

B I B L I C U M
J A S S Y E N S E

**Romanian Journal for Biblical
Philology and Hermeneutics**

EDITED BY

The Center of Biblical-Philological Studies
Monumenta linguae Dacoromanorum
“Alexandru Ioan Cuza” University of Iassy, Romania

WITH THE SUPPORT OF THE

Association for Biblical Philology and Hermeneutics of Romania

VOLUME 8, 2021

BIBLICUM JASSYENSE, VOL. 8, 2021

General Editor:

PROF. DR. EUGEN MUNTEANU, “Alexandru Ioan Cuza” University of Iași
eugenmunteanu@hotmail.com

Advisory Board:

PROF. DR. FRANCISCA BĂLTĂCEANU, University of Bucharest; PROF. DR. JOHN BEHR, St. Vladimir’s Orthodox Theological Seminary, New York; PROF. DR. IOAN CHIRILĂ, “Babeș-Bolyai” University, Cluj-Napoca; PROF. DR. GHEORGHE CHIVU, University of Bucharest; PROF. DR. WOLFGANG DAHMEN, Friedrich-Schiller-Universität, Jena; PROF. DR. NICULINA IACOB, “Ștefan cel Mare” University, Suceava; PROF. DR. ELSA LÜDER, Albert-Ludwigs Universität, Freiburg; PROF. DR. MICHAEL METZELTIN, Institut für Romanistik, Universität Wien; PROF. DR. VASILE MIHOC, “Lucian Blaga” University, Sibiu; PROF. DR. MIHAI MORARU, University of Bucharest; PROF. DR. GHEORGHE POPA, “Alexandru Ioan Cuza” University, Iași; PROF. DR. WOLFGANG SCHWEICKARD, Universität des Saarlandes, Saarbrücken; PROF. DR. STELIAN TOFANĂ, “Babeș-Bolyai” University, Cluj-Napoca.

Editorial Board:

Dr. Ana-Maria GÎNSAC; dr. Mădălina UNGUREANU;
prof. dr. Felicia DUMAS (French); lect. dr. Oana Maria PETROVICI (English);
lect. dr. Cristian UNGUREANU (Italian, German)

Adress:

Centrul de Studii Biblico-Filologice *Monumenta linguae Dacoromanorum*
Universitatea “Alexandru Ioan Cuza” din Iași
Institutul de Cercetări Interdisciplinare
Str. Alexandru Lăpușneanu 26, 700057, Iași, Romania
centrulmld@gmail.com

© 2021, Center of Biblical-Philological Studies *Monumenta linguae Dacoromanorum*
“Alexandru Ioan Cuza” University of Iași, Romania
ISSN 2734-8741; ISSN-L 2068-7664
Web: < <https://consilr.info.uaic.ro/~mld/monumenta> >

C O N T E N T S

ARTICLES / STUDII

Emanuel TOV

Textual Criticism of the Hebrew Bible in the Electronic Age: Advantages and Disadvantages of the Use of Electronic Tools..... 5

Vladimir AGRIGOROEI

Preamble à une étude sur l'hérésie et la traduction biblique au moyen âge et à l'aube de la modernité..... 15

Emanuel CONȚAC – Mihaela BUCIN

Cărare pre scurt (1685): adaptarea în context românesc a unui manual puritan de bune maniere / *A Brief Pathway Leading to Good Works* (1685): The Adaptation into Romanian of a Puritan Conduct Book 93

MISCELLANEA

Cosmin PRICOP

Aprofundare sau alterare? Aspecte ale receptării textului biblic în iconografia ortodoxă: Slujba Nașterii Domnului 125

Mariana NASTASIA

Locul inseratelor biblice în economia predicilor lui Antim Ivireanul 135

SHORT NOTICES /

NOTIȚE BIBLIOGRAFICE 145

SUMMARY OF ACTIVITIES /

CRONICA CENTRULUI MLD 149

**TEXTUAL CRITICISM OF THE HEBREW BIBLE IN THE
ELECTRONIC AGE: ADVANTAGES AND DISADVANTAGES
OF THE USE OF ELECTRONIC TOOLS**

Emanuel TOV
Hebrew University of Jerusalem
emanuel.tov@mail.huji.ac.il

Abstract Since the 1970's computers are used in the service of textual research and much has been achieved, but there are also drawbacks to the electronic advancement. This paper discusses the conceptual drawbacks for the study of textual criticism. It is also suggested that the use of computers may result in the loss of certain learning skills. The abuse of computers also led to the development of a branch of pseudo-research, and finally, the trustworthiness of electronic tools, especially Wikipedia, is discussed.

Keywords: computer-assisted research, digital texts, textual criticism, Bible codes, Wikipedia.

1. Advantages

The discipline of textual criticism of the Old Testament works with ancient manuscripts, text editions and many additional sources. It compares details in many languages and its purpose is to gather information about the transmission of the ancient texts, to compare readings, to express an opinion on them and to create editions. For some scholars, like myself, this is their main academic focus. Textual criticism is not only descriptive; we want to make the readings that are retrieved from the ancient sources available for the exegetical endeavor of the Bible. After all, textual criticism is meant to be an auxiliary discipline in the service of exegesis.

For three centuries the text-critical activity proceeded very well without computers. Of course, many studies would have been more precise and efficient had they been carried out with the aid of computers. But, if you do not have computers, you do not miss them. Before the advent of the computer, projects worked with endless numbers of boxes filled with slips of paper or index cards. I remember very well the project room of the Oxford project in the mid-1970's that was involved in the revision of the Liddell and Scott Greek lexicon. The room was filled with hundreds of boxes crammed with paper slips, an unimaginable sight for modern eyes. That's also how we worked in the Hebrew University Bible Project, using cards of different

colors and sizes. The logic of these cards is identical with the main idea of the computer arrangement.

Since the 1970's computers are used in the service of the humanities, and now we cannot do without them anymore. Some projects made the move to computers in the 1970's, and others in the 1980's or 1990's. It was an enormous revolution for projects and for our personal research, and later also for the classroom. I am old enough to have witnessed the different technological stages. My M.A. thesis was typed on a Hebrew typewriter, supplemented by an English Olivetti, while the Greek was written in by hand. In the next stage, my doctoral dissertation was typed in English by a professional typist, supplemented by Hebrew and Greek "golf balls" on an IBM Selectric typewriter.

The first mainframe computers in the service of textual studies were rather primitive, slowly developing into the small personal computers of today. Computers are now a fact of life, and for textual criticism they have been very beneficial. With the aid of computers much has been done that could not have been done otherwise. However, I do not know whether the question has been asked whether there are also drawbacks to the use of computers.

I do not refer to the use of a computer in word processing. I speak about the use of textual data in machine-readable form in research and in the classroom.

Take, for example, the Masoretic Text (MT). For several decades this text has been available electronically together with a morphological analysis of all its words and a lexicon as the basis for many types of text-critical, linguistic, and literary examinations. Since the 1980's search programs have been improved, now searching for letters, parts of words, words, word combinations, vowels, vowel combinations, cantillation marks and patterns, the Masorah, open and closed paragraphs, and *Ketiv-Qere*. Other scholars perform comparative authorship studies. As far as I know, the MT is not yet linked with databases of Masoretic variants, but it is joined with the texts from the Judean Desert. It is linked with the LXX at the word level through the *CATSS* program, and the same pertains to the targumim through the Targums WordMap (in *Accordance*, edited by Leor Gottlieb).¹ Most of the ancient and modern translations are also morphologically analyzed allowing for searches.

In addition, the main critical editions of the Hebrew Bible, LXX, *Vulgate*, targumim, and *Peshitta* are now available electronically. However, variants of these texts are not yet available in a flexible way, except for those of the Göttingen *Septuagint* integrated in the *Accordance* and *Logos* programs.

The available data and procedures in the field of textual criticism are more extensive than what I can sketch in a few minutes. Sophisticated projects now analyze handwriting, and various natural sciences techniques are applied to the ancient

¹ At the verse level, MT is linked with the *Peshitta*, *Vulgate*, *Old Latin*, as well as with all modern translations, through "Strong's equivalents".

documents. However, my main topic is not the achievements, but the research trends to which I turn now.

We possess many textual sources in electronic form as well as programs that analyze them. However, we cannot perform our research solely based on electronic sources, and we will never be in a situation that all or most of the textual research can be performed in that way. There will always be many sources that are not available in machine-readable form.

However, in one area we may get close to self-sufficiency basing ourselves only on electronic sources, and that is teaching. Teaching involves the availability of electronic tools before and during the class. In the classroom the students have access to all the texts in parallel columns, grammars, lexicons, atlases, and commentaries, allowing them to correct the teacher!

Traditionally, the major tool for the study of the LXX was the bilingual concordance of Hatch and Redpath that provided data that could not be used immediately (Kraft/ Tov 1998). When I was a student, I checked for hours the Hebrew-Greek equivalents of the LXX and MT. The reverse index of Hatch-Redpath was of help, until a better printed tool was developed by Muraoka (2010). As a teacher, I availed myself of these tools as well, until I developed confidence in the electronic tools.

The remainder is history. A good computer program such as *Accordance* consists of fully integrated biblical texts with morphological analysis and linked to lexicons, atlases and commentaries. It is quite innovative to use these tools in the classroom. For more than fifteen years I do not look anymore at students surrounded by copies of the Hebrew and Greek Bible, but at students and ten or fifteen screens, which provide the students with the equivalent of more books than they would be able to carry.

2. Disadvantages²

Are there any drawbacks to the electronic advancement? Yes, there are. We are a transition generation. We still use books, although the beginning students prefer not to use them. If good computer tools exist, or if texts are scanned, they prefer that easy medium to looking up something in the library. Soon enough students may not know anymore what a book looks like. Students will not develop a personal relation with books and their bindings.

Now the conceptual drawbacks for the study of textual criticism.³

² Several persons helped in developing my thinking. I want to mention in particular Simon Ratenau who studied with me at the Pontificio Istituto Biblico and Lotem Allouche, my assistant at the Hebrew University.

³ Before I refer to them, I should mention that if one reads on a split screen a modern computer text together with a medieval manuscript many of the problems raised will be solved (suggestion of Daniel Olariu).

2.1. *Concept of a Bible Book*

A Bible book in a medieval codex or a printed edition has a clearly defined beginning and end, as did, at one time, the ancient scrolls. It begins on a new page and ends on another page followed by blank spaces. Likewise, most Qumran scrolls started on a separate column or after several empty lines. In printed editions, one always knows whether one is reading in the beginning, middle, or end of the book. On the other hand, in computer editions, you lose track of your position in the text. There may be one blank line between the books, and sometimes the name of the new book may be marked in red (the *Accordance* program). But basically, the computer Bible file (*Accordance* and *Logos*) is one *large amorphous unit*. Scrolling is not the same as leafing through a book, because when scrolling one loses one's sense of direction. Even so, scrolling is better than filling in the number of the chapter and verse in most freely available programs on the internet in order to access a specific verse or chapter. The main purpose of these freeware computer programs is to provide search facilities.

The users of computer editions lose the familiarity we had with the printed Bible text. If one was accustomed to seeing the beginning of *Genesis* chapter 12 at the top of the left page, this familiarity with the text aided its analysis. However, there are no left and right pages in computer editions and, in fact, no pages at all. Instead, the extent of the computer "pages" depends upon the parameters of the screen, font, and line spacing.

2.2. *Shape of the Ancient Book*

For the practice of textual criticism, it is important to have a mental image of the shape of the ancient book. Biblical books were once contained in scrolls, each containing a separate book or part thereof. With the birth of Christianity, scrolls were replaced by codices, and the concept of a column in a scroll was replaced by a page in a codex. That concept remained the same in the printed book, although the dimensions differ. It is important to have such a mental image when practicing textual criticism, especially regarding the size of written units, and when visualizing certain types of mistakes. For example, a mental image of a column or page is crucial when assuming the addition or omission of a line or paragraph.

2.3. *Margins of the Text Block*

When practicing textual criticism, one needs to have a clear concept of the existence of margins around the written or printed text block, to the right, left, below, and above the text, resembling the margins in the medieval manuscripts and earlier scrolls. Some corrections were inserted in these margins, *e.g.*, in the large Isaiah scroll 1QIsa^a and 4QJer^a. From the beginning of the critical scholarship of the Bible, long before the Dead Sea Scrolls were discovered, the margins were in the minds of scholars

who assumed that corrections or additions to the text (interpolations) were written in them. The margins thus serve as a passive player in the text-critical analysis. However, in computer editions there are no margins.

2.4. *Layout of Poetry*

The poetical lines (stichs, *stichot*) of many poetical texts are arranged graphically in the Qumran scrolls in several systems, for example, two half-stichs per line separated by a space, or each half-stich on a separate line. The procedure was standardized in the medieval manuscripts of MT, in which certain songs and poetical books were always presented in one of these systems. The medieval system is usually imitated in printed editions; see, for example, *BHS* in *Gen.* 49, *Ex.* 15, *Dent.* 32, 33, *Jos.* 12, *Jud.* 5, *1 Sam.* 2, *2 Sam.* 22, 23. However, this system has been discontinued in the main computer editions (*Accordance*, *Logos*, *Miqra'ot Gedolot Haketer*), in which also the poetical texts are presented as running prose texts.⁴ It is understandable that the computer editions had to give up the graphical arrangement as many advantages of the text analysis would be lost if a graphical layout were to be introduced into the text. Unfortunately, this omission removes from the text an essential segment of the insights of the medieval scribes of the Scripture text.

2.5. *Section Divisions*

The running text of MT is subdivided into sections. This section system displays the traditional understanding of the meaning of the text, with open sections indicating major divisions and closed sections indicating minor divisions. The system is necessarily subjective, but it is part of the traditional system of MT. This graphical device, which resembles modern text divisions, provides a quick reference system into the subdivision of the text, and hence forms an essential tool in the understanding of the text structure. The computer editions that provide complete running texts (*Accordance* and *Logos*) indicate the section divisions of MT with the letters ם and ם in the spaces between the verses.⁵ However, this arrangement does not provide the visibility of the open and closed sections indicated by spaces, and hence the user loses a significant aspect of the guidance of the layout of MT.

2.6. *Presentation of the Masorah and the Ketiv-Qere*

The Masorah is an inseparable part of MT, and it is therefore represented in such printed editions as *Miqra'ot Gedolot*, Ginsburg, *BHS*, *BHQ*, and *HUB*. In all other printed texts, at least the *Ketiv-Qere* notes are included in the margins or under the

⁴ *Accordance* presents the biblical books as running texts, while *Logos* additionally offers the option of presenting the text verse by verse. This layout is closer to a poetical text.

⁵ The *Miqra'ot Gedolot Haketer* program indicates the closed sections in this way, while the open sections are indicated by spacing together with the letter ם.

text. Both the *Ketiv* and *Qere* are part of the MT tradition, and that text is unimaginable without both groups of words. The *Ketiv-Qere* words need to be taken into consideration, as well as their position in the page. The unvocalized *Ketiv*, though included in the running text, needs to be disregarded while the *Qere* with its vowels (often added to the *Ketiv* in the manuscripts), found in the margin, needs to be read. In contrast, in computer texts there are neither text blocks nor margins and therefore the user does not benefit from the traditional understanding of accepted and rejected readings.⁶ Thus, in the computer editions, both forms are included *in* the text; the *Qere* is recorded either in the text itself in brackets following the *Ketiv* (*Accordance*), or under the text (*Logos*), both vocalized. This arrangement raises the importance of the *Ketiv* to a level higher than it held traditionally because it is provided with vocalization that is included in the text and not in the margin. Digital texts need to make compromises, but in this case they give a distorted view of the textual transmission.

3. Loss of Skills

The students of today are born with computers in their cradles, so to speak. By necessity, they have lost some learning skills without connection to textual criticism, but which harm the text-critical analysis.

i) Students hardly write texts anymore by hand, preferring to write on keyboards. Accordingly, they are not exposed to the vicissitudes of the handwriting and they are unaware of the mistakes made by scribes. They therefore find it difficult to understand such phenomena as haplography, dittography, and interchanges of similar letters like *daleth* and *resh*.⁷

ii) Once printed, books remain static forever. Books have pages mentioning editors or authors. Good text editions mention their editorial principles in the preface. However, machine-readable texts behave differently, as the idea of their editorship is often intentionally vague. Most electronic texts do not indicate their source.⁸ When I ask my students about the source of the electronic Bible text they are using, they do not even understand the question.⁹

⁶ Only the *Miqra'ot Gedolot Haketer* program indicates the *Ketiv* in an almost ideal way as grey letters (visible, but disregarded) next to the *Qere*.

⁷ I therefore found it necessary to institute a copying exercise of a stretch of text in my introductory course to textual criticism. I give the students a printed unvocalized stretch of ten lines of Scripture text which they copy, and which their neighbors check. The students are usually amazed at the quantity of scribal mistakes made and this exercise convinced the students of the existence of phenomena that were self-understood in the pre-computer era.

⁸ However, within *Accordance* and *Logos* each file is accompanied by a "Readme" information file.

⁹ To some extent, this question also pertains to some printed Bible editions whose source is not indicated, but in those cases one knows at least the name of the printer and the year of publication.

iii) In another aspect of the computer culture, we increasingly depend on what exists electronically. In the click culture, we are spoiling our students too much. We do not tell them to look up something in a book, but we scan pages and provide hyperlinks. In this way we raise a generation that gets used to receive the material ready-made.

iv) Let me also refer for a moment to the computer as a word-processor. It may sound strange, but I often have the feeling that the use of a computer obstructs the thinking process. That is, the fingers and not the mind guide the action. For some people it may be easier to control the flow of their ideas through the computer, but for others the computer may be a disturbing factor for the thinking process. Concentrating may be easier if the fingers do not move.

4. Pseudo-research

Much research is carried out with the aid of computers that could not or could hardly have been carried out without them. In some cases, however, the research is based on incorrect premises.

In the last decades of the previous century a branch of pseudo-research developed, especially among religious mathematicians, that was based on counting letters in the biblical text. Researchers counted the letters that appeared with a fixed number of spaces between them,¹⁰ creating a pattern or code that presumably was God-given. In the Wikipedia article “Bible Codes” this approach is summarized as follows: “This is based on a belief that the Torah is unique among biblical texts in that it was given directly to mankind (*via* Moses) in *exact letter-by-letter sequence* and in the original Hebrew language.” In this way, the Israeli mathematician Elisha Rips found that Yitzchak Rabin would be murdered and that the name of the murderer was Amir (*cf.* Witztum *et al.* 1994). The details are found in a book by an American reporter Michael Drosnin, named *The Bible Code* (Drosnin 1997). According to this procedure one will obtain the code יצהק רבין, starting with the first *yod* in *Deut.* 2:33 and then reading every 4772nd letter, ending with the first *nun* in *Deut.* 24:16. This name intersects with a quote from *Deut.* 4:42, רוצח אשר ירצה, “a murderer who murders,” while the name of the murderer, Amir, appears seven rows earlier in reverse sequence (*ibid.*: 15-17). Drosnin, who renders the phrase as “assassin that will assassinate,” takes this as a prediction that Rabin would be assassinated. This book and its sequel (Drosnin 2002) describe tens of examples of this kind. This procedure was taken as transmitting a mystical message from God through the letters

¹⁰ For a summary and evaluation, see Tigay (1999): “These sequences of letters are known as equidistant letter sequences, ELSs for short, and proponents of the method use them to argue that the Torah contains various significant patterns of letters and often alludes cryptographically to historical events that took place long after the Bible, down to modern times.”

and it was also used by certain groups in Judaism and Christianity that wished to demonstrate through this procedure that the computer proved God's existence.¹¹ However, there is one small problem inherent with this procedure, namely through which text have the intentions of God been transmitted? There is no such thing as *the* text of the Bible. The word of God is included in all the Bible texts, not only in MT. Even if we look at the MT alone, the codices and even the printed editions differ in small details, making it impossible to obtain the same results.¹² This fact refutes all research on Bible codes.

5. Trustworthiness of electronic data

There is an unjustified feeling that electronic data are more trustworthy than printed books, probably because many believe that the computer never errs.

i) *Do computers make mistakes?*

As far as I know, computers do not make mistakes, but if they are fed with wrong data, they will create them. I have the feeling that older persons approach a computer-encoded text just like any written source. Computer texts may contain mistakes since most texts were recorded manually; for example, the morphological analysis of the words in the MT and LXX was determined by humans. However, it seems to me that the generation of the students of today has a different approach. They have an excessive trust in electronic devices in general, including computer tools. I believe that they do not easily grasp the subjective element of these tools.¹³

ii) *The subjectivity of the sources recorded by computers.*

Most sources in our field have been encoded or collected by humans and hence need to be approached like printed books. This pertains also to Wikipedia. All of us use that tool, but as educators we also warn against it. As an anonymous tool it is unparalleled in the scholarly world. We teach our students not to quote the *Anchor*

¹¹ The logic of this procedure was that only a computer search would be able to reveal the concealed secrets in the biblical text that had been hidden for more than 2000 years. The system used by the decoders is simple: one strips the computer texts of all the details except for the consonants and then discovers a code indicated by the positions of the letters.

¹² This was pointed out especially by Tigay (1999). The internet is full of refutations of Drosnin's theories. Brendan McKay shows that with this system all kinds of events can be predicted. Thus, Lady Diana's death was predicted by an analysis of Moby Dick; online: < <https://users.cecs.anu.edu.au/~bdkm/dilugim/torab.html> > [20.12.2021]. See further Satinover (1997).

¹³ When trying to find professional literature on this point, I found only general discussions such as in *InformationQ.com* relating to the advantages and disadvantages of computers versus books in teaching. A good discussion in < <https://www.oxfordlearning.com/textbooks-vs-computers/> > [20.12.2021] about "Should textbooks be replaced by notebook computers" prefers printed textbooks for schools.

Bible Dictionary or the *Encyclopedia Britannica* without mentioning the authors of the articles in them. In Wikipedia this is not possible since articles are not signed, and besides, even if they were, they are changed all the time. When quoting an article, one needs to mention the exact day and hour it was consulted.

In the article describing its procedures,¹⁴ Wikipedia claims that its entries reached a high degree of precision, but the examples given mainly relate to the sciences. I am afraid that I found much imprecision in the articles I consulted regarding textual criticism.

Let me give a few examples:¹⁵

Septuagint. This article contains many imprecisions. It starts off by saying that the Pentateuch was translated in the middle of the 3rd century BCE, while scholars usually mention a date of 285 BCE. It contains a strange list of “deuterocanonical and apocryphal books in the Septuagint” (including even *Esther* and *Daniel*). The *Codices Alexandrinus*, *Sinaiticus*, and *Vaticanus* contain not only the “Greek Old Testament,” but also the New Testament. The remark “Some sections contain Semiticisms, idioms and phrases based on Semitic languages such as *Hebrew* and *Aramaic*” shows ignorance of the topic and misunderstanding. The entry discusses briefly the “differences from the Vulgate and the Masoretic text” (in that sequence), thereby showing that the entry singles out the *Vulgate* and may well have been written by a scholar who is influenced by that translation. The entry is compiled based on secondary handbooks, lacks basic literature, and does not provide help for the users of the LXX.

Several entries provide insufficient information: *Lucian of Antioch* (insufficient information on the Lucianic revision of the LXX), *Peshitta*.

Aquila of Sinope. The article describes the publication of the larger fragments of this translation, but not the many marginal quotations in manuscripts, nor modern editions. It does not discuss translation technique.

Hexapla. This entry as well as the entries on *Aquila* and *Theodotion* mention in detail the modern “Hexapla” Project but omit mentioning the fine Göttingen editions in which the Hexaplaric readings can be consulted. Were these entries written by an associate of the “Hexapla” Project?

Masoretic Text. This entry is full of imprecisions and is clearly copied from handbooks. It is not written by someone with a good knowledge of the Masorah (sometimes referred to as “Mesorah”). The main features of MT and its early antecedents are not described. It wrongly mentions among the tikkune sopherim the change from Ishbaal to Ish-bosheth.

Some articles have a specific focus: *Bible Translations* (focus on the New Testament), *Qere* and *Ketiv* (focus on Jewish tradition rather than Bible research).

¹⁴ “Wikipedia,” in Wikipedia.

¹⁵ The Wikipedia articles were originally accessed on 10.06.2021, but as they had been revised slightly, my remarks were changed on 20.12.2021.

On the other hand, the English articles on the Dead Sea Scrolls and several Hebrew articles about details in the Masoretic Text are judicious. The good quality of these entries shows that there is room for articles of this type on the internet.

In short, I have described the blessings and shortcomings of the use of computers in textual criticism. We must learn to continue using books alongside the use of computers.

REFERENCES

- Drosnin, Michael, 1997, *The Bible Code*, London: Weidenfeld & Nicholson.
- Drosnin, Michael, 2002, *The Bible Code 2, The Countdown*, London: Weidenfeld & Nicholson.
- Kraft, Robert A./ Tov, Emanuel, 1998, "Introductory Essay," in Edwin Hatch, Henry Adeney Redpath, *A Concordance to the Septuagint and the Other Greek Versions of the Old Testament (Including the Apocryphal Books)*, 2nd edition, Grand Rapids: Baker Books, XI-XIX; revised version: Emanuel Tov, 2008, *Hebrew Bible, Greek Bible, and Qumran: Collected Essays* ("Texts and Studies in Ancient Judaism" 121), Tübingen: Mohr Siebeck, 309-324.
- Muraoka, Takamitsu, 2010, *A Greek-Hebrew/ Aramaic Two-Way Index to the Septuagint*, Louvain: Peeters.
- Satinover, Jeffrey, 1997, *Cracking the Bible Code*, New York: William Morrow.
- Tigay, Jeffrey H., 1999, *The Bible "Codes": A Textual Perspective*, online: < <https://www.sas.upenn.edu/~jtigay/codetext.html> > [20.12.2021].
- Witztum, Doron/ Rips, Eliahu/ Rosenberg, Yoav, 1994, "Equidistant Letter Sequences in the Book of Genesis," in *Statistical Science* 9, 429-438.

PREAMBULE À UNE ÉTUDE SUR L'HÉRÉSIE ET LA TRADUCTION BIBLIQUE AU MOYEN ÂGE ET À L'AUBE DE LA MODERNITÉ

Vladimir AGRIGOROAEI
CESCM Poitiers – CNRS
vladimir.agrigoroaei@gmail.com

Abstract The origins of the complex interplay linking heresy and medieval translation of the Bible may be identified in the ambiguous French cultural context of the 12th century. Later developments such as the Lollards, the Hussites, and the Reformation followed the pattern established by the Waldensians and the followers of Lambert the Stutterer, but they were not mere avatars, in a chain of dissident movements. The situation appears to be different at the beginning and at the end of this chain, in the case of French literature, and in the Ruthenian or Romanian one. There is an endless oscillation between high-prestige and low-prestige levels of culture, linked with the scholastic or academic milieu and that of popular culture. Texts circulated from one level to another and from one linguistic area to the other. Franciscans and Dominicans also played an important role in the creation of religious texts and biblical translations, leading to odd and ambiguous situations in the Hungarian or Romanian cases. The same happened in Ruthenia, under the influence of the Benedictine Glagolites. There may be a link between the Central European and early French experiments, but the original phenomenon had no dissident undertones. The Church never forbade the translation of the Bible, only translations linked to the person of a certain heretic, and did not accept the use of vernacular translation in preaching, where a Latin sacred text had to be used. There was a preference for the addition of an explanatory apparatus or canonical commentaries in those translations, and this is one of the most characteristic features of early French translations. Because the Old Testament was a book of history, vernacular sacred texts were often accompanied by profane stories, to the point that French influence can be traced through the pan-European circulation of profane subjects as well. The social aspects of the phenomenon are less clear, as there were various textual communities, with various priorities, united only by a common interest in the use of the vernacular language. The current study is a foray into a grey area that needs to be analysed in future studies.

Keywords: Bible, translation, Middle Ages, heterodoxy, comparatism.

*Cum sit enim proprium/ viro sapienti
supra petram ponere/ sedem fundamenti fundamenti,
stultus ego comparor/ fluvio labenti,
sub eodem aere/ numquam permanenti.*
Archipoeta, c. 1150
(Krefeld 1992 : 80)

Archipoeta se moque de l'« homme prudent qui a bâti sa maison sur le roc ». Il ne lui préfère pas une « maison sur le sable » (*cf. Matthieu 7 : 24-27*), mais un fleuve courant nulle part. Il est difficile de savoir s'il s'agit d'une métaphore, d'une hérésie, de la pure parodie ou d'un jeu littéraire. Ces vers nous font découvrir à quel point la Renaissance du XIIe siècle, marquée par les premières ébauches de l'individualisme, avait changé la face de l'Europe. Archipoeta, « premier artiste ayant une conscience réelle de soi », selon Marcuse (2007 : 75), peut être un hétérodoxe, comme tous les mécontents et hérétiques qui font l'objet de cette étude. Quant au XIIe siècle, ce fut l'âge qui enfanta cette hétérodoxie.

Il se peut que la traduction biblique en français au XIIe siècle, inspirée par des modèles vieil-anglais, constitue le point de départ d'une chaîne diffusionniste qui transforme les mouvements religieux contestataires en cercles culturels apparentés. L'usage antérieur de la langue vernaculaire en Angleterre (vieil-anglais) ou en Allemagne (vieux-haut-allemand) ne témoignait d'aucune hétérodoxie. Le latin semblait si distant et insolite que l'usage de la langue vulgaire était parfaitement justifié. Ainsi le roi Alfred le Grand ou Notker le Teuton apparaissent comme portraits de traducteurs parfaitement catholiques. La mutation a eu lieu sans doute en terre francophone, dès le XIIe siècle, âge des premiers Vaudois. Le statut ambigu de certaines traductions bibliques françaises se retrouve ensuite dans l'Angleterre du XIVe siècle, quand la littérature moyen-anglaise subissait déjà l'influence de la littérature française. Les Lollards ont influencé les Hussites et le mouvement qui lie la traduction biblique et la contestation s'est poursuivi avec la Réforme de Luther. Enfin, quelques traductions hongroises sont également mises en relation avec les Hussites, quoique la question soit encore disputée ; et les traductions roumaines sont apparues dans un contexte influencé par ces derniers (abrités en Moldavie au XVe siècle) ou par les mouvements de la Réforme (luthériens et calvinistes). Le jeu de bascule entre orthodoxie et hétérodoxie peut être mieux compris à travers une comparaison des textes ancien-français, moyen-anglais, tchèques, allemands, hongrois et roumains.

Le premier obstacle de cette hypothèse de travail est sa prémisse : le fait de réunir les mouvements hérétiques, contestataires ou dissidents sous un rapport de causalité, de croire que les uns ont engendré les autres. Cette logique invite à identifier des influences hétérodoxes de tout bord (*cf. e. g. Vasilev 2007*). Il est bien possible, en revanche, que certains mouvements soient apparus différemment. Dans le cas des Vaudois, il est préférable de parler de Valdismes, le mouvement étant très hétérogène et ayant plusieurs racines idéologiques. De la même manière, dans le cas des Hussites, il faut prendre en compte l'éclatement ultérieur en Utraquistes (ou Calixtiens), Taborites, Pikharts, Adamites et Frères tchèques. Ces éventails des mouvements hétérodoxes ne doivent pas être repliés. Aussi faut-il prendre en compte les cas équivoques. L'un des exemples les plus édifiants est celui des hérétiques flamands de la fin du Moyen Âge, désignés sous tous les noms possibles (Braekman 1974).

Parfois, les influences n'étaient pas unidirectionnelles ; elles pouvaient être réciproques (cf. Van Dussen 2007). On connaît aussi quelques histoires surprenantes qui unissent tous ces mouvements dans la personne d'un seul être humain. Telles sont les péripéties de l'anglais Peter Payne, connu en tant que Constantinos Platris ou *Tzses-Anglikos* (le "Tchèque anglais") dans les sources grecques. Il était le représentant des Utraquistes qui cherchaient une union avec l'Église orientale, mais il n'était pas seul. D'autres Lollards sont allés à Constantinople en 1390-1391 pour des raisons comparables (Paulová 1953 ; Harris 2012 : 220-222). Quelques Hussites sont allés en Écosse (Vyšný 2003 ; cf. Spinka 1956). Nous devons en compte la mobilité des hétérodoxes.

La chaîne déterministe opère bien dans le cas des Lollards, des Hussites et de la Réforme, avec l'association occasionnelle des Valdismes du Moyen Âge tardif, en particulier celle des Vaudois allemands. Tous ces hétérodoxes, hérétiques du point de vue de l'Église officielle, forment une chaîne de communautés textuelles où la circulation des textes est évidente (Van Dussen/ Soukup 2013). Néanmoins, la dynamique des lectures des laïcs de la fin du Moyen Âge est compliquée (Corbellini *et al.* 2013 : 171-188). Lorsqu'on se déplace vers la périphérie de ces mouvements, les rapports avec leurs origines (les premiers Vaudois) ou leurs avatars (hongrois, ruthènes ou roumains) demeurent problématiques. Pour ne donner qu'un exemple, leurs rapports avec les mouvements de l'Europe de l'Est (les *Strigolniki* russes, en l'occurrence) ou avec les premiers Vaudois ne sont pas évidents. La chaîne culturelle unissant l'hérésie et la traduction biblique est tentaculaire. Il n'y a pas de véritable déterminisme à identifier. Les différentes étapes de ce parcours ne sont pas nécessairement dérivées les unes des autres. Quelquefois, elles se sont constituées indépendamment ou sous l'influence de plusieurs facteurs culturels. Sachant que le rapport entre hérésie et traduction biblique est nuancé, il vaut mieux abandonner la piste déterministe pour se concentrer sur d'autres points communs, telle la traduction biblique. En Orient, où cette traduction opère librement, l'hérésie perd de son importance et l'accent tombe sur le transfert culturel. Cela peut expliquer les mystérieuses origines occidentales et les continuations orientales tardives de l'embranchement qui lie la dissidence religieuse à la traduction biblique. Du point de vue de la traduction biblique, le cas de la littérature vernaculaire hongroise et roumaine est le plus édifiant. Le Hussitisme a été toujours considéré comme un facteur important dans la prolifération de ces littératures et dans la traduction des textes bibliques en particulier, mais son rôle n'a jamais été concrètement prouvé. Le rôle de ces Hussites est devenu l'objet des débats ardues entre les savants étudiant la *Huszita biblia* hongroise ou l'influence hussite sur les premiers textes roumains.

Ainsi, au lieu de nous accrocher aux anciennes théories soi-disant solides, il est plus sage de suivre l'exemple ironique d'Archipoeta. Nous devons suivre un fleuve sinueux dont nous ne connaissons que vaguement le vrai parcours. La présente étude

est une esquisse préliminaire. Elle scrutera le rapport des traductions bibliques avec les mouvements contestataires ; la manière dont la création d'une littérature religieuse française a mené à l'apparition du premier Valdisme ; comment la traduction biblique anglo-normande a pu influencer les textes de Richard Rolle ou la rédaction de la *Bible wycliffite* ; voire les échos de cette tradition dans l'Europe centrale et de l'Est. S'ajoute le rôle incertain joué par les Franciscains ou Hussites dans la prolifération des traductions bibliques hongroises et roumaines, de même que le rôle généralement ambigu joué par les Ordres mineurs (et par d'autres ordres religieux) dans ce type de transfert culturel.

Savant et populaire

Commençons par le rapport des Vaudois avec ces groupes. On notera l'absence d'une filiation directe entre le premier Valdisme, de langue romane, et les mouvements contestataires du XIVe siècle. Les Vaudois d'Allemagne, tardifs, avaient moins en commun avec le premier Valdisme. Notons également qu'au XVe siècle, les Vaudois (allemands aussi bien qu'italiens) étaient eux-mêmes sous l'influence des textes hussites. De tous les cas qu'on pourrait citer à ce propos, le plus intéressant est celui de Nicolas de Dresde, qui a voyagé en Bohême en 1416 pour établir une union des Vaudois allemands avec les disciples de Jan Hus (Cegna 1971 : 3-5 ; Cegna 1972 ; cf. Sawyer 1988). On connaît aussi un épisode controversé de la biographie de Peter Payne, qui semble avoir été en contact avec les Vaudois bien avant son arrivée à Prague (Cook 1975). Cela dit, les échanges culturels entre les Vaudois et les Hussites n'ont jamais dépassé un certain point. Il y a eu toujours une réticence de la part des Hussites. En outre, ces échanges datent d'après 1412, une époque où les Hussites avaient rompu avec l'autorité de l'Église. La situation était bien différente aux débuts du mouvement tchèque. Selon les mots d'Amedeo Molnár (1974 : 28), « Hus lui-même, lecteur engagé des écrits métaphysiquement ancrés de John Wyclif, n'eut certainement aucune prévention favorable à l'égard de l'attitude vaudoise privée de tout support de la méthode scolastique ». C'est dans cette dernière constatation que nous pouvons saisir les véritables rapports vaudois-hussites.

Un personnage comme Jacobellus de Strěbro, disciple de Jan Hus, premier à célébrer la communion sous les deux espèces et professeur à l'Université de Prague, avait interdit de révéler certaines subtilités au peuple pour faire en sorte qu'elles ne soient pas mal comprises (Šmahel 1990 : 281). C'était, bizarrement, le même point de vue que celui de l'Église catholique, l'Église officielle, qui craignait la divulgation du nouvel évangélisme dans un milieu populaire. Cette attitude explique les rapports avec les Vaudois. Il est vrai que les Taborites ont repris l'essentiel des thèses vaudoises, mais il est aussi vrai que la prise de contact entre les deux groupes a été faite « par l'entremise de deux milieux assez différents ». La recherche s'intéresse généralement au milieu intellectuel, celui qui fait surface dans les sources historiques, mais nul ne

peut ignorer le rôle joué par le « niveau populaire, dans la Bohême méridionale où l'infiltration de l'élément vaudois était forte d'une tradition séculaire » (Molnár 1974 : 28-29).¹ Cette 'internationale hérétique' était le résultat des faits plus anciens : dans la deuxième moitié du XIVe siècle, « presque tous les non-conformistes condamnés par l'Inquisition dans les Pays tchèques étaient des Vaudois de nationalité allemande » arrivés en Bohême pour s'y réfugier. La rencontre avec les Taborites a été beaucoup plus utile aux Vaudois, « pour lesquels l'infiltration de la pensée taborite marquait une étape de nouveau rayonnement » (Šmahel 1990 : 282, 285, *passim*). Sur ce point, il suffit de noter qu'une comparaison entre les premiers Vaudois et les Hussites a été faite par Pavel Soukup (2011), mais elle ne peut opérer que sur les aspects généraux de la prédication. Le climat hussite, orienté plutôt vers la prédication en milieu universitaire, est difficilement comparable au climat 'populaire', un héritage du temps des premiers Vaudois, les adeptes de Valdès de la deuxième moitié du XIIe siècle.

Ce milieu universitaire est plus visible, plus connu. C'est de là qu'on a toujours extrait la plupart des preuves concernant la diffusion des pensées hétérodoxes. Pour ne donner qu'un seul exemple, il suffit de mentionner la 'Chanson de Wycliff' polonaise (*Pieśń o Wicklefie*) et les convictions hussites de son auteur, l'universitaire cracovien Andrzej Galka (1400-1451). Elles sont la conséquence du fait que les intellectuels polonais étudiaient à Prague à la fin du XIVe siècle, d'où le fait que les œuvres de Wycliff étaient lues à l'Université de Cracovie au début du XVe siècle (Swiderska 1957-1958 ; Schlauch 1958 ; Kras 2004 ; Knoll 2009). Cependant, le poids de la langue vernaculaire dans cette affaire et le rôle qu'elle a pu jouer dans la transmission des idées hétérodoxes reste assez négligeable. La presque totalité de ces œuvres lues à Cracovie était rédigée en latin. Il est alors important de signaler que la prolifération des idées hussites en Pologne a eu lieu dans le milieu universitaire. La circulation des textes se faisait au niveau de l'élite. Le cas d'un personnage comme Luc de Wielki Koźmin, un ancien étudiant à Prague qui a continué ses études à Cracovie, explique parfaitement la situation. Il assurait dans le même temps la fonction de prêtre dans un petit village (Beszowa) où il expliquait en polonais le texte de la Bible, mais il était encore un représentant du milieu universitaire. En revanche, ces cas n'ont pas de rapport indéniable avec les traductions polonaises de la Bible. Quand on parle de traductions vulgaires dans un contexte hétérodoxe – tel dans le cas du vicaire Stanislas de Pakość, qui possédait une bibliothèque de textes utraquistes, et qui vendait des traductions polonaises du Nouveau Testament – les traductions en question sont rares et opèrent toujours dans un milieu nobiliaire (Kras 2002 : 191 ; cf. Kras 1997 ; Kras 1999). Or, les Vaudois n'ont jamais pénétré les rangs de l'aristocratie.

¹ Pour l'arrivée des Vaudois, voir Soukup (2006). Pour l'utilisation du terme 'internationale', voir Gonnet (1989).

Les rapports culturels Hussites-Lollards opéraient au palier académique. La circulation des textes de John Wycliff (ou lollards) en Bohême hussite est bien connue (*e.g.* Hudson 1974 ; Hudson 1994b ; Hudson 1997).² Notons seulement que le succès du mouvement lollard (et de ses ramifications en Europe centrale) est lié au milieu universitaire de la fin du Moyen Âge. Ces hétérodoxes débattaient les mêmes arguments à l'intérieur de l'Université et dans tous les autres milieux (Ghosh 2002 ; *cf.* Van Dussen 2012 pour les rapports avec la Bohême).

Ce côté savant des hérésies hussite et lollarde n'est pas toujours très clair. Kantik Ghosh observe qu'il n'existe pas de dichotomie entre le *Wycliffism* savant et la *Lollardry* populaire, puisque l'on est devant un nombre infini de degrés intermédiaires et devant une riche interaction entre les deux formules polarisantes (Ghosh 2009). Aussi est-il intéressant d'observer que les Lollards tardifs, de la fin du XVe siècle et du début du XVIe siècle, n'héritaient plus du système théologique de leurs prédécesseurs d'Oxford. Ils avaient de plus en plus de points communs avec les Vaudois (McSheffrey 2005 : 78-79). Cela permet d'entendre que le côté populaire s'est manifesté dès le début de tous ces mouvements, mais aussi qu'il s'est accentué vers leurs fins, lorsque la persécution les a transformés en mouvements souterrains, cachés. La persécution joue à la fois ce rôle de sectarisation et de catalyseur théorique.

Le problème du niveau populaire est qu'il n'est jamais possible d'identifier une filiation textuelle, pour l'identifier de manière tangible. Cela ne veut pas dire qu'il n'existait pas une relation entre l'alphabétisation et l'apparition de l'hérésie hussite. František Šmahel considère que les débuts du phénomène ambivalent vernaculaire-hétérodoxe en Bohême seraient à mettre en rapport avec la présence des Vaudois allemands dans la région à partir du XIVe siècle (Šmahel 1994 : 237-238). Le problème est qu'il est difficile d'affirmer avec certitude que la tradition souterraine vaudoise n'était pas réduite aux productions orales, perdues, puisqu'elle n'a pas laissé de trace avant les rencontres des Vaudois et des Taborites. Il y a donc un problème dans la séparation des niveaux 'savant' et 'populaire'. Mais y a-t-il eu une époque où les deux niveaux ont été réellement séparés ?

Sur un plan général de l'histoire culturelle, les tentacules tardifs des mentalités médiévales apparaissent parfois comme soubassements de la culture populaire des temps modernes. L'exemple idéal est celui des 'livres populaires' roumains de l'époque moderne qui sont en grande partie les lectures du Moyen Âge occidental ou byzantin (*cf.* Cartoian 1974). On pourrait supposer que cette culture populaire est occasionnellement l'héritière de la culture médiévale. Or, c'est peut-être dans cette direction qu'il faut aller pour comprendre les Valdismes médiévaux. Sans tenter de faire une liste complète d'exemples, qui mériterait d'être présentée dans une étude

² Pour une position plus nuancée, qui prend également en compte les différences entre la pensée de Wycliff et celle de Hus, voir Cook (1973). Pour l'influence de Wycliff sur d'autres Hussites, voir *e.g.* Pavlíček (2017).

différente, je mentionne d'ores et déjà les arguments qui semblent être réellement frappants.

Les études des années '70-'80 ont joué de toutes manières avec ce concept 'populaire'. On parle d'une *Byzantinische Volksliteratur*. Par rapport à la littérature byzantine savante, elle se situe sur les positions occupées par les littératures en langue vernaculaire face à la littérature médiolatine (Beck 1971). On évoque aussi la religion populaire et la culture folklorique, la religion et la culture populaires, l'art profane et la religion populaire, ou bien une *Mittelalterliche Volkskunst* et une *Medieval Popular Culture* (Schmitt 1976 ; Boglioni 1976 ; Boglioni 1979 ; Brooke/ Brooke 1984 ; Gaignebet/ Lajoux 1985 ; Gurjewitsch 1986 ; Gurevich 1988). Les historiens de la littérature médiévale se servent des index de motifs folkloriques (et de celui de Stith Thompson en particulier) pour analyser les textes littéraires en langues romanes. Cela pourrait s'expliquer par le fait que le Moyen Âge ne distingue pas de manière bien nette la culture savante de celle populaire. Nous devons envisager l'existence d'un état confus, fluide, qui permet le passage rapide entre les deux. Le niveau populaire s'expliquerait par un cadre économique déliquescant et par la présence de classes sociales marginales et paupérisées. Cependant la fracture culturelle n'existait pas au Moyen Âge. Ce clivage a été conçu à la Renaissance. C'est à cette époque que l'on doit la conscientisation d'une telle fracture. Pour expliquer le côté populaire de la culture médiévale, nous devons regarder du côté de la littérature religieuse.

L'analyse de la tradition biblique dans les langues vernaculaires montre que les catégories *low-prestige*, en dessous de la culture savante, témoignent d'une préférence pour les paraphrases des textes bibliques ou pour les textes apocryphes. Ces deux préférences se retrouvent à la fois dans les textes et dans l'art : le poème-commentaire français d'Évrat (Boers 2002) ou celui d'Herman de Valenciennes (Spiele 1975), aussi bien que les peintures du plafond de l'église Saint-Martin de Zillis, en Suisse, où l'apocryphe gagne le même statut que le texte canonique (Garcia 2004). Tous ces exemples datent du XIIe siècle, une époque où le côté sermonnaire de la littérature vulgaire commençait déjà à faire ses victimes. L'une des premières victimes a été Valdès, l'initiateur du mouvement vaudois. Sa conversion a eu lieu à l'écoute de la *Chanson de saint Alexis*, au niveau le plus bas de la littérature vernaculaire de son époque. C'était un niveau oral, dans les performances des jongleurs de l'espace public, autrement dit dans la vulgarisation pure (Agrigoroaei 2016 : 138-139). Ces jongleurs jouaient aussi des mimes obscènes dont nous n'avons plus que des traces indirectes. Cependant Valdès a rapidement demandé des traductions de la Bible à deux clercs lyonnais. Quelques années plus tard, ses disciples présentaient à Latran un commentaire français du Psautier.³ Cet exemple concret témoigne d'un manque de séparation des niveaux 'savant' et 'populaire'.

³ Il faudra noter l'usage d'un autre commentaire des Psaumes par les Hussites, le *Vykład žalmy* de Vaclav de Dráčov (début du XVe siècle), un texte qui ne témoigne évidemment

Pour ce qui est des textes commandés par Valdès, il n'est pas clair si ces traductions ont été faites pour lui ou si les textes existaient déjà à Lyon. La formule « *scripsit priores libros pro pecunia in Romano quos ipsi habuerunt* » ne permet pas de trancher la question (Agrigoroaei 2016 : 143-150). Ce que l'on peut retenir tout de même, c'est que ces textes circulaient dans un milieu savant. Valdès, figure centrale du premier Valdisme, et ses adeptes étaient ancrés dans la lecture des textes français. Ils n'oscillaient pas entre culture savante et culture populaire. Valdès et les premiers Vaudois avaient déjà atteint un certain niveau culturel. C'étaient leurs lectures qui oscillaient entre deux pôles culturels. Les Valdismes tardifs se sont éloignés de cette culture française, en raison de leur isolement dans d'autres aires linguistiques (italien et allemand ; cf. Agrigoroaei 2020). Les Vaudois tardifs ont évolué sur le plan culturel aussi bien que sur celui de la doctrine (Merlo 1984). Ainsi, lorsqu'on envisage le cas des Vaudois germanophones, tardifs, contemporains des Hussites, ce ne serait pas correct de les comparer aux Vaudois du temps du fondateur Valdès. Le poids de la culture soi-disant populaire était plus élevé chez ces Vaudois tardifs. Les premiers Vaudois apparaissent donc comme mieux connectés aux textes et à la pensée savante de leur temps.

Ajoutons à ce propos un argument similaire : dès leurs débuts, les Vaudois se sont trouvés en compagnie des Cathares. Certains textes nous mettent devant ce rapprochement. Je ne souhaite pas discuter le cas du manuscrit de Dublin ; il sera traité plus tard. Il est plus utile de mentionner ici le célèbre *Nouveau Testament de Lyon* (Lyon, Bibliothèque municipale, PA 36 ; Harris *s. a.*). Il date de *c.* 1300 et contient une traduction cathare ou vaudoise du texte biblique, suivie par un Rituel manifestement cathare. Le manuscrit a appartenu au 'dernier des Cathares', le notaire Pèire Autier (Brenon/ Zbiral 2016 ; cf. Brenon 2017). Ce fait divers permet de supposer que les Vaudois et les Cathares partageaient un intérêt commun pour les traductions des textes sacrés, malgré les dissemblances évidentes qui les opposaient. L'interdiction des livres en langue vulgaire par les conciles de Toulouse (1229), Tarragone (1233-1234) et Béziers (1246) constitue une preuve collatérale de cet intérêt partagé.⁴ Autrement, dit, il est parfois pénible et peu utile de distinguer s'il s'agit d'une compilation émanant des Vaudois ou d'une collection de textes cathares (Brenon 1986). Ces textes étaient lus par les deux communautés. L'oscillation entre le côté savant et celui populaire pouvait être aussi présente chez les Cathares.

pas d'un rapport de parenté avec les commentaires français, mais simplement du rôle que ces commentaires des psaumes ont joué dans la sédimentation de la tradition en langue vulgaire. Cf. Jindrich (2009).

⁴ Les décisions de ces trois conciles seront discutées plus tard, en rapport avec d'autres décisions, prises dans le nord de la France, et en comparaison avec les *Constitutions* de Thomas d'Arundel en Angleterre.

Néanmoins, les Cathares ont joué un rôle négligeable dans la prolifération des traductions vernaculaires. Dans les manuscrits qui leur sont associés, le taux de textes latins est plus élevé que celui de textes vernaculaires, peut-être parce que le Catharisme a été une religion à part, bien ancrée dans une tradition intellectuelle. Le mouvement vaudois, en revanche, a été chrétien mais très malléable dès ses débuts. Il a donné souvent l'impression d'être buvard de textes en langue vulgaire, y compris les textes cathares. Et pourtant cette fascination avec les Cathares a fini par imposer la figure de ces derniers en rapport avec les soubassements de l'hétérodoxie populaire au Moyen Âge. Ce n'est pas peut-être un hasard si les précurseurs des Cathares, les Bogomiles des Balkans (Drakopoulos 2010), font également l'objet d'étude des spécialistes du folklore. J'ouvre une petite parenthèse à ce propos, car certains ont envisagé la présence d'influences bogomiles dans le *Rituel* de Lyon, quoiqu'il soit difficile de préciser si elles sont réelles ou directes (Thomov 1961).

La question de l'influence des Bogomiles dans les littératures balkaniques demeure encore énigmatique. Les premiers historiens de la littérature roumaine ont pensé que certains textes conservés dans les plus anciens manuscrits, du XVIe siècle, étaient des productions bogomiles, alors qu'ils ne l'étaient pas (Hasdeu 1878-1881, vol. 2, p. XLIII). De la même manière, au sud du Danube, en Bulgarie, l'une des patries de ces hérétiques, la discussion sur l'influence bogomile concerne le côté populaire de la littérature moderne, en particulier le corpus de textes apocryphes ou les compositions folkloriques (Dimitrova-Marinova 2003 ; Miltenova 2003 ; Angelovska-Panova/Roach 2013). La fascination des chercheurs pour le manichéisme médiéval, héritée du temps du Romantisme, va de pair avec la fascination pour le folklore. Elle donne envie d'identifier un héritage culturel des hérétiques, puisque la tradition populaire opère avec des concepts dualistes, mais les preuves textuelles sont absentes. Parfois, les hypothèses de travail sont absurdes. En terre roumaine, par exemple, certains textes prétendent bogomiles sont en fait de rédaction calviniste.

Ce dernier exemple aide à boucler la boucle historique pour arriver de nouveau aux Vaudois, car les Vaudois, après des siècles de persécution, après leur fuite en Piémont ou vers les terres germanophones, ont adhéré au Calvinisme. La décision qu'ils ont prise au synode de Chanforan a donné suite à la véritable traduction intégrale de la Bible en français. C'est là, à Chanforan, en 1532, que la première Bible vaudoise est née, non pas au Moyen Âge. Ils ont choisi comme traducteur un cousin de Calvin et ils ont rassemblé l'argent nécessaire en vue de la publication. Ce sont alors les ramifications du Valdisme primitif ou des Valdismes médiévaux qui constituent d'une certaine manière le miroir de la chaîne de transmission que j'analyse. Ces différents Vaudois connaissaient les textes savants et populaires, les paraphrases et les traductions fidèles de la Bible, les soubassements et les hauteurs de la pensée hétérodoxe médiévale, ainsi que le visage kaléidoscopique de l'hérésie. C'est des

Vaudois que je suis parti, ce sera aux mêmes Vaudois que je reviendrai après avoir parcouru l'ensemble des problèmes que je dois adresser.

Le problème des Ordres mineurs

Une fois le Rubicon du rapport savant-populaire passé, nous voici arrivés devant un autre grand problème : la lecture en clé sociologisante de la littérature. Peut-on effectivement envisager que la traduction biblique s'adressait à des catégories sociales précises ? Dans la plupart des cas, la traduction du texte sacré a un rapport avec les mouvements contestataires simplement parce qu'il a été regardé de cette manière-ci. Et si l'on était devant deux types de déviation par rapport à deux normes différentes ? Cette possibilité n'est pas exclue. Les premiers Cathares, déviants par excellence, n'étaient pas nécessairement intéressés par les traductions vernaculaires. Les Bogomiles non plus. Quant aux textes roumains de l'aube de la modernité, que j'ai déjà évoqués comme fin de la chaîne de transmission étudiée, ils ne témoignent d'aucun aspect contestataire. Il convient alors d'imaginer la possibilité alternative que les exemples des Vaudois, des Lollards ou des Hussites, préfigurant la Réforme, sont trompeurs, puisqu'ils témoignent de deux types de contestation qui ne sont pas liés de manière directe. Ces deux types sont peut-être coïncidents.

L'un des arguments qui peuvent valider cette hypothèse vient de l'Est de l'Europe, cette aire culturelle où les deux types de contestation se dissocient. En ce qui concerne les *Strigolniki* russes ('Ceux-qui-couper-leurs-cheveux') et leurs successeurs Judaïsants, il est difficile de suivre l'ancienne opinion selon laquelle ils hériteraient quelque chose du Bogomilisme. Certaines analyses récentes considèrent que les Strigolniki ont plus de points communs avec les Patarins de Milan (Alexeev 2005), sauf qu'il n'y a aucun rapport direct. Si nous regardons les rapports de cette prétendue hérésie avec la culture populaire, nous ne réussissons pas à clarifier le rôle joué par la 'culture' (Goldfrank 1998). En partant de cet argument, on dirait, comme le fait Cesare De Michelis, que les Strigolniki représentent une sorte de Valdisme ou Hussitisme (De Michelis 1993 ; cf. De Michelis 1998 ; De Michelis 2000 : 139-153 ; pour le rapport avec le Hussitisme, voir Fudge 2014). Néanmoins, les Strigolniki ne s'intéressaient pas à la traduction de la Bible. Le Texte sacré pouvait bel et bien être traduit dans le *Commonwealth* byzantin. Les Strigolniki s'intéressaient uniquement aux abus des autorités ecclésiastiques. La contestation existait, mais elle était limitée à un seul aspect : l'aspect social.

Une deuxième preuve – plus importante, sur laquelle je dois m'arrêter soigneusement – est constituée par les rapports que certaines traductions du Texte sacré ont avec les Ordres mendiants. Les Franciscains et les Dominicains sont responsables pour une partie des vulgarisations qui circulaient en Occident, mais le cas le plus intéressant est celui de la *Huszita biblia* hongroise, pour laquelle il est effectivement impossible de trancher si elle est due aux Hussites ou aux Franciscains. Qui

plus est, l'un des manuscrits de cette première traduction hongroise, la copie de Târgu Trotuș, a été produit en Moldavie (un pays de langue roumaine). Cela permet aussi de se poser la question de savoir si les traductions hongroises ont eu une influence sur les productions roumaines de l'aube de la Modernité. C'est le premier cas qui mérite une analyse un peu plus poussée.

Je répète ce que j'ai écrit dans une autre étude (Agrigoroaei 2018). En ce qui concerne les traductions hongroises de la Bible, les chercheurs pensent que les premières ont été spontanées et orales. La preuve ultime serait la reprise des formules bibliques dans l'*Oraison funèbre* (texte hongrois de c. 1195) sous une forme similaire ou identique à celle des traductions des XVe-XVIe siècles (Madas 1998 : 48-49). Arrivent ensuite les petits textes accompagnant ou extraits de la Bible (les Dix commandements, le *Pater noster* etc.). Cependant la véritable traduction de la Bible n'apparaît qu'au XVe siècle avec la *Huszita biblia* (c. 1416-1441).⁵ La tradition veut que cette traduction de la Bible soit produite par Tamás Pécsi (*Thomas de Quinqueecclesiis*) et Bálint Újlaki (*Valentinus de Újlak*), deux Franciscains qui étudiaient à l'Université de Prague respectivement en 1399 et 1411. Ils auraient été influencés par les idées de Jan Hus et la pièce la plus importante pour la reconstitution de leur histoire est la *Chronica fratrum Minorum de observantia provinciae Boznae et Hungariae*. Ce texte raconte une histoire qui s'est passée en 1437. Un certain *Thomas* et son compagnon *Valentinus*,...

...duo literati de eadem Kamenest (Kamianets-Podilsky, Ukraine, n.n.) [...] cum quisbusdam hominibus insanis et mulierculis, consilio inito, nocte recidentes ad regnum Moldaviae intraverunt, ubi iidem duo clerici haeresim praedictam seminantes, utriusque testamenti scripta Hungaricum idioma transtulerunt, quot et quanta in eis apparet Haeresis sicut et ego legi, nemo hominum numerari possit [...] nam et istam dictionem spiritus sanctus exposuerunt sic: 'zent zelleth' (source citée incomplètement par Mačurek 1927 : 52, note 2; intégralement par Szabó 1989 : 118).

⁵ Le texte, aujourd'hui incomplet, est conservé dans trois manuscrits principaux : le *Codex de Munich* (comportant les quatre Évangiles), celui dit 'de Vienne' (quelques petits livres historiques et prophétiques de l'Ancien Testament, dont *Ruth*, *Judith*, *Esther*, 2 *Maccabées*, *Baruch*, *Daniel* et les douze petits prophètes) et le *Codex Apor* (qui contient les *Psaumes*). Le *Codex Apor* est le plus récent ; il date de la fin du XVe siècle et il est conservé à Sfântu Gheorghe (Roumanie, *Sepsiszentgyörgy* en hongrois). Le manuscrit conservé aujourd'hui à Munich, qui nous intéresse le plus, contient un calendrier qui permet de supposer que la traduction de la Bible a été commencée au plus tôt en 1416, aussi bien qu'une note écrite par la main du scribe. Cette note précise qu'il s'agit d'un certain Némethi György, fils de Henszel Imre, qui l'a écrit en Moldavie, dans la ville de *Tatros* (Târgu Trotuș) en l'an 1466. Enfin, le manuscrit dit 'de Vienne', conservé aujourd'hui à Budapest, est sans doute le plus ancien. Il a été copié au début de la deuxième moitié du XVe siècle (Fodor 1989 ; Szabó 1989 ; Hadrovics 1994 ; cf. Décsy 1993 ; Madas 2005 ; Kertész 2008 ; Galamb 2009 ; pour les questions de langue, voir Korompay 2009). Cela suffit pour une description synthétique de la tradition manuscrite.

On dirait que les traducteurs hongrois de la Bible, Franciscains convertis au Hussitisme après avoir fait leurs études à Prague, sont passés en Moldavie, ce qui expliquerait aussi la transcription du *Codex de Munich* à Târgu Trotuș en 1466. Cependant, j'ai déjà observé qu'il y a un problème avec l'âge des deux personnages et il se peut que le choix de certains mots dans la traduction témoigne de sa composition dans un milieu franciscain. Il est impossible d'identifier quelque chose de spécifiquement orthodoxe ou hétérodoxe dans la traduction elle-même. De plus, certains textes hagiographiques et dévotionnels hongrois avaient comme modèles des textes latins ou italiens qui peuvent être mis en relation avec l'activité des Franciscains en terre hongroise (Falvay/ Konrad 2014). S'ajoute ensuite l'éventualité d'une circulation mixte, entre le milieu hérétique et celui des Ordres mineurs. Je pense à un exemple d'une autre aire linguistique. Parmi les copies du Psautier italien, le manuscrit de New York, Pierpont Morgan Library, Glazier 56, daté de 1461, a été copié par un Dominicain, tandis que la grande majorité des autres témoins de la tradition a été copiée par des laïcs. Cette *rara avis* témoigne du milieu non-hérétique où le texte en question circulait (Ramello 1997 : 11 ; cf. Corbellini 2012). Il se peut donc qu'un texte orthodoxe circule dans un milieu hétérodoxe. La réciproque est aussi possible. L'Angleterre, sur laquelle je m'arrêterai plus tard, l'illustrera magistralement.

Revenons-en aux Franciscains de l'Europe centrale- et est-européenne pour identifier une série de cas comparables. Notons que jusqu'en 1467, la province franciscaine de Pologne et de Russie dépendait du Vicariat observant de Bohême. Alors, ce n'est pas étonnant d'observer dans ces contrées que les Franciscains impliqués dans la lutte contre le Hussitisme manifestaient une certaine tolérance à l'égard des Orthodoxes locaux (Hlaváček 2002 : 168-170). Ils imitaient peut-être le comportement dont ils témoignaient en terre catholique. En 1488, les Franciscains italiens s'étaient impliqués dans la lutte contre les Vaudois (cf. Benedetti 2016). Or, les Hussites avaient eux-aussi développé une admiration pour l'Église orientale. Jan Hus déclarait en 1404 que les schismatiques sont voués à la damnation éternelle, mais cela n'a pas empêché ses disciples de porter un regard de plus en plus favorable à l'Orthodoxie, à commencer par la visite de Jérôme de Prague sur les terres russes du duc lituanien Vitold le Grand et à finir par l'arrivée de Peter Payne à Constantinople pour proposer un projet d'union avec les Orientaux (Šmahel 1990 : 285-287). Cette malléabilité de tous les deux côtés de la barricade a fait que les Hussites et leurs opposants Franciscains arrivent quelquefois à se rencontrer autour des mêmes idées. Qui plus est, quelques Franciscains s'étaient depuis longtemps retrouvés à la limite de l'hérésie. Il est sans doute peu utile d'ouvrir le dossier dans son ensemble, mais il convient de mentionner les dissensions internes de l'Ordre, de même que les mouvements dissidents ou hérétiques issues de ce groupe : les Spirituels, dont dérivent les Fraticelles – parfois associés aux Vaudois (cf. Maselli 1974) –, mais aussi les mouvements qui s'en sont inspirés (les Dolciniens). On dirait

que les Franciscains sont des 'dissidents' sur certains aspects (Cusato 1989 ; Gonnet 1995 ; Gonnet 1994 ; cf. Maselli 1974b).

Lorsqu'on s'intéresse aux Franciscains actifs particulièrement dans l'espace tchèque, on pourrait parler d'un certain non-conformisme (Hlaváček 2002). Le rôle joué par les Franciscains dans la lutte contre le Hussitisme est bien connu. Selon Hlaváček (2002 : 188), « *the encounter of the Franciscan Observants with the Bohemian Reformation [...], could not result in mutual indifference. Certain Reformist approaches of the Franciscans must have resonated with the Bohemian Reformation, and vice versa* ». Il pensait à ceux qu'il appelle « *'folkish' Franciscan preachers with their ascetic appearance and passionate rhetoric* ». Ce sont ces derniers qui ont attiré l'attention des Hussites. Des figures comme Jan Bosák Vodňanský (c. 1460-1534), né dans une famille hussite, devenu Franciscain par la suite, prouvent qu'une certaine perméabilité s'était installée à partir du moment où la virulence des combats initiaux a, elle aussi, diminuée. Pierre de Prague, ministre provincial des Franciscains conventuels de Bohême, s'est suicidé après avoir été accusé et emprisonné pour sa sympathie pour les Hussites (1515). Et le phénomène n'était pas du tout tardif. Ses origines sont évidentes dès les premières rencontres. Ainsi P. Hlaváček a noté que l'angoisse éprouvée par les Franciscains à l'égard des hérétiques se manifestait sous plusieurs formes. Elle les poussait parfois de l'autre côté de la barricade. Les exemples les plus étonnants sont ceux que l'on trouve à l'intérieur de l'Ordre même : l'Inquisition avait par exemple identifié en 1431, dans l'Aragon, des Franciscains et des tertiaires franciscains qui suivaient la *secta Bohemorum* (c'est-à-dire les Hussites) *cum secta Fraticellorum* (Hlaváček 2002 : 170). Dans ses *Confessiones sectarum Bohemicarum* (1458-1462), le dominicain Petr Nosek de Klatovy a également enregistré plusieurs types de déviation religieuse dans la Bohême du milieu du XVe siècle. Il a noté par exemple les *Errores quorundam Bernhardinorum*, des opinions hérétiques attribuées aux Franciscains locaux (Hlaváček 1998). Similairement, certains Lollards anglais avaient en commun avec les Franciscains des questions eschatologiques (Hill 2010). C'est ainsi qu'on explique la présence en 1524, parmi les Utraquistes de Prague, d'un apostat franciscain, Kliment Bosák, célèbre prêcheur et compositeur d'hymnes. Ou bien la décision prise la même année par Diviš de Krupka et par quelques autres frères tonsurés de quitter l'Ordre franciscain et de suivre Luther (Hlaváček 1998 : 125-126).

Le rapport avec les Franciscains est complexe, car il touche tous les différents niveaux de la culture médiévale. Il se peut par ailleurs que certains silences des sources écrites soient des indices importants concernant ces rapports. Ainsi la curieuse absence de dissension dans les rangs des Franciscains anglais a été expliquée comme une conséquence du fait que les dissidents franciscains étaient considérés comme étant des Lollards (Clopper 2003). S'ajoute l'influence indirecte : les écrits du franciscain Nicolas de Lyre ont exercé une forte influence sur John Wycliff (Krey 1995) ou sur ses épigones (Somerset 2014 : 185-186). J'en reviendrai lors d'une dis-

cussion concernant un texte lollard de 1401-1407. Notons pour le moment la possibilité, évoquée par Ocker (2002), que Nicolas de Lyre et d'autres auteurs de la fin du Moyen Âge ont partagé avec John Wycliff une 'poétique de la Bible' qu'on retrouvera plus tard chez Jean Calvin. En tout cas, Nicolas de Lyre a influencé une grande partie des auteurs des XVe-XVIe, y compris Martin Luther. Et puisque nous sommes arrivés dans le domaine de la littérature savante, remarquons que les Franciscains avaient déjà joué un rôle tout à fait fondamental en terre française (ou francophone) à ce propos.

Dans le domaine des textes savants, l'implication des Ordres mineurs dans l'étude de la Bible est bien connue. Pour ne donner qu'un seul exemple, c'est le travail des Franciscains et des Dominicains qui a aidé à constituer une édition critique de la *Vulgate*, continument mise à jour par leurs correctoires des XIIe-XIVe siècles (Dahan 1992). Le cas hongrois n'a donc rien de spécial. Même si on me dira que la finalité de tous ces textes n'est pas la même que celle de la *Huszita biblia*, que les exemples choisis témoignent des rencontres dans la littérature savante, le rapport des Franciscains avec la littérature vernaculaire est bien connu. Cette fois, l'exemple idéal vient à nouveau de l'Angleterre, où il est parfois difficile de différencier les productions franciscaines de celles lollardes. Le cas des Franciscains d'Oxford et des manuscrits qu'ils copiaient à côté des Wycliffites témoigne d'une telle situation (Hudson 2011 ; cf. Rouse/ Rouse 1987 ; Erickson 1975 ; Erickson 1976). De la même manière, le poème *Piers Plowman* de Langland a été souvent considéré comme une production lollarde, antifranciscaine, mais d'autres chercheurs ont affirmé le contraire, qu'il s'agit d'un agenda réformiste minorite (e. g. Clopper 1997). Les Franciscains s'impliquaient beaucoup dans la rédaction, dans la circulation et dans l'utilisation des textes en langue vulgaire.

Pour ce qui est de la littérature vernaculaire d'origine franciscaine, il est plus prudent de ne pas toucher la question des traductions des textes capitaux de l'Ordre : les vies des saints franciscains, le *Testament* ou la *Règle de sainte Clara* etc. Le sujet est trop grand pour que l'on puisse évoquer ici (Boriosi 1997 ; Alençon 1924). Il est également impossible de traiter la question de la littérature lyrique, d'invention ou contestataire qui a des rapports avec les Franciscains, surtout dans le Languedoc ou en terre italienne (cf. e. g. Léglu 2013 ; Montefusco 2013), de même que la littérature mystique ou celle de spiritualité. Le cas italien est particulier, car la langue vernaculaire a été graduellement utilisée des deux côtés de la barricade hétéro-orthodoxe (Coletti 1981, pour les Ordres mineurs ; cf. Coletti 1983). Il est alors préférable de réduire l'analyse aux traductions bibliques, de donner un exemple concret : le cas de trois manuscrits qui conservent des fragments d'une traduction occitane de quelques chapitres de *l'Évangile de Jean* nous met devant un casse-tête similaire à la *Huszita biblia* hongroise. Il est impossible de savoir si le texte est hérétique ou franciscain. On voudrait bien imaginer qu'il constitue un fragment de traduction cathare – ce qui

n'est pas nécessairement exclu pour deux des manuscrits de cette traduction – mais cela n'empêche pas que le troisième témoin soit manifestement franciscain. Il est conservé d'ailleurs dans une bibliothèque d'Assise (Fasseur 2011 : 143 ; cf. Harris 1985 ; Brunel-Lobrichon 1998).

L'influence franciscaine se décline de toutes les façons envisageables. Puisque j'ai mentionné le nom du franciscain Nicolas de Lyre, il faut savoir que l'influence de ce dernier ne porte pas seulement sur la littérature anglaise. On la retrouvera également dans les traductions bibliques françaises. *La Bible de Raoul de Presles* (1375-1380 ou 1382), par exemple, un texte tributaire de la *Bible du XIIIe siècle* et traduit sur demande du roi Charles V, s'inspire de l'œuvre de Nicolas de Lyre pour les prologues et les commentaires (Nobel 2011 : 128-129). De plus, l'influence franciscaine sur la littérature vulgaire ne se manifeste pas seulement en Occident. Les Franciscains de Dalmatie ont été responsables pour la diffusion des livres de petit format dans les Balkans, d'abord en latin, puis en glagolitique et en cyrillique (Lomagistro 2011 : 109-110). Ces Franciscains dalmates respectaient et suivaient le rite slavon dès leur installation en terre croate (Verkholantsev 2015 : 46). Avec ce dernier exemple, nous sommes cependant arrivés à une époque où existait déjà la *Biblia vulgarizata* de Nicolò Malerbi (1471), rédigée par un camaldule et dédiée au franciscain Lorenzo de Venise (Barbieri 1989). La tradition était évidemment bien établie. Mais enfin, un dernier bémol, beaucoup plus important, est que ce ne sont pas seulement les Franciscains qui doivent être envisagés comme initiateurs ou consommateurs de vulgarisations bibliques. Il faut aussi prendre en compte les Dominicains.

On connaît des textes bibliques italiens mis en relation avec ces derniers, à Ferrare, ou des textes dominicains inspirés par des sources bibliques (Foster 1969 : 463-464). La plupart des exemples ne sont pas incontestables, mais il y a des raisons pour croire que la copie d'un *volgarizzamento* de l'*Apocalypse* serait issue d'un tel milieu dominicain (Leonardi 1998 : 91). S'ajoute la figure de Domenico Cavalca, traducteur de beaucoup de textes didactiques, moraux ou hagiographiques. Ce Dominicain pisan a traduit les *Actes des Apôtres* dans la première moitié du XIVe siècle (Barbieri 1998).⁶ On peut également descendre dans l'affaire des rapports de lecteurs laïcs des Bibles vulgaires avec les différents membres des Ordres mineurs (Corbellini 2013 : 264-271).⁷ En France, la *Bible de Jean de Sy* (1350-1356) est une traduction faite par un Dominicain. Incomplète, elle a été parachevée par l'addition

⁶ La décision d'interdire la traduction en langue vernaculaire prise par le chapitre général des Dominicains en 1242, est souvent citée comme témoin d'un choix personnel de cet auteur, alors qu'elle n'a été sans doute qu'une décision ponctuelle, qui a opéré dans un intervalle de temps précis.

⁷ Corbellini (2013) étudie les dynamiques des Bibles vulgaires italiennes, leur appartenance à des divers groupes sociaux, leur emploi en tant que livres d'occasion aussi bien que les rapports des laïcs avec les Ordres religieux.

d'autres parties de la Bible traduites par un autre Dominicain, Jean Thomas (Nobel 2011b). Or, cette traduction n'a rien d'hérétique en soi.

Le cas de la *Bible du XIIIe siècle* est exemplaire pour illustrer la difficulté d'identifier la canonicité ou l'hérésie dans une traduction vernaculaire. Cette traduction française a été achevée dans la première moitié ou au milieu du XIIIe siècle, dans un contexte peu clair. Certains ont considéré qu'il s'agit du milieu hérétique des Béguines (c. 1250-1274), car cette traduction serait la *Biblia Gallica* condamnée par Guibert de Tournai pour ses hérésies et erreurs en 1274. D'autres pensent qu'il s'agit d'une initiative dominicaine, faite pour les nonnes d'un couvent près d'Orléans. Tout ce qui est certain, c'est que le manuscrit principal de cette traduction a été rédigé dans un milieu parisien et qu'il a eu tout de même un rapport avec le milieu dominicain ou universitaire, puisque cette Bible a été traduite d'après le texte latin corrigé et mis en usage par l'Université de Paris (Nobel 2011c ; cf. Sneddon 1979 ; Sneddon 2002 ; Bogaert 2004). Avec ce dernier exemple, nous sommes entrés de nouveau dans un débat hérétique-orthodoxe qui ressemble beaucoup celui de la *Huszita biblia* hongroise. Les réponses à toutes ces questions sont mitigées, puisqu'on connaît nombre d'exemples dont on peut se servir pour renforcer le taux de probabilité d'une hypothèse ou de l'autre. Dans le cas de la *Bible du XIIIe siècle*, il suffit de citer les textes savants de la même époque, issus du milieu des Béguines – un commentaire en octosyllabes du *Cantique des cantiques*, daté de c. 1300 (cf. Hunt 2006) – pour renforcer l'hypothèse hétérodoxe.

Tous ces exemples font penser à une autre situation, en terre italienne. Dans sa présentation des Bibles latines médiévales en Italie, Guy Lobrichon pensait que « l'entrée forcée des laïcs dans un monde jusque là maîtrisé par les ecclésiastiques » – c'est-à-dire l'apparition des Ordres mineurs – a pu jouer un rôle dans l'apparition des Bibles en langue vulgaire, qui ne seraient pas des 'Bibles en miettes', mais des véritables traductions à partir des 'Bibles des savants'. À ses yeux, « les Franciscains, plus soucieux d'un libre accès à la *littera*, jouèrent ici un rôle de passeurs, mais les Dominicains ne sauraient être exclus, exigeants qu'ils étaient de la qualité de formation chez tous leurs disciples » (Lobrichon 1998 : 32-33).

Notons ensuite que les Franciscains et les Dominicains n'étaient pas seuls à suivre de très près cette vague de dévotion populaire, avec des implications dans la traduction de la Bible. En Italie, il existe une version vulgaire 'glosée' des *Évangiles*, datée du XIVe siècle, qui a été rédigée par un religieux et qui est conservée aujourd'hui dans cinq manuscrits (Asperti 1998 : 121-133). La bibliothèque du monastère brigittin de Syon, en Angleterre, possédait plusieurs textes wycliffites, car les sœurs s'intéressaient dans le même temps aux aspects savants et populaires du mouvement lollard (Gillespie 2005). En terre française et toujours en rapport avec la littérature savante, un certain Macé de la Charité, moine bénédictin, a composé une *Bible* en octosyllabes français au début du XIVe siècle. Il s'inspirait de l'*Aurora* de Pierre Riga (une

paraphrase latine versifiée de la Bible), des *Antiquités judaïques* de Flavius Josèphe et de l'*Historia scholastica* de Pierre Comestor (cf. Beischner/ Leurquin 1992). Quant au cas des moines bénédictins croates responsables pour la traduction de l'*Historia scholastica* en tchèque glagolitique – j'en reviendrai à plusieurs reprises avant la fin de l'article – il représente une autre aire linguistique et culturelle, mais il constitue un argument similaire (cf. Pacnerová 2000 ; Pacnerová 2002).

Puisque nous sommes arrivés ici, je dois présenter le cas des premières traductions tchèques dans leur ensemble, celles qui datent d'avant l'impression de la *Bible de Prague* (1488) par les soins de Václav Konrád le jeune, grand théologien utraquiste, et des plusieurs maîtres de l'université (Krofta 1912). Ce cas est tout à fait révélateur pour notre propos : les premières traductions tchèques ont été souvent rédigées dans un milieu monastique. Qui plus est, elles peuvent constituer un modèle pour la *Huszieta biblia*, car la Bohême était l'aire culturelle la plus proche du Royaume hongrois.

L'Europe centrale et la France

Je me suis trop éloigné de la lecture en clé sociologisante de la littérature, mais il vaut mieux s'en éloigner encore, pour avoir de quoi contempler un panorama plus généreux des rapports hétéro-orthodoxes dans la création ou dans la circulation des traductions médiévales de la Bibles. Les premiers témoignages du vieil-tchèque sont les gloses interlinéaires de la fin du XIIe siècle, transcrites dans un psautier latin (Vintr 1986). La littérature hongroise débute par son *Oraison funèbre*. Celle tchèque débute par la Prière de Kunhuta (*Kunhutina modlitba*), toujours du XIIIe siècle, une paraphrase de l'hymne *De corpore Christi* (Trost 1940). S'ajoute une série de textes datant de la première moitié ou du milieu du XIVe siècle, dont deux tentatives de traduction des *Évangiles*, quelques textes inspirées par les *Méditationes vitae Christi* et par la *Légende dorée* – de la plume d'un Dominicain – ainsi que des divers textes religieux en vers (Vintr 1977 ; Vilikovský 1940 ; Cejnar/ Hrabák 1964). Cependant, l'exemple le plus important demeure celui des traductions du Psautier (le *Psautier Wittenberg* et le *Psautier de Poděbrady*, issus sans doute des couvents pragois). Ces psautiers rédigés en milieu monastique influenceront à leur tour les premières traductions polonaises des *Psaumes* ; certains évoquent à ce propos les Psautiers de *Saint Florian* (trilingue) et de *Puławy* (Kyas 1962), mais la question n'est pas encore claire.⁸ Ce qui est certain c'est que l'influence des traductions tchèques sur celles polonaises se manifestera plus tard, au XVe siècle, dans la *Bible de la reine Sophie* (1453-1455 pour le premier volume et 1460 pour le deuxième ; Wodecki 1998), et que le prestige de la langue tchèque s'est accru de manière exponentielle en Pologne vers la fin du Moyen Âge. Le tchèque est devenu une langue de

⁸ Le *Psautier de Saint Florian* (fin XIVe siècle – début du XVe siècle) est aussi considéré comme étant la copie d'une traduction plus ancienne ; Krzyżanowski (1979 : 35-37). Il s'agirait d'une traduction perdue du *Psautier*, faite en 1280, le *Psautier de Sainte Kinga*.

prestige (Orloš 1993 ; cf. Mayenowa 1984). Notons ici que l'influence tchèque sur la jeune littérature polonaise se manifeste plutôt au XVe siècle, simplement parce que la tradition tchèque était établie depuis un siècle déjà.

C'est au XIVe siècle que tout a changé dans la littérature tchèque, que l'on est sorti de l'histoire des débuts et des tâtonnements. La première traduction intégrale en vieil-tchèque de la Bible, celle qui se trouve à l'origine de plusieurs versions rassemblées sous le titre de 'première rédaction tchèque', date du plein milieu du XIVe siècle, soit d'avant 1357, soit de 1365-1375. Elle a été faite à partir d'un manuscrit latin parisien, avec beaucoup de commentaires. Certains chercheurs identifient comme auteurs deux groupes de traducteurs – d'abord les moines de Břevnov, pour une partie ; puis les mêmes avec l'aide des Dominicains de Prague. Quoique cette hypothèse soit spéculative et que l'on ne puisse pas du tout être certains de l'appartenance des traducteurs à un couvent ou à un ordre religieux, ce qui est certain, c'est que la traduction a été faite à la demande de l'empereur Charles IV de Luxembourg (Kyas 1997 ; cf. Sichálek 2016).

Ainsi, le moment où s'installe l'idée prétendument hétérodoxe qu'il faut traduire le texte sacré dans la langue vulgaire (la naissance du mouvement hussite avec l'arrivée de Jan Hus à la chaire de la Chapelle de Bethléem à Prague, en 1402), la littérature tchèque comptait déjà un bon nombre de copies d'une traduction biblique produite dans un milieu parfaitement canonique.⁹ On connaît par ailleurs des manuscrits de cette ancienne traduction qui ont été récupérés par les Hussites. Tel est le cas de la *Bible de Dresde*, produite et conserve peut-être dans une abbaye, d'où elle a été prise par une famille nobiliaire au temps des Guerres hussites (Sichálek 2016 : 74). Et la tradition des traductions vulgaires non-hérétiques a continué après le projet d'émenation des anciennes traductions par les disciples de Jan Hus, dont le témoin le plus ancien conservé est la *Bible de Boskovic* (c. 1415), point de départ de la 'deuxième rédaction'. Cette traduction a été produite dans un contexte hétérodoxe, mais cela n'empêche pas que la première Bible complète, canoniquement orthodoxe et datant du milieu du XIVe siècle, soit recopiée en 1411-1414 (la *Bible de Litoměřice-Tréboň*) et en 1417 (la *Bible d'Olomouc*). Certaines copies, telle la *Bible Vyšebrodská* (1416), ont été produites également par les Glagolites du monastère slavon de Prague, responsables à leur tour pour le projet de traduction du *Comestor glagolitique*, déjà mentionné.

En Bohême, les choses évoluent vers un paradigme plus clair. Le contexte politique peut être également responsable, en partie. Quand on comparait le cas hongrois aux exemples italiens, français ou anglais, on avait du mal à expliquer les rapports directs. Certaines influences, celles d'Italie ou de France en particulier, pourraient être expliquées par l'installation de la dynastie angevine dans le Royaume hongrois et par

⁹ Šmahel (1990 : 281) affirme que « la Bible traduite en langue familière était entre les mains des laïcs dès la veille de la révolution [hussite] ».

l'implication croissante de cet état dans les affaires de l'Adriatique. D'autres comparaisons, celles anglaises par exemple, ne trouvaient pour autant aucune explication. Or, il se peut que la Bohême ait été le nœud culturel qui explique une partie de ces rapports. À ce propos, il y a peut-être un détail historique qui mériterait une exploration future : les rapports directs avec la France.

Sachant que Charles IV de Bohême était le fils de Jean l'Aveugle, le roi mort dans la bataille de Crécy et l'incarnation du chevalier idéal dans le *Jugement dou roy de Bebaigne* par Guillaume de Machault (avant 1342),¹⁰ on ne pourra pas s'étonner de la décision du fils de produire une Bible vernaculaire complète en Bohême, à un moment où les *Bibles historiques* constituaient déjà une véritable tradition à la cour royale de France. Dans son autobiographie, l'empereur Charles IV de Bohême comptait d'ailleurs le français comme deuxième langue, après le tchèque, qu'il avait réappris après l'avoir oublié.¹¹ Il a été éduqué dans la tradition française et avait pour parrain le roi de France homonyme. Quant à son intérêt pour la Bible, il l'avait trouvé toujours à la cour du roi de France, cette fois Philippe VI, après un sermon de Pierre Roger, le futur pape Clément VI :

Fuitque unus inter consiliarios suos, vir prudentissimus, Petrus abbas Fiscaniensis natione Lemovicensis, homo facundus et litteratus, qui in die cinerum anno primo regni Philippi missam celebrans sic industriosè predicavit, quod ab omnibus fuit commendatus. Ego vero eram in curia predicti regis Philippi, cuius sororem habebam, post mortem predicti Karoli, cum quo fueram quinque annis. Placuit autem michi predicti abbatis facundia seu eloquentia in eodem sermone ut tantam contemplationem haberem in devotione ipsum audiens et intuens, quod intra me cepi cogitare dicens: 'Quid est quod tanta gratia michi infunditur ex homine isto?', cepique demum sui notitiam, qui me multum caritative ac paterne confortabat, de sacra scriptura me sepius informando (Boehmer 1843 : 235).

Son parrain, le roi français Charles IV, possédait une copie de la *Bible historique*.¹² Il y a eu aussi la rencontre à Metz, peu de temps après la bataille de Poitiers (1356), du dauphin et futur Charles V, roi de France, et de Charles IV, roi de Bohême. Certains manuscrits de ce texte étaient enlevés à l'ennemi au titre de butin de guerre

¹⁰ Pour Jean l'Aveugle et son comportement chevaleresque, y compris pour sa décision d'établir une Table ronde à Prague, voir en dernier lieu Péporté (2012), un article qui compare le point de vue élogieux des écrits occidentaux aux portraits critiques de l'historiographie tchèque médiévale (chez Pierre de Zittau en particulier).

¹¹ « *Et sic cum venissemus in Boemiam non invenimus nec patrem nec matrem nec fratrem nec sorores nec aliquem notum. Ydioma quoque Boemicum ex toto oblivioni tradideramus, quod post redidicimus, ita ut loqueremur et intelligeremus ut alter Boemus. Ex divina autem gracia non solum Boemicum, sed Gallicum, Lombardicum, Theutonicum et Latinum ita loqui scribere et legere scivimus, ut una lingua istarum sicut altera ad scribendum legendum loquendum et intelligendum nobis erat apta* » (Boehmer 1843 : 246-247).

¹² Il s'agit du manuscrit de Paris, Bibliothèque nationale de France, f. fr. 157 (daté de 1325-1350), une commande de 1327 faite par Charles IV de France. Cf. Fournié (2009b).

(Patterson 2013). Or, la Bible tchèque complète a été achevée avant 1357/ 1365 à partir d'un manuscrit latin parisien. Aussi, il arrive que nombre de manuscrits de la *Bible historiale* ont appartenu à Charles V, roi de France. Il avait sa propre copie de l'ouvrage avant de devenir roi de France, mais – ce qui est encore plus important – il avait aussi l'habitude d'offrir ou de recevoir en cadeau d'autres copies de la *Bible historiale*.¹³ Ce serait un argument à prendre en compte. On connaît aussi deux cas encore plus révélateurs. Le premier est celui du Royal 17 E VII de la British Library, un manuscrit fait pour Charles V, encore dauphin, ou pour son père Jean le Bon ; il a été achevé en 1356-1357. Le deuxième est le manuscrit Royal 19 D II de la même bibliothèque, produit quelque temps avant 1356, qui se trouvait parmi les livres de Jean le Bon pendant que ce dernier a été fait prisonnier à la bataille de Poitiers.¹⁴ Il faut également prendre en compte que Jean le Bon a été le commanditaire d'une autre traduction biblique, la *Bible de Jean de Sy*, rédigée entre 1350-1356 (Salet 1982). L'affaire de ces Bibles royales françaises devient de plus en plus compliquée.

Soyons clairs. Il ne faut pas choisir l'un de ces témoins manuscrits (ou l'une de ces rencontres) pour identifier un moment où l'idée d'un projet de traduction vernaculaire a pu être transmis. Il s'agit simplement d'envisager un continuum des rapports culturels qui ont culminé avec la célèbre rencontre entre les deux Charles (IV de Bohême et V de France) en 1378, telle qu'elle est racontée dans les *Grandes chroniques de France*. Ensuite, d'autres événements historiques peuvent être ajoutés pour donner une idée du rôle joué par le souverain tchèque dans l'établissement de la nouvelle tradition. Sur ce point, ce n'est pas un hasard si le roi Charles IV de Bohême, qui

¹³ Il s'agit des manuscrits de Paris, Bibliothèque nationale de France, f. fr. 5707 (daté de 1362-1363, avec l'acrostiche « Charles ainsné fils du roy de France, duc de Normandie et dalphin de Viennoys » ; de Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. Bibl. 2° 6 (daté de c. 1360-1365, offert par Charles V à son chambellan Gérard de Montaigu ou au fils de ce dernier) ; Harvard University, Houghton Library, Ms. Typ. H. 555 (daté de 1373, avec l'ex-libris autographe : « Ceste Bible est à nous/ Charles le ve de nostre/ nom, roy de France/ et la fimes [faire]/ et p(ar)ferre [l'an m cc lxx] iii/ [CHARLES] ») ; Copenhague, Bibliothèque royale, Fonds Thott, ms. 6 (daté de c. 1370 -1380, avec plusieurs inscriptions dans le volume) ; Hambourg, Kunsthalle, ms. fr. 1 (daté de c. 1370-1375) ; La Haye, Musée Meermann Westreenen, 10 B 23 (daté de 1371, offert par Jean de Vaudétar, valet de chambre et conseiller de Charles V, à son seigneur). Pour toutes ces données, voir Fournié (2009b, no. 19/ alinéa 73 ; 23/ 89 ; 30/ 117 ; 35/ 137 ; 103/ 28 ; 134/ 152).

¹⁴ Fournié (2009b, no. 41/ alinéa 161 ; et 45/ 177). L'histoire du deuxième manuscrit est racontée dans une note sur le verso de son premier feuillet : « Cest livre fust pris oue le roy de Fraunce a la bataille de Peyters, et le bon counte de Saresbirs William Montagu l'achata pur cent mars et le dona a sa compaigne Elisabeth la bone countesse, qe Dieux assoile. Et est continus dedeins le bible enter oue tixt et glose le mestre de histories et incident tout en memes le volym la quele lyvre la dite countesse assigna a ces executours de le vendre pur XL livers ».

passa son enfance à la cour française (1323-1330), rencontra les moines glagolites pour la première fois en 1337, lors d'un voyage vers la Lombardie en passant par la Dalmatie. Ni le fait qu'il s'est décidé, dix ans plus tard, en 1347, de faire venir ces moines traducteurs à Prague, avec un projet de traduction en langue vernaculaire.¹⁵ L'idée pouvait lui venir de plusieurs sources d'inspiration. Ce n'est pas insensé d'imaginer que certains textes tchèques aient pu avoir des rapports avec la tradition vernaculaire enracinée en terre française. Il y a de quoi envisager une analyse comparative des deux traditions. Pour le moment, cependant, le manque d'études concernant cette hypothèse de travail fait qu'il est impossible de continuer la recherche dans cette direction. Il est plus commode de revenir au sujet plus large du Hussitisme et aux Hussites de l'Europe orientale en particulier. Je reviendrai à l'affaire des influences françaises et glagolites un peu plus tard dans l'exposé.

Hussites, Franciscains et Glagolites – Hongrois, Roumains et Ruthènes

La question du Hussitisme dans les pays roumains, majoritairement orthodoxes, et surtout à l'Est des Carpates, en Moldavie, est loin d'être résolue. Je résumé ici une série d'idées déjà présentées (Agrigoroaei 2018). Or, dès leur arrivée en Moldavie vers 1420, ces Hussites d'origine saxonne, hongroise ou slovaque ont, d'une part, converti à leur foi certains catholiques du pays ; d'autre part, ils ont fait accroître le zèle des Franciscains et Dominicains locaux (Daniel 2007 ; Dobre 2004 ; cf. Dobre 2008). L'Église catholique locale était minoritaire. Cela a fait que les Ordres mineurs et les hérétiques s'affrontaient de manière égale. On connaît aussi des cas similaires à celui de Kliment Bosák. Un apostat franciscain accompagnait Jacob de Molda, le chef des Hussites de Moldavie, vers 1430. Qui plus est, le prince moldave Alexandre le Bon (1400-1432) semble avoir également soutenu les Hussites dans leurs confrontations avec les missionnaires catholiques. Ce peu d'informations concernant les activités des Hussites en terre roumaine a fait que le prétendu soutien des autorités laïques locales a été souvent surinterprété.

Prenons par exemple l'affaire du Franciscain converti. Elle semble avoir été gênante. Son histoire passait pour une victoire symbolique des hérétiques et ce fut cette histoire, et non pas celle du débat à la cour du voïvode moldave, que l'évêque de Cracovie a décidé de communiquer au cardinal Cesarini en 1432. Cependant, il est difficile d'imaginer que la foule locale qui suivait l'apostat franciscain était composée d'Orthodoxes. Les communautés urbaines moldaves étaient de rite catholique, majoritairement hongroises et saxonnes (*e. g.* Rădvan 2011). Sur ce point, il est peut-être utile de préciser que les sources historiques racontent que parmi les

¹⁵ Charles IV de Bohême a été très marqué par sa première rencontre avec les Glagolites en Slavonie. Quand il a demandé au Pape la permission de les faire venir en Bohême, il a décrit la dévastation de ces monastères glagolites durant la guerre de Louis 1er de Hongrie contre la république de Venise. Cf. Verkholtantsev (2015 : 49).

endroits où les Hussites se sont installés se trouvait, entre autres, Târgu Trotuș, l'endroit précis où l'un des manuscrits de la *Huszita biblia* hongroise a été transcrit. Certains historiens roumains envisagent encore la possibilité que les Hussites Thomas et Valentin soient en effet les traducteurs de la Bible hongroise, alors que la question est beaucoup plus compliquée. Et ce ne sont pas seulement les historiens roumains qui sont tombés dans ce piège. L'exemplaire de Târgu Trotuș a été utilisé pour servir à toutes sortes de fins, plus ou moins scientifiques. Il aurait des prétendues implications sur la dissémination est-européenne des idées wycliffites. Baker (2006) a voulu ainsi identifier deux grands voyages moldaves de Peter Payne, le *Tzseses-Anglikos* des sources grecques, en 1440-1443 et en 1444-1452, en faisant de lui l'instigateur de la traduction de la *Huszita biblia* en terre moldave. Certains historiens ont accepté cette opinion (Mureșan 2008 : 394 ; Szekely 2009 : 276-277), mais la présence de Peter Payne en terre roumaine demeure contestable. Nous ne saurons jamais si le Hussite anglais est passé par la Moldavie ; ce n'est sans doute qu'une histoire imaginée. S'ajoute enfin l'éventualité d'identifier un autre foyer hussite dans le pays méridional de langue roumaine, la Valachie (cf. Damian 2011 : 148). Toutes ces discussions n'apportent rien dans l'histoire des traductions.

J'ai déjà affirmé que l'odyssée des Hussites dans la jeune littérature roumaine commence par l'invention de la Moldavie en tant que terre de traduction pour la *Huszita biblia* hongroise (Iorga 1904 : XVIII-XXI ; cf. Demény/ Pataki 1958). À son origine, la démonstration portait du fait que les Hussites chantaient les psaumes, en essayant de leur attribuer les psautiers rhotacisants, témoins d'un dialecte roumain perdu et attesté dans les premiers témoins manuscrits. Selon Iorga (1904 : XIX-XX) les traductions hussites en roumain n'ont pas été faites en Moldavie ou Valachie, où l'enseignement du slavon étant fort, mais en Maramureș ou en Transylvanie, chez les Valaques du Royaume hongrois. Or, la littérature roumaine débute par les Psautiers rhotacisants, témoins d'un dialecte disparu dont la localisation médiévale a été une question disputée, mais ces textes n'ont rien d'hétérodoxe en soi (Camară/ Ungureanu 2019). C'est exclusivement en rapport avec l'histoire sociale et événementielle que la théorie de l'influence littéraire hussite a été constituée.

Quant aux textes, Florescu (2010) a identifié une série de concordances entre le *Tétraévangile de Sibiu* (1551-1553) et les versions tchèques ou allemandes des Évangiles (XVe siècle). Son analyse montre que plusieurs leçons remontent à la version allemande imprimée par Jean Mentel (1466) ou à la première rédaction des Bibles tchèques. Cela permet d'entendre que le *Tétraévangile* représente la révision d'un 'prototype' roumain ancien qui contenait ces choix particuliers de traduction, un produit culturel du Hussitisme. Néanmoins, Florescu observe que les leçons en question n'ont pas de rapports avec les traductions hongroises de la Bible, prétendument hussites. Le *Tétraévangile de Sibiu* est une *rara avis* qui ne peut pas expliquer l'apparition des Psautiers rhotacisants. Il se peut aussi que les sources occidentales

n'arrivent pas par l'entremise des Hussites, mais des Ordres mineurs (*cf.* Agrigoroaei 2018). Je pense surtout à la présence importante des Franciscains dans le Hațeg et dans le Banat, l'une des aires dialectales où les textes rhotacisants ont probablement été écrits (*cf.* Agrigoroaei 2018b). Le rôle joué par les Frères correspondrait au rôle joué par d'autres ordres monastiques au nord, en Ruthénie.

Les mêmes exagérations concernant les Hussites se sont manifestées dans l'histoire de la littérature ruthène, où l'on pense que l'utilisation de la langue du peuple à l'écrit serait le résultat de l'arrivée des Hussites (Grushevskij 1995 : 61-83). Ces recherches associent une série de faits divers qui n'ont pas de rapports avec les traductions bibliques (*cf.* Kubay 2016). La seule preuve réelle est le voyage de Jérôme de Prague à Vitebsk et Pskov, sur l'invitation du duc lituanien Vitold le Grand, où le Hussite a prié devant les icônes, s'est laissé pousser la barbe et a affirmé que la religion des 'infidèles' russes était parfaite (Kubay 2016 : 362). Néanmoins, Jan Hus était considéré hérétique dans les sources ruthènes (Kubay 2016 : 361-362). Comme pour le cas roumain, les hypothèses ruthènes ne se fondent pas sur une réalité textuelle ; elles évoquent uniquement des informations d'ordre historique.

Cependant, des rapports avec les textes tchèques existent en Ruthénie (*cf.* Verkholtantsev 2008). On peut les expliquer par le prestige de la langue tchèque dans l'espace polonais-lituanien et par la présence en Pologne des Bénédictins glagolites de Prague. Ces Glagolites sont partis de Croatie à Prague, puis de Prague vers l'Est. Au tournant du XVe siècle, ils étaient à Oleśnica, en Silésie, et à Kleparz, près de Cracovie, où ils avaient pour but la conversion des schismatiques locaux. Les Glagolites ont apporté des textes qu'ils avaient à Prague ou en Croatie. Peu importe que certains textes ne soient pas attestés dans les sources médiévales. L'empreinte de ces textes tchèques est certaine dans la littérature ruthène de la fin du Moyen Âge.

Dans le domaine des traductions de la Bible, la question est embrouillée. Une version ruthène du *Chants des chants* a été traduite d'après une Bible tchèque de troisième rédaction (Verkholtantsev 2008 : 39-51). Le manuscrit qui conserve la traduction contient une traduction d'une bulle du pape Eugène IV au Concile de Florence et le *Chant des chants* est suivi par la *Messe mariale* en ruthène, traduite par les Glagolites de Kleparz. Cependant, le *Tovit*, une autre traduction biblique, pourrait être citée comme preuve d'une influence directe du Hussitisme. La version ruthène dérive d'une Bible tchèque de deuxième rédaction et cette deuxième rédaction constitue le projet de traduction des Hussites (Verkholtantsev 2008 : 86-89). Néanmoins, elle est suivie par une 'Histoire de la prophétesse Sivilla', qui remonte à une tradition tchèque influencée par la littérature allemande (Verkholtantsev 2008 : 71-85). Le sujet n'a rien d'hétérodoxe en soi ; au contraire, il est très catholique et a été traduit en français dès le XIIe siècle (Shields 1979 ; Holdenried 2006). En outre, la thématique du dernier texte du corpus est catholique : la *Visio Tnugdali* ruthène ('L'histoire édifiante racontée par le guerrier Faudal') peut être dérivée soit d'un texte tchèque, soit d'une version

croate (Verkholantsev 2008 : 52-69), ce qui renforce encore plus le rôle joué par les moines glagolites dans la transmission de toutes ces versions.

La situation est donc ambiguë. Si l'on regarde ce qui se passe dans la littérature ruthène, on dirait que les fragments de traduction biblique du XVe siècle peuvent trouver leur origine dans le milieu de la diaspora hussite, mais il est tout autant possible d'envisager une situation inverse, où les Glagolites se servaient des traductions hussites de la Bible, surtout quand on sait que les moines de Prague ont finalement adhéré au mouvement hussite. Ces preuves de l'espace ruthène ou hongrois permettent d'envisager que la prétendue influence hussite peut cacher en réalité une influence franciscaine (pour la littérature hongroise) ou bénédictine-glagolite (pour les textes ruthènes). L'état confus nous permet de retourner à la question roumaine, où la situation était bien confuse dès le début.

Si la rédaction du 'prototype' du *Tétraévangile de Sibiu* remonte à une Bible tchèque de première rédaction, non-hussite, cela ne veut pas dire qu'elle est due aux Hussites. Des cas de Bibles de première rédaction tchèque utilisées par les Hussites existent – la *Bible de Dresde* – mais ils sont rares. En connaissant le rôle joué par les lettres tchèques dans la création d'une culture médiévale polonaise, tant que cette influence venait des Polonais, par les rapports politiques étroits entre la Pologne et la Moldavie, nul ne s'étonnerait d'y retrouver un modèle tchèque pour le 'prototype' roumain en question. Cette proposition répond à une question posée par Camarã (2011 : 49) dans une étude concernant les premières versions roumaines du *Pater noster*. Il observait une influence tchèque ou polonaise, mais il pensait qu'un programme de traduction de telle envergure nécessiterait le soutien du gouvernement du pays. Dans ce cas, ce n'est pas l'existence de ce prototype roumain qui peut gêner, c'est sa création sous l'égide du Hussitisme.

Pour ce qui est de la reconstruction du prototype, j'ai déjà affirmé qu'elle est possible (Agrigoroaei 2018). On connaît un cas identique dans la littérature française, ce qui peut faire remonter la pratique de ce type de collationnement au Moyen Âge. La *Bible de Jean de Sy*, une traduction faite par un Dominicain entre 1350-1356 pour le roi Jean le Bon, a utilisé la même source que celle utilisée par une traduction insulaire connue en tant que *Bible anglo-normande*, en la confrontant à la *Vulgate* et à l'*Historia scholastica* du Comestor (Nobel 2007 : 81-85, 97, 101). En outre, cette mystérieuse traduction, identifiée comme source de la *Bible d'Acre*, aurait déjà repris et intégré deux traductions bibliques du XIIe siècle : Rois et Jugés (Nobel 2001). Et le cas français n'est pas du tout singulier. J'ai déjà signalé que dix ans après le *Tétraévangile de Sibiu*, les Protestants Stipan Konzul et Antun Dalmatin ont imprimé un *Nouveau Testament glagolitique* à Urach, près de Tübingen (1562-1563) (Agrigoroaei 2018 : 85). Leurs collaborateurs étaient des prêtres catholiques glagolites d'Istrie et ils ont utilisé une série de textes bibliques qui copiés dans des livres médiévaux de la liturgie glagolitique en Dalmatie (Jembrih 1999 ; *apud* Stipčević 2016 : 284). Une autre preuve

est le rapport textuel compliqué des Bibles protestantes serbo-croates. Les rapports de parenté et la dépendance des versions médiévales que l'on peut observer dans le *Nouveau Testament glagolitique* (1562-1563) et celui *cyrillique* (1563) sont peu connus (Kuštović 2014). La reconstitution du 'prototype' roumain des *Évangiles* est donc valable, mais nous devons avoir des doutes sur le rôle joué par les Hussites dans sa création. De plus, la *Bible d'Olomouc*, source possible identifiée par I-F. Florescu, n'était pas une Bible hussite. C'était une copie de la première rédaction tchèque, faite sur la commande de Charles IV de Bohême.

Le prototype pouvait trouver son origine dans le Banat ou dans Hunedoara (Gheție 1966 : 79 ; cf. Mareș 1974), où la présence franciscaine était importante (cf. Agrigoroaei 2018b). Il peut être comparé à d'autres textes rhotacisants qui appartiennent à la même aire dialectale, y compris les psautiers déjà mentionnés. Un autre manuscrit essentiel pour l'étude des débuts de la littérature roumaine, le *Codex Sturdzannus*, conserve une collection hétérogène de textes dont quelques-uns présentent les mêmes rhotacismes (Chivu 1993 : 23, 26-39). J'ai déjà noté que les textes de ce manuscrit ont des rapports avec les peintures de l'église de Leșnic (c. 1400-1450), voire que les inscriptions de cette église de Hunedoara contiennent l'un des premiers témoignages écrits de la langue roumaine (Agrigoroaei 2015b). Il y a eu un phénomène littéraire roumain à la fin du Moyen Âge dans ces contrées. La présence des Franciscains dans la région de Banat-Hunedoara (Agrigoroaei 2018b ; cf. Agrigoroaei 2014) explique aussi la conversion de nombre de Roumains au catholicisme, surtout dans le milieu nobiliaire (cf. Barbu 1994). La situation est similaire à celle des nobles ruthènes (Verkholantsev 2008 : 8-10). De la même manière, dans l'espace ruthène on observe une 'polonisation' des nobles, alors que les nobles roumains de Banat et de Hunedoara se sont graduellement magyarisés.

D'autres textes tardifs témoignent des mêmes traditions embrouillées. Nagy (2014) a clarifié les rapports entre trois textes du temps de la Réforme : *Tâlcul evanghelilor* de Coresi (en roumain, 1568-1569), *Postilla* de Niagovo (en ruthène, deux copies du XVIIe siècle qui remontent à un modèle du siècle précédent) et une collection de sermons hongrois (1563). Le texte roumain de Coresi serait traduit d'après la version ruthène (cf. Olteanu 1969 ; Olteanu 1983), mais le texte ruthène suit à son tour le texte hongrois. Rien n'exclut une influence directe ruthène. Dans ce cas il est possible qu'un texte apparenté à un modèle ruthène puisse être conçu dans l'espace du Banat et de la Hunedoara. J'ai comparé cette situation à celle de la plus ancienne version de l'histoire roumaine d'Alexandre le Grand (Agrigoroaei 2018 : 91-92). Elle suit une rédaction serbo-croate rédigée en Dalmatie dans la deuxième moitié du XIVe siècle, qui remonte à son tour aux versions occidentales de la légende (cf. Zgraon 2006). La tradition de la *Floarea darurilor*, version roumaine du *Fiore di virtù* italien, est similaire. Sa première version a été produite avant la fin du XVIe siècle et semble dériver d'un texte italien ou d'un imprimé grec de Venise (Moraru/ Georgescu 1996 ;

cf. Olteanu 1968 ; Olteanu 1979). Le manuscrit le plus ancien contient dans le même temps la *Floarea darurilor* et la première version de l'histoire d'Alexandre. Or, la traduction croate du *Fiore di virtù* a été faite à partir de l'italien et les versions serbo-croates ont un rapport avec les Franciscains de la région (Lomagistro 2003 : 93, note 13 ; Zaradija Kiš 2005 : 128-130). Or, le *Fiore di virtù* circulait en tant que partie intégrante des *volgarizzamenti* bibliques en Italie (Corbellini 2013 : 279-280). Toutes ces situations doivent être vérifiées avec les cas roumains. Il est donc possible que les Franciscains aient joué un rôle important dans la vie culturelle du Banat. Les exemples roumains, ruthènes ou serbo-croates témoignent donc de la complexité de la situation que nous contemplons. Il est impossible de décider qu'une traduction soit orthodoxe ou hérétique. Une traduction est une traduction.

En revenant aux Hussites, sur le plan général de la littérature en langue roumaine, il est plus judicieux d'envisager une situation de *stimulus diffusion* à la place de l'influence directe (Kroeber 1940). Puisque les premières grandes traductions roumaines de textes religieux ou bibliques apparaissent dans un milieu réformé ou en rapport avec les Calvinistes, il n'est pas étonnant de chercher les influences Hussites dans les origines. Non pas dans la production même, dans les idées – car le *stimulus diffusion* n'opère pas au niveau du fond, mais dans celui de la forme – c'est-à-dire dans le fait même de privilégier l'usage de la langue vernaculaire. Le cas curieux de la littérature roumaine, qui aurait pu paraître plus tôt – le Commonwealth byzantin ne réprimant pas les traductions des textes sacrés, mais faisant bien le contraire –, témoigne plutôt d'un manque d'initiative que d'une tyrannie de la langue ecclésiale de ces contrées (le slavons).

Le *stimulus diffusion* opère sur plusieurs niveaux : il peut venir de Ruthénie, de Pologne, de Hongrie, de l'espace serbo-croate etc. Une grande partie des « livres populaires » des débuts de la littérature roumaine sont d'ailleurs traduits d'après des textes serbo-croates (cf. Cartoian 1974). Il faut imaginer la possibilité que les Hussites n'aient pas pu laisser une trace profonde dans le climat culturel de ces régions. Le conflit qui opposait les Utraquistes aux représentants de l'Église catholique n'avait aucun sens dans les yeux des Orthodoxes locaux, qui communiaient depuis toujours sous les deux espèces, et qui ne voyaient aucun mal dans le fait d'utiliser une traduction des textes sacrés. Il reste donc à s'interroger sur deux déviations indépendantes par rapport à deux normes différentes : ecclésiologique et langagière.

Les soucis rencontrés dans l'analyse des cas roumain ou ruthène sont dus à un fait naturel : la chaîne de transmission se raréfie ici, à la périphérie de la Chrétienté romaine ; elle gagne de nouvelles couleurs. Ces deux cas – le cas roumain en particulier – témoignent de l'importance de la langue vernaculaire. C'est par la question de cette langue vulgaire que je dois continuer cette étude, en accordant moins d'importance à l'affaire de l'hérésie, surtout quand il se peut qu'un autre *stimulus diffusion*,

du même type, soit envisageable pour l'Angleterre. Il est temps d'ouvrir un autre volet de la recherche et de se concentrer sur la question des traductions anglaises.

Les véritables interdictions

Il est évident que nous devons regarder autrement les rapports entre hérésie et traduction biblique. Quand un texte de 1401-1407 dit que « *Also a man of Loundon, his name was Wyring, hadde a Bible in Engliche of northen speche wiche was seen of many men, and it semed too hondred yeer olde* » (Deanesly 1920 : 441), il se peut que cette traduction biblique anglaise ne soit pas nécessairement un texte du XIVe siècle, comme proposé par Hudson (1975 : 4), mais une version anonyme dont la date est impossible à préciser. Plusieurs versions anglaises des différentes parties de la Bible circulaient déjà. L'une est l'ancienne version des Psaumes identifiée par Kennedy (2014) dans quelques Livres d'heures, une version qui circulait dans le même temps que celle wycliffite. Il y avait aussi une « *Bible of northen speche* », sans doute une traduction incomplète mentionnée dans une section où l'auteur anonyme de cette histoire mentionne « *Richerd Ermyte* » ou « *Richad Hampol* » qui « *drene oon Englice the sauter, with a glose of longe proces and lessouns of 'dirige' and many other tretis* » (Deanesly 1920 : 442-443). La mention du « *man of Loundon* » se trouve aussi après les histoires de Bède, du roi Alfred et d'autres personnages du temps de la littérature vieil-anglaise. Il s'agit d'une défense de la traduction des textes sacrés en anglais. Elle s'inspire d'un autre texte, latin, daté du début du XVe siècle, peut-être de 1401, qui a été autrefois attribué à John Purvey ou à Peter Payne, mais qui est de la plume du maître oxonien Richard Ullerston. Ce dernier, un critique des Lollards, était tout de même un défenseur de l'idée de traduction vernaculaire. Sa position témoigne de l'infinité de degrés selon lesquels nous devons décliner nos analyses.

Le texte d'Ullerston est conservé dans deux versions. La version latine, copiée dans un manuscrit tchèque – sans doute en rapport avec les livres amenés en Bohême par les Wycliffites –, semble être plus proche de l'original, tandis que le texte anglais représente une traduction lollarde, abrégée et remaniée, avec l'ajout d'un prologue, d'un épilogue et de plusieurs exemples qui n'existent pas dans le texte latin (Hudson 1975). Il daterait d'avant les premières ébauches de *Constitutions* de Thomas Arundel (1407, puis 1409). Le texte latin est encore inédit, sauf pour quelques phrases citées par Anne Hudson, Fiona Somerset et d'autres chercheurs (Hudson 1975 ; Somerset 2003). Par souci de commodité, j'utilise uniquement le remaniement lollard et j'ajoute, pour souligner la fortune de ce texte, sa reprise avec quelques compléments dans un imprimé de 1530.¹⁶ Ce qui m'intéresse le plus, c'est qu'en tête de la section que je viens

¹⁶ Il est curieux de retrouver parmi les additions de la version imprimée le nom de Jacob van Maerlant, traducteur de la *Rijmbijbel* (1271), une version de l'*Historia scholastica* de Pierre Comestor. Son évocation dans cet argument doit être sans doute de date médiévale, une raison de plus pour inclure le texte imprimé de 1530 dans ma comparaison.

de citer se trouve une référence débattue aussi par les spécialistes des premières traductions roumaines :

Texte lollard de 1401-1407

And sent Poule seith in 1° Cor. 14°. 1°. I wole euery man to speike with tunges more forsothe to profecie'. Also he seith: 'I schal preye with spirit and I schal preie with mynde', that is with affeccoun and with vndurstandinge; and this is myche better than al onli to haue deuocioun in wordes and not in vndurstanding. And this preueth the texte aftur, that seith: 'how schal he sei amen vpon this blessing that wot not wat thu seiste?' and on this seith the doctor Lire. If the puple vnderstood the preyour of the prest, it schal the better be lade in to God and the more deuoutelic answere amen. Also in the same chapeter he seith: 'I wole rather fyue wordes be spoken to the vndur standing of men, than ten thousand that the[y] vnderstonden not (Deanesly 1920 : 440-441).

Texte imprimé de 1530

For Paule saith .I. Corin. X. I wyll every man to speake with tounges more for sothe to prophesy also he saythe howe shall he saye Amen apō thy blessing that wortes not what thou sayst. Apō thys saithe doctor Lyre. Yf the people vnderstōd the prayer of the prest it shall the better be ladde vnto god and the more deuoutly answer Amen. Also Paule saithe in the same chapter. I wyll rather fyue wordes to be spokyn to the vnderstanding of men then ten thousande that they vnderstande not (Ullerston s. a.).

Un spécialiste de la littérature roumaine reconnaîtra dans les citations néotestamentaires de cette plaidoirie celles utilisées par le diacre Coresi dans son psautier de 1570. Coresi affirme qu'il vaut mieux prononcer cinq mots dont on est capable de comprendre la signification, au lieu de prononcer des 'ténèbres de mots incompréhensibles dans d'autres langues' (« *Cinci cuvinte cu înțelesul mien să grăiesc [...] decât întineric de cuvinte neînțelese într-alte limbi* »).¹⁷ Ce renvoi à saint Paul est l'une des preuves qui permettent d'observer les modèles luthériens de Coresi, mais il peut avoir d'autres origines aussi. La banalité des arguments, que l'on peut trouver dans d'autres textes, complique l'identification des sources. La même chose s'applique par exemple à la suite de l'argumentation lollarde, où l'on affirme que :

Texte lollard de 1401-1407

Also seuenti doctouris, with outen mo, by fore the incarnacioun translatiden the Bibile into Greke ougt of Ebrew; and aftur the ascencoun many translatiden al the Byble, summe into Greke and summe into Latyne. But seint Ierom translatide it out of Ebrew in to Latyne: w[h]os translacioun we vsen most.

Texte imprimé de 1530

And .LXX. doctors with other mo before the incarnation of Christe translatyd the byble out of Ebrew into Greke. And after the ascension many [...] rāslated all the byble in dyuerse lāgages as into spanyschetunge frenshetunge and almayne italy and by many yeres have hade it. It was harde of a worthy mā of Almayn that ye same tyme was a flēmyngh whose name was Iames Merlād which trāslated all

¹⁷ Coresi a utilisé pour une première fois cet argument dans son épilogue du Psautier roumain de 1570, que nous avons cité dans le texte. Il a repris l'argument dans le Psautier slavo-roumain qu'il a publié en 1577. Cf. Toma (1976 : 7, pour les deux versions de 1570 et 1577).

And so it was translated in to Spaynesche tunge, Frensche tunge and Alemayne; and other londes also han the Bibel in ther modur tunge, as Italic bath it in Latyn; for that is ther modur tonge, and be many yeeris han had the byble into flemyshe. For whiche dede he was somōned be fore the pope of great malyce. And the boke was takyn to examinacion. And truly he approuyd it. And then it was dehyverd to hym agayne into confusiō of all hys enemyes (édition quasi diplomatique en ligne – *University of Oxford Text Archive*).

D'autres textes mentionnent saint Jérôme ou la *Septante*. Ils affirment l'existence de traductions dans d'autres langues. Il est inutile de faire un bilan de ces argumentations. Je note uniquement les exemples les plus précoces en vernaculaire, dès le XIIe siècle en terre française ou beaucoup plus tôt dans le monde oriental. Évrart, rédacteur d'un poème français consacré à la *Genèse* qui utilisait plusieurs sources latines savantes, citait à ce propos la *Septante* (v. 189-194) et affirmait que la langue française plaisait à Dieu (Boers 2002, vol. 1, p. 35, 104-105, v. 2858-2871). Il faisait à peu près la même chose qu'avaient faite deux orientaux : Hrabr, dans les Balkans, et un Géorgien anonyme de Palestine (cf. Agrigoroaei 2015). Tout cela pour dire que si un traducteur avait la conscience de sa propre langue, cette conscience n'était pas nécessairement chargée d'une portée idéologique. La défense de sa propre langue ne doit pas non plus être considérée comme une déclaration de guerre faite par un traducteur contre la langue liturgique (soit-elle le latin, le grec, ou le slavon).

Cette guerre des langues est un anachronisme que nous héritons de la période romantique, de ces interprétations de l'histoire nationale qui hantent encore les esprits. La position des traducteurs des temps jadis était plus souple, moins idéologisée. Et pourtant dans le domaine anglais, où ces choses sont bien connues, on parle encore d'une 'subversivité' des traductions wycliffites et reformés de la Bible (*subversiveness of translation* : Fang Ng 2001), alors qu'il s'agit d'une simple perméabilité entre les textes lollards et les textes canoniquement orthodoxes (Morrison 2008 ; cf. Morrison 2016). Il est évident que cette subversivité n'est qu'un critère extrinsèque qu'on décide d'introduire avec une lecture en clé sociale d'un texte qui ne comporte rien d'hérétique en soi, surtout parce que les Lollards de la fin du XVe siècle ne se définissaient pas en fonction du fait qu'ils lisaient des Bibles en langues vernaculaires – un intérêt qu'ils partageaient avec d'autres groupes – mais par le fait de rejeter l'autorité de l'Église (McSheffrey 2005 : 48). La même constatation peut s'appliquer aux essais d'identifier un vocabulaire hétérodoxe (cf. Peikola 1994 ; Peikola 2000), ou un style de composition ou d'écriture qui serait propre aux Lollards (cf. Wilson Lundin 2008). Ces essais sociolinguistiques ne sont plus valables lorsqu'on les confronte aux cas particuliers des textes doctrinalement ambigus.

Le prologue de John Purvey à la Bible wycliffite dit qu'il a essayé « *to translate as cleerli as he coude to the sentence, and to haue manie gode felawis and kunnynges at the correctyng of the translacioun* », aussi bien que « *to studie it of the newe, the text with the glose, and othere doctouris as he mighte gete* » (Forshall/ Madden 1850, vol. 1, p. 57; cf. Fristedt 1953-1973,

vol. 1, p. 9). Il est impossible d'y trouver des dénaturations volontaires du texte de la *Vulgate*. La traduction se voulait la plus fidèle possible. Les différences entre les Bibles manifestement wycliffites et celles prétendument orthodoxes sont souvent négligeables (absence du *General Prologue* et des gloses marginales). De la même manière, d'autres absences dissociaient les Bibles wycliffites des Bibles utilisées par les Ordres mineurs et par l'Université, mais, somme toute, la Bible wycliffite suivait le modèle des Bibles latines et le milieu de production oxonien de ces copies était composite (Poleg 2013). Pour toutes ces raisons, il convient d'affirmer que la langue vernaculaire avait un statut peu clair et qu'elle était employée de tous les deux côtés de la barricade ortho-hétérodoxe.

Peu importe quelles étaient les interdictions de l'archevêque Thomas Arundel en 1409. La réalité nous montre une situation différente. Ainsi, la figure de John Mirk, chanoine régulier augustinien de Shropshire et critique des Lollards, témoigne d'un statut ambigu. Il a écrit ses sermons pour les fêtes liturgiques (le *Festial*) en moyen-anglais, à une époque où la langue vernaculaire était fréquemment sinon régulièrement associée avec les Lollards (Ford 2006 ; Morrison 1997). Il n'est pas non plus possible d'isoler la prédication latine de celle en langue anglaise. Selon Waters (2004 : 58; cf. Waters 2003), il faut prendre en compte un autre aspect: « *the preacher's need both to distinguish himself from and to resemble his flock* », d'où « *the importance of the vernacular in establishing a clerical identity often seen in opposition to it* ». L'ambiguïté géant les rapports entre le latin et la langue vernaculaire devient alors un banal bilinguisme à utilité immédiate pour le prêcheur. Puisqu'il est vrai que les œuvres en langue vernaculaire sont utilisées par les 'hérétiques', on parle souvent de « religion vernaculaire », mais lorsque l'on est dans l'analyse critique des textes, il est impossible de tracer avec certitude les limites entre orthodoxie et hétérodoxie (McSheffrey 2005 ; Hudson 2012).

La question a été traitée par Anne Hudson dans sa *Premature Reformation*, où elle a montré que les adeptes de Wycliff n'ont jamais constitué un mouvement cohérent (Hudson 1988), d'où la perméabilité et les degrés infinis de ce qu'on peut appeler orthodoxie ou hétérodoxie. Or, tant que l'on reste dans le domaine anglais, il faudra préciser que le véritable problème de cette impasse est le fait d'avoir décrété l'existence des « vernacular theologies » dans les années '70, pour qu'elles deviennent par la suite une vraie mode à laquelle on ne peut plus échapper dans les recherches de nos jours. Le problème est partiellement résolu par la proposition d'inverser les termes dans une formule différente (« theological vernacular » ; Johnson 2012), afin de ne pas opposer cette nouvelle théologie à la théologie proprement dite, de l'Église, mais il demeure encore un vrai problème, car on charge la traduction vernaculaire d'une position idéologique qu'elle n'a jamais eue.¹⁸ On se contentera de citer ici un seul exemple, du

¹⁸ Les définitions de la théologie peuvent varier. Cette discipline est un regroupement de champs disciplinaires. Cependant, il est tout autant vrai que certains textes représentants des 'théo-

moment où ces pseudo-théologies gagnaient en impact dans les recherches des historiens et des littéraires. Il concerne la discussion sur la fausse portée idéologique de la langue vulgaire.

Watson (1995 : 859) emploie cette construction (au pluriel) pour désigner les livres en langue vulgaire ayant un sujet religieux. Il considère que « the term 'vernacular theology' (which has also been used recently by Bernard McGinn) is intended as a catchall, which in principle could include any kind of writing, sermon, or play that communicates theological information to an audience » (Watson 1995: 823, note 4). Ce 'fourre-tout' théologique vernaculaire – le choix du mot 'fourre-tout' appartient à Watson – a connu une diminution ou mutation, car influencé par la décision de Thomas d'Arundel d'interdire l'usage des Bibles traduites en vernaculaire (1409). Néanmoins, cette interprétation est partisane. Watson voulait opposer un âge doré du livre vernaculaire (le XIVe siècle) à un âge de bronze (le XVe siècle), sans prendre en compte le nombre de copies de Bibles vernaculaires qui ont circulé à cette époque, malgré la décision d'Arundel. En outre, les 'fourre-tout' n'ont jamais du sens. On peut ajouter ou enlever des textes à n'importe quelle liste, tout en ayant la prétention finale qu'on a respecté la logique d'un corpus. Le corpus, en revanche, n'existe jamais en dehors du critère de sélection et la démonstration de N. Watson est fautive, car il a interprété de manière partisane le texte latin du septième article des *Constitutions* d'Arundel. La célèbre interdiction dit simplement que :

Periculosa quoque res est, testante beato Ieronymo, textum sacrae scripturae de uno in aliud idioma transferre, eo quod ipsis translationibus non de facili idem in omnibus sensus retinetur, prout idem beatus Ieronymus, etsi inspiratus fuisset, se in hoc saepius fatetur errasse ; statuimus igitur et ordinamus, ut nemo deinceps aliquem textum sacrae scripturae auctoritate sua in linguam Anglicanam, vel aliam transferat, per viam libri, libelli, aut tractatus, nec legatur aliquis huiusmodi liber, libellus, aut tractatus iam noviter tempore dicti Iohannis Wycliff, sive citra, compositus, aut in posterum componendus, in parte vel in toto, publice vel occulte, sub majoris excommunicationis poena, quousque per loci dioecesanum, seu si res exegerit, per concilium provinciale ipsa translatio fuerit approbata : qui contra fecerit, ut fautor haeresis et erroris similiter puniatur (Wilkins 1737, vol. 3, p. 317).

Somerset (2003) a tenté de réconcilier la lecture des *Constitutions* avec la position nuancée d'Ullerston, que je viens de citer comme source du texte lollard de 1401-1407. Elle voulait montrer que la difficulté de l'interprétation se trouve dans la lecture même des *Constitutions* faite par les spécialistes de nos jours. Néanmoins, son inter-

logies vernaculaires' sont difficilement classables dans la catégorie des ouvrages théologiques. Cela ne veut pas dire que la formule « vernacular theologies » ne peut pas être valable. Pourtant les cas sont extrêmement rares. Le syntagme peut être appliqué à certaines œuvres de Jan Hus, auteur d'expositions sur la Foi, sur les Dix commandements ou sur les *Pater Noster* en tchèque (cf. Rychterová 2015), mais on rencontrera un autre problème, car cette « théologie » de Hus n'est « vernaculaire » qu'en partie ; le reste a été écrit en langue latine et les deux langues composent une œuvre assez bien définie.

prétation des *Constitutions* en fonction des idées de Richard Ullerston ne suffit pas pour montrer la complexité de l'affaire. On n'a pas observé quelque chose qui relève du domaine de l'évidence : le texte d'Arundel renforce le problème de l'*auctoritas* du traducteur. Dans la logique de l'interdiction de 1409, cette *auctoritas* ne peut pas être « *sua* ». Le traducteur vernaculaire n'aura jamais le statut de saint Jérôme, ni celui des traducteurs de la *Septante*. Le texte sacré ne sera pas révélé à n'importe qui. Quant à la lecture attentive du texte, elle montre qu'il s'agit de beaucoup de précisions qui traitent de questions spécifiques et non pas de généralités. L'interprétation de Watson, qui accentue l'interdiction de la langue vernaculaire, cite des preuves collatérales – les opinions de différents savants de l'époque – mais ces préjugés ont existé depuis toujours. Des préjugés similaires existaient en France, aux XIIe-XIIIe siècles, bien que cela ne veuille pas dire que l'Église a eu l'intention de valider ces préjugés.

Dans la lettre qu'il adressait au pape pour dénoncer l'activité des Vaudois dans sa ville, l'archevêque de Metz avait par exemple insisté sur l'hérésie des traductions bibliques en langue vernaculaire, mais le pape avait répondu que le problème n'était pas celui des livres. Les livres ne contenaient rien d'hérétique *per se*. Le problème était dans le fait d'être utilisées dans la prédication. La position du pape était donc nuancée. Tout comme la position d'Arundel, car un examen attentif permet d'observer que les *Constitutions* de 1409 n'interdisaient pas les traductions futures de la Bible ; on les mettait uniquement sous le contrôle des autorités ecclésiastiques (« *per loci dioecesanum... per concilium provinciale...* »). S'ajoute aussi l'emploi curieux des adverbes temporels. Le septième article des *Constitutions* s'intéresse uniquement aux traductions qui ont été faites 'au temps' de Wycliff (« *tempore* »), 'en deçà' ou 'depuis' Wycliff (« *citra* ») ou bien 'désormais' (« *inposterum* »). Arundel s'intéresse donc à la date de rédaction des textes, qu'il définit toujours par rapport à Wycliff. Or, ce qui est étonnant, c'est que son texte, extrêmement précis, n'interdit pas les traductions d'avant Wycliff ! Parce que son problème n'était pas la traduction en langue vernaculaire. Son problème était Wycliff. Et les traductions mêmes, qu'il voulait faire vérifier par les autorités de l'Église, ne lui posaient pas un problème parce qu'elles étaient en langue vulgaire, mais uniquement dans la mesure où elles pouvaient avoir un rapport avec le maître oxonien. Le vrai risque, celui que l'archevêque voulait attribuer à Wycliff, était celui de traduire avec des erreurs qui pourraient être ensuite reportées en tant qu'hérésies. C'était une position bien nuancée.

Il est utile d'observer qu'en France, les mesures punitives contre la traduction biblique en langue vernaculaire concernaient généralement l'espace occitan-catalan et non pas celui français. Dans le Sud, les conciles de Toulouse (1229),¹⁹ de Tarragone

¹⁹ « *Ne laici habeant libros scriptura, praeter psalterium, & Divinum, officium : at eos libros ne habeant in vulgari lingua. Prohibemus etiam, ne libros veteris testament aut novi, laici permittantur habere : nisi forte psalterium, vel breviarium pro Divinis officiis, aut horas beatae Mariae aliquis ex devotione habere velit.*

(1233-1234)²⁰ et de Béziers (1246)²¹ ont interdit l'usage et la lecture des Bibles en langue vernaculaire, mais leur contexte historique était très particulier, car les décisions ont été prises à l'époque de la Croisades contre les Albigeois. La sévérité des mesures ne concernait pas les textes, mais les hérétiques qui étaient chassés indistinctement. Au nord de la France, dans le domaine de la langue d'Oïl, les choses étaient moins claires, surtout parce que les preuves que l'on évoque d'habitude sont toujours citées de manière tronquée. L'histoire des livres vernaculaires mentionnés par un décret de 1210 en rapport avec le maître parisien David le Dinant est problématique. Elle concerne un cas tout à fait particulier qui a un rapport avec les textes vulgaires circulant dans le milieu universitaire.²² Il est également vrai qu'en 1202, le légat pontifical arrivé à Liège avait demandé que tous les livres en langues

Sed ne praemissos libros habeant in vulgari translatos, artissime inbibemus » (Mansi 1725-1768, vol. 23, col. 197).

²⁰ « *Item, statuitur, ne aliquis libros veteris vel novi testament in Romanico habeat. Et si aliquis habeat, infra octo dies post publicationem huiusmodi constitutionis a tempore sententiae, tradat eos loci episcopo comburendos, quod nisi fecerit, sive clericus fuerit, sive laicus, tamquam suspectus de haeresi, quousque se purgaverit, habeatur* » (Mansi 1725-1768, vol. 23, col. 329).

²¹ « *De bailiis negligentiibus, vel suspectis, & aliis culpabilibus non ponendis in administrationibus, vel officiis publicis, vel consiliis seu familiis potentum, & de libris theologicis non tenendis etiam a laicis in Latino, & neque ab ipsis, neque a clericis in vulgari, & depoenis contra praedictos* » (Mansi 1725-1768, vol. 23, col. 724).

²² Certains chercheurs s'imaginent qu'en 1210, suite au procès des Amalriciens, les autorités ecclésiastiques ont brûlé tous les livres à sujet religieux écrits en langue vulgaire, à l'exception des écrits hagiographiques. Néanmoins, la mention des livres vernaculaires dans ce petit décret calque celle des œuvres de David le Dinant et le contexte doit être également réduit à un cas particulier – sans doute les étudiants de l'Université. Cf. l'ensemble de la citation, qui peut clarifier la mention : « *Quaternuli magistri David de Dinant infra natale episcopo Parisiensi afferantur et comburantur, nec libri Aristotelis de naturali philosophia nec commenta legantur Parisius publice vel secreto, et hoc sub pena excommunicationis inbibemus. Apud quem inveniuntur quaternuli magistri David a natali Domini in antea pro heretico habebitur. De libris theologicis scriptis in Romano precipimus, quod episcopis diocesanis tradantur et 'Credo in Deum', et 'Pater Noster' in Romano preter vitas sanctorum, et hoc infra purificationem, quia apud quem inveniuntur pro heretico habebitur* » ; Denifle (1889-1897, vol. 1, p. 70). Dans le texte du décret, l'interdiction des œuvres de David le Dinant et celle concernant les livres en langues vernaculaire suivent la décision d'exhumer le corps d'Amaury de Bène et de le faire brûler ; cette dernière décision est suivie par une liste d'Amauriciens de l'Université de Paris. Personne ne pourra se douter que cet assortiment d'interdictions doit avoir un certain rapport avec le futur rapprochement entre Amauriciens et Béguines, déjà connues pour leurs lectures de la Bible en langue française. La question qui se pose est de savoir si ces Amauriciens de Paris lisaient la Bible en langue vulgaire, ou si la décision d'interdire les livres en français avait été prise par banale association avec d'autres groupes hétérodoxes.

romane et germanique soient apportés à l'évêque, afin qu'ils puissent être vérifiés. Cependant le même légat avait écrit que l'évêque devait retourner les livres s'il n'avait pas trouvé des erreurs impardonnables dans ces traductions.²³ Répétons-le clairement : les traductions vulgaires n'étaient pas interdites ; elles devaient simplement être vérifiées, un cas qui ressemble celui des décisions prises par les *Constitutions* d'Arundel.

Enfin, la seule preuve concrète dans le domaine français est celle d'un mystérieux concile de Reims (avant 1230-1231), mais il ne s'agit pas d'un véritable acte ; ce n'est qu'une mention approximative des décisions de ce concile qui se trouve dans un texte homilétique. Le sermon d'un chancelier de Paris, copié dans le manuscrit n. a. lat. 338 de la Bibliothèque nationale de France (f. 152^r) nous apprend que les...

...rusticales homines sunt idiote; non tamen negligendi sunt, neque cum eis negligenter agendum est; sermo enim eorum serpit ut cancer; et cet. Propter hoc preceptum est in Remensi concilio ne transferantur sicut hactenus libri sacre Scripture in Gallicum idioma (Hauréau 1893 : 239-242).

Les considérations sur l'imbécillité des simples gens, de même que la décision d'interdire « la traduction des livres de la Sainte Écriture en langue française, telle qu'on l'a faite jusqu'à présent »,²⁴ étaient particulières, et non pas générales. Cette décision a été prise comme moyen de supprimer l'hérésie locale d'un certain Guichard, à Reims et l'exemple est mentionné dans un autre contexte universitaire, comme dans le cas de l'interdiction portant sur la Bible wycliffite, puisque la collection de sermons qui a été copiée dans le manuscrit de la Bibliothèque nationale de France est universitaire, parisienne et date d'autour des années 1230-1231. Ce sont des cas isolés, liés à la personne d'un certain hérétique, dans un contexte bien précis, et les décisions ne portent que sur une période limitée et sur un espace bien défini. Le sermon parisien de 1230-1231 concerne le même risque des traductions comportant des hérésies que celui envisagé par les *Constitutions* d'Arundel. Son point de vue est également universitaire. Il y a donc un certain rapport entre les interdictions et le milieu universitaire. Il faudra aussi scruter le rapport que les textes universitaires entretenaient avec la littérature en langue vulgaire. J'en reviendrai vers la fin de la section suivante.

Pour le moment, il est plus utile d'insister sur les risques comportés par la traduction en langue vulgaire. Les mêmes risques sont signalés dans un texte de la plume du dominicain Iacopo Passavanti, lui-même un traducteur de la Bible en langue vulgaire, mais dominicain, donc canoniquement orthodoxe. En 1354-1357, Passavanti ne conseillait pas d'interdire les traductions vulgaires du texte sacré dans leur ensemble.

²³ *Omnes libri Romane vel Teutonice scripti de divinis scripturis in manum episcopi tradantur et ipse quos viderit reddendos reddat* (Fredericq 1889 : 63, no. 63).

²⁴ Duval (2007 : 38) pense que le « *sicut hactenus* » serait une « preuve que la disposition n'était pas nouvelle », mais la construction détermine en réalité le verbe *transfere*, et non pas celui qui énonce la décision (« *preceptum est* »).

Il voulait interdire les nouvelles traductions et corriger les versions plus anciennes : « *E sarebbe molto necessario che si vietasse che non se ne volgariasson più; e' fatti si correggessono per persona che il sapesse ben fare* » (Leonardi 1997 : 88-89). En Italie, les véritables interdictions sur les Bibles en langue vulgaire arrivent plutôt pendant le *Cinquecento* (cf. Fragnito 2010), autour du Concile de Trente (Fragnito 1997 ; cf. Fragnito 2014). Les *Constitutions* d'Arundel et les preuves recueillies dans le domaine français transmettent un point de vue similaire, car les *Constitutions* anglaises interdisent toutes les traductions de la Bible, sauf celles d'avant Wycliff. Cela permet d'entendre que l'Église ne prenait pas une position nouvelle par rapport à la traduction du texte sacré. Elle continuait à défendre la même position depuis le XIIe siècle, le moment où ces traductions vernaculaires sont apparues pour la première fois.²⁵ On a donc des preuves que la position de l'Église ne changeait pas d'un pays à l'autre, ni d'une époque à l'autre. Ce qui avait été décrété pour les Vaudois de Metz, en 1199 s'appliquait aux Lollards d'Angleterre, deux siècles plus tard. La vérification des traductions vulgaires par l'évêque de Liège en 1202 témoigne d'une certaine continuité aussi bien dans la pratique que dans la théorie. Cette continuité opère peut-être dans le cas d'un éventuel rapport que les Wycliffites pouvaient avoir avec d'autres hétérodoxes : les lecteurs, les producteurs et les consommateurs de traductions bibliques dans l'espace français.

Les soubassements français de la tradition

N. Watson a voulu montrer que le mouvement issu de la pensée de Wycliff peut être défini par rapport à ses positions théologiques sur la transsubstantiation, la prédestination, la vénération des images et d'autres points similaires, mais aussi qu'il a quelques points en commun avec la tradition française des siècles précédents, voire celle du XIVe siècle : son biblisme, pas différent du biblisme vaudois (cf. Subilia 1982). Il serait impossible de débrancher le Wycliffisme de ce « specific biblism », issu à son tour de l'énorme influence que la littérature française a eu sur celle en langue moyen-anglaise

²⁵ Le problème est donc lié à l'usurpation des activités ecclésiastiques par les laïcs. Le troisième et le quatrième canon du Concile de Tours (1163) – le premier concile qui traite explicitement du problème des hérésies – concernent des questions qui semblent tout à fait différentes, mais elles peuvent être en réalité apparentées : (3) *ut laici ecclesiastica non usurpent* et de (4) *ut cuncti Albigensium haereticorum consortium fugiant*. Il est inutile de discuter les prescriptions contre les Cathares, bien connues et souvent considérées comme étant les premières lignes directrices de la future Inquisition. Il vaut mieux s'intéresser à la question concernant les laïcs et leur manière d'usurper les églises, les dîmes et les oblations (*quod laici quidam quod sacerdotum est usurpant in ecclesiasticis rebus*). Cette habitude d'usurper le sacerdoce peut être liée à l'immixtion de plus en plus croissante des laïcs dans les affaires de l'Église, qui a fini par les initiatives de Valdès ou de saint François. Le concile de Tours (1163) traitait les deux problèmes dans deux canons consécutifs, d'une part, parce que l'hérésie cathare bénéficiait du soutien des autorités laïques du Midi ; d'autre part, parce que les deux questions étaient liées.

tout au long du Moyen Âge. La Bible wycliffite serait « the culmination of a century-long process of accretive prose translations » (Watson 2009 : 334, 337).

Plus récemment Delbert Russell part des memes conclusions, tout en croyant que « the majority of French biblical translations (with or without their Middle English translations) offer counter-models to what the Wycliffites had in mind for their own translation », c'est-à-dire la fidélité au texte source, car la traduction française (anglo-normande) lui semble être « highly selective, and increasingly affective in content » (Russell 2016 : 64, 65). Il est difficile de soutenir cette hypothèse, car certaines Bibles – celle *anglo-normande* ou celle de Jean de Sy, pour ne donner que deux exemples – sont fidèles au texte de la *Vulgate*. Sur ce point précis, il n'est pas non plus profitable de prendre en compte l'ensemble de la production anglo-normande, ni de descendre vers les productions du XIIe siècle (des paraphrases et adaptations), car les modèles des Lollards devaient dater du XIVe siècle. Cela dit, l'étude de Russell constitue un autre bilan de la tradition biblique en langue française, tout en insistant sur les questions sociopolitiques et sur le statut de la langue française en Angleterre. Russell croit que la création de la Bible wycliffite dans les années 1370-1380 a des rapports avec plusieurs traductions qui circulaient en Angleterre, mais il se perd dans la question de la *Bible historique complétée* et de son rapport avec la *Bible du XIIIe siècle*, sans expliquer en quoi ces textes ont pu contribuer à la rédaction des textes en moyen-anglais.²⁶ Il descend très vite vers la production de textes bibliques du XIIe siècle, qui lui permet de tirer ses conclusions. À la fin, il ne donne qu'un seul exemple tangible de traduction moyen-anglaise faite à partir d'une source anglo-normande. Il s'agit de la collection qui a été copiée dans le manuscrit de Cambridge, Magdalen College, Pepys 2498 (c. 1365-1375). Elle contient l'*Ancrene Rimle* et plusieurs traductions bibliques faites à partir de sources françaises insulaires, dont un Psautier (cf. *Musical Instruments* 2019 : 100-101), l'Apocalypse et une harmonie d'Évangiles. L'exemple est singulier. La démonstration ne semble pas convaincante, malgré le fait qu'un autre texte d'inspiration française semble être la *Surtees Psalter*, un psautier métrique (cf. *Musical Instruments* 2020 : 280-283).

Pendant, si cette *rara avis* existe, Delbert Russell a bien raison d'envisager l'influence dans le contexte et non pas dans l'exercice de traduction proprement dite (un *stimulus diffusion*, comme dans le cas roumain). Il faudra alors évoquer d'autres textes qui connaissent un rapport plus ou moins direct avec les traductions de la Bible. Sans mentionner le nombre de traductions de textes littéraires français, dont certaines ont été mises en relation avec le climat culturel lollard (cf. Bose 2017), Watson s'est servi par exemple d'un argument collatéral, les traductions moyen-anglaises de la *Somme le*

²⁶ Quoiqu'il mentionne aussi la *Bible anglo-normande*, il considère qu'elle serait à l'origine de la *Bible d'Acre* et de la *Bible de Jean de Sy*. Russell (2006) cite à ce propos l'article de Nobel (2007), mais reproduit en réalité une partie des idées de Wanono (2008).

Roi et du *Mirour de seinte eglise*, ainsi que de faits coïncidents : la dépendance du *Northern Homily Cycle* et du *Mirror* moyen-anglais d'une œuvre comme le *Miroir ou les évangiles des données*, rédigé par Robert de Gretham, ou le rapport que le *Handlyng Synne* de Robert Mannyng a avec le *Manuel dez pechiez* de William de Waddington (Watson 2009 : 336). L'influence française directe se trouve plutôt dans la littérature d'invention et dans la prédication. Ce poids de la littérature sermonnaire et d'invention expliquerait aussi pourquoi Chaucer semble avoir lu et utilisé la *Bible historique* française et non pas la Bible wycliffite en moyen-anglais (Holton 2008). À cela s'ajoute la circulation d'un grand nombre de Bibles françaises (ou de Psautiers) avant la traduction anglaise de Wycliff (Deanesly 1920 : 220-222). Le phénomène a un rapport possible avec la circulation des œuvres françaises à la destination des laïcs (Hoogvliet 2013 ; Hoogvliet 2013b). La littérature française a créé le cadre pour une traduction anglaise complète de la Bible, d'où l'idée d'un *stimulus diffusion*, comme dans le cas de la littérature roumaine, sachant pour autant que ce *stimulus diffusion* peut avoir, tel dans l'espace roumain, plusieurs modèles.

La Bible wycliffite a eu un rapport similaire avec les traductions vernaculaires tchèques. Son *General Prologue* le dit de manière évidente : « *Also Frenshe men, Beemers, and Bretouns han þe Bible and opere bookis of deuociun and of exposicioun translatis into her modir-langage* » (Forshall/ Madden 1850 : 59). Wycliff avait par ailleurs affirmé que sa protectrice, la reine Anne, épouse du roi Richard II d'Angleterre et fille de l'empereur Charles IV de Bohême, possédait et lisait une copie trilingue des Évangiles (tchèque-allemande-latine) lorsqu'elle est arrivée en Angleterre du pays de ces « *Beemers* » :

...scilicet legem gracie, tunc sunt vere legitimi quomodocunque lex hominum contradicat, et ex eodem patet eorum stulticia, qui volunt dampnare scripta tamquam heretica propter hoc, quod scribuntur in anglico et acute tangunt peccata, que conturbant illam provinciam. Nam possibile est, quod nobilis regina Anglie soror cesaris, habeat evangelium in lingua triplici exaratum, scilicet in lingua boemica, in lingua thetonica et latina, et hereticare ipsam propterea implicite foret luciferina superbia (Buddensieg 1883 : 168).

Nous voici revenus aux traductions tchèques. Y-a-t-il un rapport entre la Bohême et l'aire culturelle française ? L'influence française est souvent mentionnée, mais jamais analysée (cf. Thomas 1998). J'ai déjà soupçonné quelques voies alternatives. Il faudra en rajouter. Or, l'une des premières traductions bibliques dans cette langue, avant le Hussitisme, a été le *Comestor glagolitique*, aujourd'hui fragmentaire. La plupart des chercheurs ont considéré que cette traduction en vieil-tchèque de l'*Historia scholastica* a été achevée vers la fin du XIVe siècle dans le 'Cloître d'Emmaüs', une abbaye bénédictine de langue slave à Prague, c'est-à-dire dans un milieu qui n'avait (au départ) rien en commun avec l'hérésie (Pacnerová 2002). Puisque les moines 'glagolites', Bénédictins arrivés de Slavonie sur une demande de Charles IV de Bohême, avaient un projet de traduction en langue vulgaire, il faudra prendre en compte les relations étroites du souverain tchèque avec la cour de France, déjà mentionnées. Les Glagolites

pouvaient être au courant de la source secondaire de la *Bible historiale* de Guyart des Moulins par l'entremise de la commande royale qu'ils avaient reçue. Et ils n'avaient même pas besoin d'être au courant ; il suffisait que le roi de Bohême connaisse la traduction française.

À ce propos, il est peut-être utile de signaler que les mêmes Glagolites ont été les auteurs du *Pastoral* tchèque, une traduction de la *Legenda aurea* qui incorporait quelques saints de Bohême en plus des saints décrits par Jacques de Voragine (Verkholtantsev 2015 : 50). Or, le même ouvrage latin avait été traduit en français par Jean de Vignay au plus tard en 1348, pour la reine Jeanne de Bourgogne. Sachant que le succès de la *Bible historiale* de Guyart et de la *Légende des saints* de Jean de Vignay découlait directement de leur production ou copie à la cour royale de France, ce ne sera pas un hasard si le *Comestor* et le *Pastoral* glagolitiques ont été rédigés dans le scriptorium du couvent slavon de Prague, autrement dit dans un milieu culturel lié à la cour royale de Bohême. Les deux questions peuvent être liées. Le seul problème est que la plupart des littératures central-européennes n'ont pas été étudiées sur des bases comparatistes (cf. Rychterová 2015b). Mais cette explication n'est pas la seule à prendre en compte. La Croatie médiévale a été la seule aire culturelle où l'Église catholique a accepté dès le début de son installation l'usage dans la liturgie de la langue du peuple, le slavon glagolitique. Les Bénédictins glagolites ont joué un rôle important dans la promotion de la majuscule carrée glagolitique dans cette région (Žagar 2010 ; cf. Žagar 2011), tandis que les Franciscains ont encouragé son usage moderne (Lomagistro 2011 : 110 ; cf. Lomagistro 2009 ; Pandžić 1978). Ils ont été également responsables du « multi-littéralisme », l'emploi de trois alphabets (latin, glagolitique et cyrillique) dans l'espace dalmate-istrienne, ainsi que de la rédaction de plusieurs textes en vernaculaire, parmi lesquels le plus cité est une traduction glagolitique de la Règle de saint Benoît (Poljanec/ Kuštović 2011 ; cf. Žagar 2008). L'influence peut être double : de France et de Dalmatie.

Ce qui nous intéresse ici, ce sont les traductions bibliques. Or, il faudra noter dans un premier temps qu'on ne connaît aucune traduction complète de la Bible en glagolite, en Dalmatie, bien qu'il existe plusieurs mentions de telles Bibles dans les inventaires de la région vers la fin du XIVe siècle, à l'époque de la rédaction du *Comestor glagolitique* de Prague. La plus ancienne date de 1380. Il s'agit d'un inventaire des biens d'un marchand de Zadar qui mentionne par exemple « una Biblia in slavica lingua pignorata per ducatis duobus auri » (Stipčević 2016 : 284). Il est intéressant de noter qu'on rencontre des traductions partielles de la Bible dans nombre de missels, bréviaires et d'autres livres liturgiques, et que ces fragments couvrent à peu près la moitié de la Bible, ce qui témoigne d'une activité traductrice importante. Ce sont les fragments que j'ai déjà cités comme sources probables du *Nouveau Testament protestant glagolitique* lorsque j'ai comparé ce dernier texte au *Tétraévangile roumain de Sibiu*. Certains de ces textes connaissent plusieurs versions rédigées à partir de sources différentes. Le cas

des traductions du livre de Jonas est particulièrement édifiant, car on connaît deux versions : l'ancienne, à partir de sources grecques, et la nouvelle, remontant à la *Vulgate* de saint Jérôme. La même situation se retrouve dans les traductions des livres de Job, ou des livres sapientiaux, etc. (Stipčević 2016 : 284-291). Ce serait une conséquence du statut ambigu de la culture religieuse de ces contrées, entre Occident et Orient, dont témoigne également la dispense papale de l'usage de la langue slave dans la liturgie. Néanmoins, on ne peut pas ne pas remarquer que cette situation correspond en partie à celle des débuts des traductions bibliques en France, surtout au XIIe siècle – l'époque des fragments et des traductions individuelles de chaque livre de la Bible. Les causes sont sans doute différentes, car la traduction complète du texte sacré n'arrive en terre francophone qu'après l'établissement de la Bible latine complète de l'Université de Paris (1226), alors que la tradition glagolitique continue à traduire par fragments après cette date limite. Ce serait pourtant une autre question à prendre en compte dans une analyse de la traduction de la Bible complète en Bohême et de l'influence éventuelle d'une tradition française bien établie. Les Bénédictins glagolites pouvaient bel et bien trouver des points communs avec un modèle français que le roi tchèque aurait pu leur proposer.

L'affaire glagolitique doit toutefois être comprise en rapport avec l'invention, à partir du XIIIe siècle, de la légende de saint Jérôme en tant que traducteur slave, par les mêmes Bénédictins glagolites de Croatie. Ce n'est pas un hasard si la charte de fondation du couvent glagolite de Prague par Charles IV en 1347 mentionne cette légende de saint Jérôme-traducteur en slavon (Verkholantsev 2015 : 49). Les Franciscains de Slavonie se servaient aussi de cette langue dans la liturgie et dans la lecture (Fine 1998 : 102-103 ; Verkholantsev 2014). L'histoire devient beaucoup plus embrouillée. Plusieurs Dominicains et prêtres croates faisaient leurs études à Paris (Tuillier 1986). Le nom de Georges de Slavonie est celui le plus connu (Novak 2010). Mais aussi le fait que ce Georges de Slavonie, une fois devenu chanoine à Tours à la fin de sa vie, a transcrit l'alphabet glagolitique à côté de plusieurs autres alphabets sur les derniers feuillets du manuscrit conservé à la Bibliothèque municipale de Tours, 95 (f. 75^v-77^v). Les alphabets étaient d'ailleurs suivis d'un texte glagolitique accompagné d'une traduction latine superscrite (Šanjek/ Tandarić 1984). Il y avait donc de la littérature glagolitique en France, au tout début du XVe siècle, à l'époque où la Bohême connaissait déjà le mouvement hussite. Autrement dit, toutes ces preuves peuvent être corroborées pour imaginer une situation où l'idée de traduire en langue vernaculaire le texte du Comestor ou la Bible pouvait venir de Paris, de Croatie, de Prague, de la diaspora dont les Glagolites faisaient partie ou bien de toutes ces différentes directions dans le même temps. Le milieu universitaire hétérogène du *Trecento* a facilité la création d'une telle situation.

Ce que je viens de proposer n'est pas déraisonnable. J'ai envisagé un rapport possible mais difficile à prouver entre le milieu de la cour royale de France et une

autre traduction tchèque de la Bible, par l'entremise du souverain Charles IV de Bohême, mais d'autres voies de transmission peuvent (et doivent) être prises en compte. Les Glagolites n'étaient pas des patriotes avant la lettre, ils ne cherchaient pas exclusivement l'usage de la langue vernaculaire ; ils se servaient de textes latins et ils ont pris une part active dans la traduction de ces textes en slave glagolitique en Croatie. Ils avaient par ailleurs apporté en Croatie des textes tchèques ou polonais à côté de textes latins (Verkholantsev 2015 : 47). C'était un va-et-vient continu.

Dans son article concernant la mention des traductions tchèques de la Bible dans la Bible wycliffite, Jakub Sichálek a observé que le *Comestor glagolitique* serait un projet de traduction différent, un projet rival, conçu à une date ultérieure (Sichálek 2016 : 81). Il constituerait donc une tentative nouvelle, faite après la première rédaction de la Bible en tchèque, et le rapport avec un modèle français peut être encore plus accentué. Notons ensuite que les Glagolites tchèques du Cloître pragois d'Emmaüs ont accepté les thèses hussites et ont pratiqué, à partir de 1419, la communion sous les deux espèces. Le colophon d'une Bible tchèque de première rédaction, copiée en glagolitique (la *Bible Vyšebrodská*) dans le scriptorium de leur monastère de Prague en 1416 (Verkholantsev 2015 : 51 et notes 19, 20), permet d'avoir une meilleure idée de cet embranchement de traditions orthodoxes et hétérodoxes du début du XVe siècle. Car parmi les textes tchèques et polonais que les Glagolites ont apportés en Croatie se trouvaient également des écrits hussites. Et Peter Payne, le *Tzseses-Anglikos* des sources byzantines – doué d'ubiquité et volatile dans mon analyse –, a également séjourné dans leur monastère pragois. Voici pourquoi l'orthodoxie et l'hétérodoxie sont difficiles à séparer.

Une fausse séparation entre les domaines profane et sacré

L'œuvre de Pierre Comestor, obligatoire dans le curriculum universitaire au Moyen Âge, à commencer par la décision prise par les Dominicains de Paris, a influencé toutes les littératures vernaculaires de l'Europe (Murdoch 2003). Morey (1993) a étudié le rapport avec la littérature anglaise et française, mais il y avait d'autres versions du XIIIe siècle : néerlandaise – la Bible rimée (*Rijmbijbel*, 1271) de Jacob van Maerlant (cf. Catto 2016 : 12) ; une première traduction en allemand, datant de c. 1248, faite sur l'ordre d'Henri le Raspon. Dans le domaine de la littérature française médiévale, la pénétration de l'*Historia scholastica* du Comestor dans les textes d'inspiration biblique est prodigieuse. L'exemple idéal est la *Bible historiale*. Elle témoigne de la manière dont l'œuvre du Comestor assurait la canonicité du texte (Patterson 2017). Cette œuvre latine est devenue un outil de vérification par excellence pour la traduction biblique en langue vernaculaire. Il est d'ailleurs impossible de nommer tous les textes qui s'en sont inspirés.

L'utilisation de l'*Historia scholastica* comme source additionnelle – parmi d'autres textes de ce type – a ouvert la voie à d'autres coïncidences plus ou moins fortuites,

sans être nécessairement apparentées. Dans la première traduction vieil-tchèque intégrale de la Bible, celle du milieu du XIVe siècle, les Psaumes constituent la reprise d'une traduction antérieure. Cela correspond à la situation de la *Grande Bible historique* française, où l'on a intégré une version du Psautier traduit par Raoul de Presles pour sa version de la Bible (Nobel 2011). Il n'est pas question, dans ce dernier exemple, d'imaginer que la Bible tchèque copie le modèle d'une Bible française. Il faudra toutefois observer que le fait d'utiliser les mêmes textes, de la même manière, a mené à des solutions naturellement similaires. Cet emploi d'une ancienne version du Psautier ressemble à la manière dont la *Bible d'Acre* réutilise les anciennes traductions anglo-normandes des Juges et des Rois, à partir d'une autre version qu'on pourrait définir comme 'prototype'. Et le second volume de la *Bible du XIIIe siècle* (des *Proverbes* jusqu'à l'*Apocalypse*) a été intégré à la *Bible historique*, pour compléter la démarche de Guyart des Moulins, en constituant la *Bible historique complétée*. On arrive quelquefois à des mixta-composita, telle la *Bible du manuscrit de Paris, BnF, f. fr. 6447*, composée vers 1275, un pêle-mêle d'extraits de traductions antérieures (Nobel 2011d). Cette solution est le fruit des circonstances identiques. Par delà l'époque médiévale, la même situation peut s'appliquer dans le cas du 'prototype' roumain utilisé dans la collation du *Tétraévangile* de Sibiu, celui que j'ai comparé au 'prototype' anglo-normand utilisé par Jean de Sy.

Ce qui mérite d'être retenu, dans le cas de la littérature française, c'est le rapport avec le milieu savant (pour le XIIe siècle) ou universitaire (à partir du siècle suivant), ce milieu qui caractérise également les traductions tchèques ou anglaises. La *Bible historique*, l'un des textes les plus copiés du Moyen Âge, a aussi des rapports avec le milieu universitaire parisien. Peu importe qu'elle ait été rédigée par un maître artsien ; une grande partie des copies manuscrites de cette traduction a été produite à Paris, par les ateliers de l'Université. Un autre fait intéressant est sa mise en texte, doublée par une mise en page spéciale. Le texte ne comprenait à l'origine que les livres historiques de la Bible et il s'agissait d'une véritable fusion de deux sources : la *Vulgate* de Saint Jérôme et de l'*Historia scholastica* de Pierre Comestor. Guyart des Moulins, son traducteur, un chanoine séculier, a commencé sa rédaction en 1291 et l'a achevée en 1295. Il déclarait dans sa préface qu'il voulait distinguer les deux sources, qu'il écrivait le texte sacré en lettres pleines (« grosse lettre »), tandis que la traduction de l'œuvre du Comestor était copiée en lettres 'un peu plus déliées', un choix que les copistes ne respecteront pas (Fournié 2009 ; Salvador 2007 : 154 ; cf. Salvador 2017). Cette méthode peut être qualifiée d'académique. Elle était inspirée par la tradition des gloses médiolatines des siècles précédents.

Une autre question à prendre en compte est le rapport que les vulgarisations de la Bible ont souvent avec les images. D'autres textes dérivés de la *Bible historique*, où utilisant le même principe de confrontation de la *Vulgate* avec l'*Historia scholastica* sont à considérer dans cette catégorie. Je mentionne comme premier exemple les deux

volumes d'une célèbre *Bible de Padoue* de la fin du XIVe siècle, conservée en deux volumes, qui illustre exemplairement une vague issue de l'influence de l'art narratif des peintures du *Trecento* italien (Rovigo, Biblioteca dell'Accademia dei Concordi, 212 ; Londres, British Library, Additional 15277). Elle s'inspire du texte du Comestor (Arensberg 1986). Quand on prend ensuite en compte l'exemple célèbre de Franco Sacchetti, auteur florentin des triviales *Trecentonovelle*, mais aussi auteur des écrits sur la Bible, de même qu'inventeur de programmes iconographiques, le rapport de notre traduction biblique avec le romanesque et l'art devient encore plus évident (cf. Corbellini 2013 : 261-264). Revenons-en pourtant aux manuscrits. Un troisième exemple est celui de l'*Egerton Genesis*, produite vers 1350-1375 dans le nord d'Angleterre (le ms. Egerton 1894 de la British Library). Elle a des légendes en français basées sur le texte du Comestor (Coker Joslin/ Coker Joslin Watson 2001). Cependant l'exemple le plus intéressant pour notre propos est celui de la *Holkham Bible* conservée à Londres (l'Additional 47682 de la British Library, daté de c. 1325-1340). Ce livre d'images accompagnées de morceaux de texte extraits de l'*Historia scholastica* a été conçu pour servir à l'exhortation. Son commanditaire ou dédicataire était un frère dominicain, représenté sur le premier feuillet en train de donner des conseils précis au copiste-enlumineur : « *Ore feres bien e nettement | Car mustre serra a riche gent* ». Le copiste lui répond affirmativement, en disant qu'il fera ainsi, que personne ne verra jamais un livre pareil (« *Si frai voyre e Deux me doynt vivre | Nonkes ne veyses un autre tel livre* »). Le scénario doit être mis en rapport avec les idées de saint Dominique et d'Albert le Grand, qui conseillaient les Frères prêcheurs à utiliser les images dans la prédication (Burnett 1962 ; Brown 2007). Voici donc un autre rapport possible avec le milieu dominicain : la vulgarisation sous forme d'images.

Il existe aussi un rapport avec ce qui se passe en Bohême, car l'utilisation conjointe de l'*Historia scholastica* et de la *Vulgate* dans la création d'un texte accompagnant une Bible historiée se trouve dans la *Bible du chanoine Velislav*, notaire du roi Jean l'Aveugle de Bohême et de son fils Charles IV, souverains que j'ai maintes fois mentionnés dans cet article (le ms. de Prague, Bibliothèque de l'Université, ms XXIII C.124). Certaines études la considèrent comme étant le résultat des contacts anglais-tchèques du temps du mariage d'Anne de Bohême à Richard II d'Angleterre en 1382 (Brown 2007 : 14), mais le manuscrit date de c. 1325-1349 – même période que la *Holkham Bible* – et il est en latin, ce qui n'exclut pourtant pas un rapport avec la production des Bibles historiées, vernaculaires et latines, en terre francophone. La mode était plus ancienne ; elle n'était pas strictement limitée au XIVe siècle. D'autres comparaisons peuvent être faites avec la *John Rylands Bible*, une Bible historiée en français, du même type, qui date cependant de c. 1250 (Fawtier 1924). Il est également possible de souligner les rapports de cette tradition naissante avec celle des résumés de la Bible, qui apparaissent dans le même temps (Doležalová 2013 ; Doležalová 2011), mais il est plus prudent de s'arrêter ici. Notons seulement

L'existence de cette autre voie comme chemin alternatif emprunté par l'influence des traductions françaises de la Bible vers l'Angleterre et vers la Bohême, surtout quand on connaît le poids important joué par les enluminures dans la production et circulation des Bibles wycliffites de la fin du Moyen Âge (Kennedy 2014 ; cf. Dennison/Morgan 2016).

Une fois arrivé à ce dernier exemple, je dois noter que ces Bibles illustrées ont un rapport avec le milieu savant. Si ces textes basculent du milieu universitaire vers un niveau social plus bas de la *literacy* médiévale, c'est parce que l'influence de l'*Historia scholastica* avait elle-même touché une certaine « *pervasiveness* » (Morey 1993 : 35). *Historia scholastica* s'infiltrait déjà dans les textes d'invention et s'approchait peu à peu de la littérature populaire. Le cas du *Cursor mundi* anglais (c. 1300) ou celui du poème français d'Herman de Valenciennes (fin du XIIe siècle) sont peut-être les plus éloquents à ce propos (e. g. Buehler 1964). Ensuite, la *Bible du manuscrit de Paris, BnF, f. fr. 763*, en vers et datée du deuxième tiers du XIIIe siècle, contient des emprunts à la *Historia scholastica* du Comestor (cf. Szirmai 1985). Certains pensent que cette Bible française a apparemment inspiré le début du *Cursor mundi* anglais (Horral 1978). Et le cas du poème de Jacob van Maerlant doit être aussi pris en compte. Avant de rédiger sa *Bible rimée*, paraphrase de l'œuvre du Comestor, le poète flamand a composé plusieurs adaptations à partir de romans français : l'*Historie van den Grale*, le *Merlijns Boeck* ou l'*Historie van Troyen*, etc. Tout comme Jean Malkaraume, auteur français de la fin du XIIIe siècle, qui mélange dans sa Bible versifiée tout ce qu'il a pu trouver : *Vulgate*, *Aurora* de Pierre Riga, un gros morceau du *Roman de Troie*, la *Glossa ordinaria*, les *Métamorphoses* d'Ovide, etc. (Smeets 1979). On mélange alors la Bible avec tous les autres livres épiques, parce que la Bible est considérée comme un livre d'histoire. Une situation similaire apparaît dans la tradition manuscrite de l'*Y Bibyl ynghymraec* ('la Bible en gallois'), traduction galloise du *Promptuarium Bibliae* de Pierre de Poitiers (c. 1330). Elle a été copiée à côté des histoires et de légendes troyennes (Williams 2012 : XXIV-XXV). C'est peut-être la traduction galloise de la Bible mentionnée comme 'bretonne' dans le *General Prologue* de la Bible wycliffite – à moins qu'il ne s'agisse pas, dans ce cas, de la traduction fabuleuse en cornique de Jean Trevisa (Breeze 1999 ; cf. Fowler 1960). Cela constitue une autre preuve que les Lollards ou Wycliffites anglais ne s'intéressaient pas uniquement aux traductions fidèles du texte sacré, mais aussi aux anciennes paraphrases. Revenons toutefois aux textes français. Mon dernier exemple est la *Bible des sept estaz du monde* de Geoffroi de Paris, achevée en 1234, dont certaines parties témoignent d'une grande fidélité au texte sacré dans les miracles et paraboles néotestamentaires, malgré le fait que la trame générale suit des légendes et des apocryphes, et que le récit de la Passion paraît être emprunté à la *Passion des jongleurs* (cf. Perry 1981). Cette affaire des paraphrases bibliques a eu ses échos modernes en Italie, où les *volgarizzamenti* bibliques (interdits par l'Église) circulaient au XVIe siècle associés romans chevaleresques, eux-aussi interdits (Fragnito

2010). C'était peut-être un rapport tout à fait naturel. L'imprimeur strasbourgeois Jean Mentel a imprimé, d'une part, la *Bible* en allemand (1466) et la *Postilla super totam Bibliam* en latin de Nicolas de Lyre (1472) ; d'autre part, il a publié des romans chevaleresques comme le *Parzival* de Wolfram von Eschenbach et le *Tituel* d'Albrecht von Scharfenberg (1477), en compagnie des nouvelles demandes inspirées par les goûts de la Renaissance, telles les œuvres de Virgile ou de Térence (1470) (Schorbach 1932).

Cette question ne peut pas être réduite à un rapport économique et à la tyrannie des demandes des lecteurs. Elle touche également une affaire plus large du domaine de l'histoire de la culture. C'est ce rapport avec la Bible qui paraît étonnant dans l'histoire de la littérature française aussi bien que dans les littératures voisines, celles qui ont subi l'influence des modes et des modèles français. Je l'explique par les mots de Dante dans son *De vulgari eloquentia*. Le poète-théologien avait jeté un bref regard sur les littératures vernaculaires de son temps et en avait déduit que les deux siècles de la littérature française (le XIIe et le XIIIe siècle) se résumaient aux traductions de la Bible, à la matière antique et aux légendes de la Table Ronde (« [...] *videlicet Biblia cum Troianorum Romanorumque gestibus compilata et Arturi regis ambages pulcerrime et quamplures alie ystorie ac doctrine* » ; Dante, *De vulgari eloquentia*, x, 2). Il s'apercevait que le génie de la langue d'oïl était lié au récit, à la narration longue, mais également que la Bible française ne pouvait pas être dissociée du reste de cette littérature.

Dante formulait ses conclusions à la fin de deux siècles que j'ai peu traités jusqu'ici. Il apercevait mieux que nous la nature des premiers temps des lettres vernaculaires en Oïl. Il est utile d'envisager la possibilité que les racines de cette situation soient à identifier dans les textes français savants de cette époque-là, surtout quand j'ai déjà traité le sujet (Agrigoroaei 2019) et quand je sais que la matière est extrêmement riche. Dans cette étude, je suis parti d'une idée de Guy Lobrechon, pour qui les productions bibliques des XIIIe-XIVe siècles avaient des rapports évidents avec les commentaires savants latins (Lobrechon 2013 : 295, 297), mais il n'est pas exclu d'imaginer que les versifications françaises de la Bible puissent avoir des rapports avec les versifications bibliques latines, qui constituaient déjà une longue tradition (cf. Dinkova-Bruun 2007 ; Dinkova-Bruun 2008). Mon intérêt a été de prolonger la réflexion sur les textes antérieurs, afin d'observer une foule d'exemples anticipant le choix fait par Guyart des Moulins. Or, je n'ai aucune intention de reprendre ici la longue liste déjà proposée ; je ne citerai pas les exemples déjà traités dans cet article. Il convient uniquement d'ajouter quelques exemples qui peuvent être utiles : le *Chant des Chançz*, poème français du XIIIe siècle basé sur un commentaire au Cantique des cantiques de Guillaume de Newburgh (Hunt 2004) ; les *Paroles Salomon* qui suivent un commentaire de Bède (Hunt 2012) ; le *Poème anglo-normand sur l'Ancien Testament*, anonyme (Nobel 1996) et la *Genèse* d'Évrart (Boers 2002), tous le deux du début du XIIIe siècle, qui suivent parfois les *Antiquités judaïques* de Flavius Josèphe – Évrart a

également des emprunts à l'*Historia scholastica* de Pierre Comestor –; et enfin, le poème de Samson de Nanteuil, qui traduit dans le même temps le livre des *Proverbes* et une glose aux *Proverbes*, de la tradition de Bède (Isoz 1988-1994). Le texte de Samson de Nanteuil constitue d'ailleurs un portrait en miroir de la technique de composition de Guyart des Moulins. Samson distingue la « *littera* » (autrement dit le texte biblique) de la « glose » (le commentaire afférant). Sa mise en page correspond aux lettres 'grandes' et 'déliées' employées par Guyart pour séparer la *Vulgate* de saint Jérôme et le texte du Comestor dans sa *Bible historique*. Avec ce dernier exemple, nous arrivons à la racine d'une grande partie des problèmes que nous avons rencontrés jusqu'ici.

Les œuvres que je viens de citer expliquent partiellement l'oscillation permanente du texte biblique entre commentaire savant, livre d'images et vulgarisation épique. Néanmoins, j'ai donné uniquement des exemples provenant de la littérature française. Il est temps de constater que ce rapport avec les textes savants n'est pas le même dans le Centre ou dans l'Est européen. Il est vrai, la Bohême a connu son *Comestor glagolitique*, mais la littérature hongroise n'a pas d'exemple similaire. Qui plus est, la fusion de la tradition biblique et de la littérature d'invention paraît être également absente du domaine tchèque ou hongrois. Pourquoi ? On ne saurait le dire.

La nature du problème doit être sans doute cherchée dans la comparaison de deux points de vue qui se sont confrontés lors du Concile de Constance, en 1417 : celui canonique (dans notre cas également français), représenté par Jean Gerson, qui avait besoin des compléments savants dans l'interprétation de la Bible, car la *nuda Scriptura* ne serait pas autosuffisante ; et le point de vue hétérodoxe (ici tchèque-hussite), représenté par Jacobellus de Stríbro, qui soutenait le contraire (cf. Coufal 2008). La seule chose qui oppose véritablement les Bibles françaises aux autres traductions, utilisées par les hétérodoxes, est leur fusion de la parole sacrée avec les commentaires savants. Cela veut dire que ce genre de traduction ou de vulgarisation biblique ne gênait pas l'Église, puisque la tradition française respectait et prenait en compte le contexte ou l'apparat interprétatif si cher aux défenseurs de la canonicité. Ce n'est pas étonnant que les deux figures qui s'affrontaient au concile de Constance fussent un français et un tchèque. Les deux traditions s'affrontaient dans le même temps, dans une bataille qui avait commencé au XIIe siècle et qui avait gagné l'Angleterre à peu près à la même époque. Dix ans auparavant, à la fin d'une confrontation similaire, les défenseurs du point de vue canonique avaient rédigé les *Constitutions* de Thomas Arundel.

L'explication la plus commode à donner, une hypothèse de travail qui devra être vérifiée par d'autres études, est que le domaine francophone était différent de celui tchèque et hongrois en raison de sa tradition, active depuis longtemps. Les aires culturelles central-européennes n'avaient pas connu un phénomène d'éclosion similaire. Il n'y a pas eu de véritable littérature en tchèque ou en hongrois pendant le XIIe ou le XIIIe siècle. Ces siècles constituent une préhistoire de la littérature en langue vulgaire

pour la Bohême ou pour le Royaume hongrois. Cette préhistoire est à rapprocher de celle de la littérature française, souvent liée au bilinguisme, que l'on devine dans le *Sermon sur Jonas* (Xe siècle). L'absence d'une véritable tradition en langue vulgaire a fait que la traduction de la Bible arrive à l'improviste, aux XIVe-XVe siècle, et qu'elle s'installe de manière différente, en créant une autre tradition.

En France, en revanche, on voit que la Bible continue son trajet sinueux dans la littérature vernaculaire vers la fin du Moyen Âge, en influençant les productions tardives occitanes. Il existe par ailleurs une Bible occitane traduite à partir de la *Bible d'Acre* française (Nobel 2004). La même fusion continue en Angleterre, en Flandres, en Allemagne, en Espagne (les *Biblias romanceadas* et en particulier la *General estoria* d'Alphonse le Sage, composée sur la trame de l'*Historia scholastica* ; e. g. Avenzoa 2008 ; cf. Morreale 1998), aussi bien qu'en Italie (Foster 1969 : 459-462), c'est-à-dire dans les aires où la littérature française a été exportée aux XIIe-XIIIe siècles. La preuve ultime est la fortune des récits bibliques en Islande, directement liée à l'*Historia scholastica* du Comestor et aux textes épiques d'inspiration en grande partie française (Wolf 1991 ; cf. Kirby 1986). La genèse polymorphe de l'un de ces textes, le *Stjórn* (en trois rédactions), fait d'ailleurs penser à différentes étapes qui ont mené à la constitution de la *Grande Bible historique complétée* ou, encore mieux, à celle des quatre moutures du premier commentaire français des psaumes, fait pour Laurette d'Alsace. La dépendance de la littérature vieil-norroise de la littérature française et anglaise est bien connue dans le domaine des chansons de geste et des romans chevaleresques (Ríkharðsdóttir 2012).

En Angleterre, la situation ressemble beaucoup au chaos de la littérature française (Morey 2000). En Italie aussi : suite aux rapports culturels que l'Italie du nord entretenait avec la France, la création d'une littérature franco-vénitienne a facilité l'arrivée des textes d'outre-Alpes, comme en témoigne une traduction vénitienne des Évangiles qui a pour modèle un texte français (Calabretta 1994). D'autres contacts, similaires mais en Toscane, ont permis l'apparition une traduction italienne du livre des *Proverbes* qui remonte elle aussi à des sources françaises (Zinelli 1998). Les Bibles vernaculaires italiennes sont, d'une part, beaucoup influencées par les Bibles latines parisiennes, quoiqu'on connaisse peu sur leurs rapports avec les Bibles vernaculaires françaises (Magrini 2013).²⁷ D'autre part, l'habitude de gloser pour expliciter carac-

²⁷ Pour Asperti (1998 : 120), on ne dispose pas de preuves suffisantes pour justifier une influence éventuelle des versions françaises bibliques du XIIIe siècle sur les traductions italiennes des Évangiles, mais cela ne veut pas dire que l'influence française doit être exclue. Il faudra aussi noter un phénomène parallèle qui a pu avoir des conséquences sur les traductions vulgaires de la Bible : les Bibles portables du XIIIe siècle. Pour les Ordres mendiants comme usagers principaux de ces Bibles de petite taille, voir Ruzzier (2011). Il faudra sans doute mettre en relation ces considérations avec l'aire géographique bien déterminée où ces Bibles portables de petite taille ont circulé : la France (point d'origine,

térise plusieurs traductions bibliques italiennes (Pollidori 1998) ; elle peut également avoir une origine française. Cette technique de traduction est apparue pour la première fois dans une traduction anglo-normande des *Quatre livres des Rois* qui date du XIIe siècle (cf. Curtius 1911). L'habitude de gloser est devenue monnaie courante jusqu'au milieu du XIIIe siècle. Et, dernier point mais non des moindres, les Bibles italiennes partagent avec les vulgarisations françaises le taux assez bas de traductions intégrales de la Bible et la préférence pour les compilations bibliques.²⁸ Cela suffit pour le moment.

Il y a donc quelque chose que l'espace culturel français a pu communiquer à ses voisins. Et pourtant cela ne permet pas d'entendre que la tradition nouvelle, installée en Bohême ou en Hongrie, était si différente que le modèle français. On connaît des preuves que l'espace tchèque n'était pas forcément divergent. On doit, d'une part, prendre en compte les traductions tchèques des prologues et des *argumenta* des différentes parties de la Bible. Ces textes circulaient parfois de manière indépendante, dans des collections à part (Pytlíková/ Svobodová 2016 ; Homolková/ Voleková 2016). Les bibliothèques personnelles des Franciscains tchèques contenaient ce genre de textes et n'étaient pas différentes de celles des Frères français ou italiens (Bajger 2016 : 40-48). La littérature française partage genre de traductions avec nombre d'autres littératures médiévales. Un exemple similaire est celui des traductions du *Catholicon* de Jean de Gênes, en relation directe avec la traduction de la Bible, qui apparaissent partout, y compris en tchèque et en français (cf. e. g. Voleková 2013 : 59-123). D'autre part, les débuts n'étaient pas si différents des modèles généraux français qui circulaient déjà depuis un certain temps en Europe. Cela est évident dans la table de matières du *Codex Hradecký* (un mélange de poèmes satyriques, bibliques, hagiographiques et didactiques daté du XIVe siècle). Il faudra aussi prendre en compte le rôle joué par les modèles allemands dans la création d'une littérature tchèque, lesquels étaient déjà influencés par les modèles français. Les recherches récentes ont reconnu que l'usage de deux langues vernaculaires dans la même aire culturelle (la Bohême) a fini par imposer les modèles français (Doležalová 2015 : 162-163). Ainsi les romans arthuriens tchèques *Tandariáš a Floribella* et *Tristram a Izalda* (fin du XIVe siècle) ont des sources directes allemandes, tout comme le *Vévoda Arnošt* (milieu du même siècle), inspiré par le *Herzog Ernst*, ou la version tchèque de la légende d'Alexandre le Grand qui doit énormément à la circulation et à la traduction de l'*Alexandreis* de Gautier de Châtillon dans l'espace germanophone (Thomas 1989 ;

avec Paris comme centre principal), le sud de l'Angleterre et le nord de l'Italie ; de même qu'avec l'intervalle de temps précis pour leur production et circulation – le XIIIe siècle constituant le sommet de la courbe de production. Cf. Ruzzier (2013).

²⁸ Corbellini (2013 : 271-280), explique ce taux par les pratiques dévotionnelles et le rapport avec la liturgie, de même que les traités moraux et didactiques, une explication que l'on retrouvera dans Hoogvliet (2013b).

Thomas 2000 ; cf. Thomas 1989b ; Thomas 1991). Le rôle de la littérature allemande est évident dans les œuvres d'invention.

Il se peut que les anciennes études qui renforcent l'importance de l'influence culturelle française ne soient pas complètement erronées. La poésie lyrique tchèque médiévale devait beaucoup à celle provençale et française, avec ou sans la médiation des minnesangers allemands, et le souverain Charles IV a sans doute facilité le transfert direct de ces modèles, surtout quand son frère, Venceslas Ier de Luxembourg, écrivait des poèmes français, insérés par Jean Froissart dans son roman *Méliador* (Bragantini-Maillard 2012). Enfin, il est peut-être utile de préciser que certains usages des anciens textes français d'inspiration biblique se retrouvent chez les Hussites. C'est le cas des livres des Maccabées, très prisés par les Hussites (Rychterová/Soukup 2012 ; cf. Soukup 2009), que ces derniers partagent avec le public laïc français du XIIIe siècle. Les traductions françaises de l'histoire des Maccabées, faites dans un contexte de croisade, témoignent d'un usage similaire (Smeets 1968 : 53). Nous contemplons alors une vague culturelle française qui balaye l'Europe entière, soit directement, soit par l'intermédiaire d'une autre littérature. Le goût français devient un véritable emblème de la littérature en langue vernaculaire.

Les lectures partagées et la *literacy*

Revenons-en aux textes hussites traitant de l'histoire des Maccabées pour observer plusieurs communautés textuelles. À la différence des Hussites, les Vaudois de la fin du Moyen Âge ne partageaient pas cet intérêt. La seule version vaudoise des *Maccabées* n'a pas de rapport avec les textes hussites que je viens de citer ; elle est tardive et fragmentaire (il s'agit du septième chapitre du deuxième livre des *Maccabées*, copié dans un manuscrit de Cambridge ; Dal Corso 1980). Le texte vaudois aurait plus en commun avec la traduction anglo-normande du livre des Juges, faite au XIIe siècle pour deux maîtres templiers, où le contexte de croisade cède la place au profit moral que la traduction peut apporter à ses lecteurs (Albon 1913 ; cf. Bertin/ Foulet 1969), parce que le texte vaudois s'inscrit dans une tradition qui remonte sans doute aux premiers textes bibliques lus par les adeptes de Valdès. Mais quels sont-ils, en effet, ces textes vaudois que j'ai maintes fois mentionnés sans jamais les avoir analysés jusqu'ici ?

Hormis le *Nouveau Testament de Lyon*, dont l'origine vaudoise ou cathare est discutée, on notera que les véritables textes vaudois du Moyen Âge sont tardifs. Pour ce qui est des textes en langues romanes, ils sont conservés dans très peu de manuscrits (Berger 1889 ; Berger 1890 ; cf. Clavier 1958-1959 ; Thouzellier 1964 ; Thouzellier 1968 ; Thouzellier 1979 ; Wunderli 1969). Lorsqu'on prend le cas d'un des manuscrits vaudois, celui de Cambridge (University Library, Dd XV 31), du XVe siècle, on observera un contenu assez hétérogène. Sa première partie comprend trois petits traités complets qui ont pour thème principal la pénitence ; la deuxième comporte un traité parénétiq ue et trois traductions de livres bibliques (*Maccabées*, *Job*, *Tobit*), suivies par

le poème *Nobla leyçon* (cf. Marinoni 1986 : 13-19). La situation est semblable à celle de tous les manuscrits didactiques et moraux en langue française dans les diverses collections médiévales. Les Vaudois ne constituent donc pas un cas à part. Ce ne serait ni exact ni honnête de désigner ces manuscrits comme 'Bibles vaudoises', pour autant qu'ils ne sont pas des vraies Bibles, mais des compilations des parties de la Bible.²⁹ Le manuscrit de Carpentras (Bibliothèque municipale, 8) contient un mélange du Nouveau Testament et des livres sapientiaux vétérotestamentaires. Celui de Dublin (Trinity College A.4.13) a à peu près les mêmes morceaux choisis. Enfin, le manuscrit de Grenoble (Bibliothèque municipale, 43) n'est pas du tout vaudois, car il a été rédigé en milieu hussite. Les textes bibliques y sont accompagnés par des textes locaux, par un petit traité, par un *Pater noster* et par quelques versets des *Nombres*. Ce sont des anthologies. Pour les expliquer, il convient de se poser une question assez simple en définitive : y-a-t-il une différence entre les productions vaudoises et les manuscrits répertoriés par Hoogvliet (2013) dans un travail sur les lectures des laïcs francophones de la fin du Moyen Âge ? Ou par Corbellini pour celles de l'Italie ?³⁰ La réponse est : certainement pas. Le problème réside dans le fait d'isoler la tradition vaudoise du reste de la littérature de son temps, voire dans le fait d'envisager l'existence d'une Bible vaudoise en langue romane, car cette Bible n'a probablement jamais existé.

Berger (1889) pensait qu'il y avait eu une véritable traduction intégrale de la Bible faite par les Vaudois – quoique cela soit improbable avant l'apparition de la première Bible complète à l'Université de Paris – et que cette traduction perdue avait été transmise en Italie par les Vaudois qui s'étaient réfugiés outre-Alpes au début du XIIIe siècle, chassés par l'Inquisition. Brunel-Lobrichon (1993) a voulu vérifier cette hypothèse, jamais prouvée, mais elle n'a pu observer qu'une faible et inconséquente relation entre les textes bibliques vaudois tardifs, d'une part, et d'autre part, les Bibles occitanes et italiennes (cf. Papini 2002 : 347-374). La réalité est que les manuscrits vaudois de Cambridge, Carpentras, Dublin, Grenoble et Zurich sont tardifs (XIVe-XVIe siècles) et qu'ils ne peuvent pas avoir des rapports avec les textes que les sources indiquent comme lectures des premiers Vaudois, au XIIe siècle, en terre française.

²⁹ Papini (2002 : 360-363), pour la présentation synthétique des manuscrits. Cette monographie est largement critiquable pour certaines hypothèses proposées (il inclut parmi les traductions 'vaudoises' les Bibles italiennes en général) ; cependant le travail de synthèse, très riche, est tout à fait admirable. Cf. l'introduction de l'édition du manuscrit de Carpentras par Nüesch (1979, vol. 1, p. IV-XXX). Je ne traite pas du manuscrit de Zurich, car il est trop tardif (1530) et présente des leçons contaminées par la Bible d'Erasmus.

³⁰ Corbellini (2013) montre l'hétérogénéité du corpus de textes qui doit être pris en compte, afin de noter que les laïcs de la fin du Moyen Âge actionnaient comme des agents dans la distribution des lectures religieuses. Voir également une comparaison entre l'espace français et celui italien dans Corbellini/ Hoogvliet (2013).

Le problème est dû à un certain déterminisme qui se propose d'identifier à tout prix la langue de la prétendue Bible vaudoise avec le franco-provençal du Lyonnais, car Valdès serait un habitant de Lyon (*cf. e. g.* Carrières 1946). Néanmoins, ces traces franco-provençales sont absentes des Bibles tardives vaudoises. J'ai proposé une solution, mais j'ai également noté que les adeptes de Valdès ne lisaient pas, au XIIe siècle, un texte intégral de la Bible. Hormis la *Chanson de saint Alexis*, point de départ de sa conversion évangélique, que Valdès a connu sous une forme orale, les sources indiquent comme lectures vaudoises un certain Psautier glosé en langue française (attesté dans le cas des Vaudois présents au Concile de Latran, en 1179) ou les Évangiles, les épîtres de saint Paul, un Psautier et les *moralia in Iob* (dans le cas de Metz, en 1199). Ces textes peuvent être identifiés avec le premier commentaire des psaumes, composé pour Laurette d'Alsace par un maître de Flandres, avec les épîtres traduites par Lambert le Bègue (un texte perdu) et avec la traduction wallonne des *Moralia in Iob* conservée dans le manuscrit de Paris, Bibliothèque nationale de France, f. fr. 24764 (Agrigoroaei 2016). Il est donc évident que les Vaudois lisaient ce qu'ils avaient trouvé dans la région. En région wallonne, ils lisaient les vulgarisations bibliques faites par les auteurs wallons. Autrement dit, les hérétiques messins de 1199 étaient en possession des textes français qui circulaient aussi dans un milieu canoniquement orthodoxe. Les lectures des Vaudois n'étaient pas si différentes des lectures des laïcs non-hétérodoxes de la même époque. La même constatation peut être reportée à l'ensemble des productions ortho- ou hétérodoxes. Il se peut qu'il n'y ait pas de véritable différence à chercher sur cet aspect.

Or, parmi ces lecteurs bons catholiques (quoique parfois récalcitrants) se trouvaient sans doute les paroissiens de Lambert le Bègue, prêtre wallon de la fin du XIIe siècle, souvent considéré comme initiateur du mouvement béguinal (*cf.* Agrigoroaei 2020). Un long mémoire que ce prêtre de Liège a composé après son interrogatoire à Rome, où il répond aux accusations que ses opposants avaient portées contre lui, contient quelques informations qui peuvent nous intéresser. Lambert raconte qu'après la messe, de retour dans leurs maisons, ses paroissiens lisaient des psaumes, des hymnes et des cantiques, mais aussi qu'ils consultaient un commentaire des psaumes en langue vulgaire écrit par un certain maître de Flandres et que c'était pour cela qu'il avait lui aussi paraphrasé en vers, pour eux, une *Vie de la Vierge* et les *Actes des Apôtres* (Fayen 1899 : 100-101). Le maître de Flandres connu et lu par Lambert par et ses paroissiens était probablement l'auteur wallon anonyme du premier commentaire français des psaumes, un texte que les Vaudois avaient présenté à Gautier Map pendant le Concile de Latran, en 1179. Un Gauthier Map qui était, comme l'Archipoeta, auteur de poèmes satyriques latins, et qui n'a pas vu du mal dans le fait qu'il y avait un commentaire des psaumes en langue vulgaire. Enfin, dans le bilan des textes savants de la littérature française des XIIe-XIIIe siècles, je n'ai pas mentionné les quatre moutures de ce commentaire fait pour Laurette d'Alsace. Le texte

date du troisième tiers du XIIe siècle et ses différentes versions suivent des textes issus de la *Media Glossatura* de Gilbert de Poitiers (Gregory 1990). Preuve, s'il en était encore besoin, que ce rapport avec les textes savants, de même que l'ambiguïté orthodoxie-hétérodoxie-hérésie se trouvait déjà *in nuce* dans le partage des lectures de la fin du XIIe siècle.

Tout cela permet d'entendre que la difficulté de repérer une limite entre les orthodoxes et les hétérodoxes ne caractérise pas uniquement l'espace tchèque, où les Hussites se servaient des traductions antérieures, canoniques, ni l'espace anglais, où les sermons témoignent d'un mélange d'hérésie et de canonicité. Cette difficulté de repérer l'hérésie dans les textes mêmes est aux origines de la chaîne de transmission qui nous intéresse, dans l'espace francophone, où les laïcs et les religieux avaient pour la première fois commencé à lire dans la langue dont ils se servaient pour parler.

Il y a donc quelque chose de cohérent dans ces manifestations apparemment incongrues. À vrai dire, la France n'a pas connu un mouvement hétérodoxe semblable aux Lollards anglais ou aux Hussites tchèques, un mouvement qu'on attendrait avant 1300, pour constituer en quelque sorte le point de départ de la chaîne de diffusion mentionnée au début de cette étude. Cependant l'histoire de Lambert le Bègue ressemble sur certains aspects celle de Jan Hus – en particulier la découverte de l'utilité de la langue vernaculaire par ce dernier en 1402, après avoir été nommé comme prédicateur à la chapelle pragoise de Bethléem (Rychterová 2015 : 174-182), tel Lambert dans une petite église de la périphérie de Liège. L'histoire de David le Dinant peut être également rapprochée de celles de Jan Hus et de John Wycliff, quoique je ne sache pas quel a été son rapport avec les textes rédigés en langue vernaculaire. La France a connu son taux élevé d'hérésies au XIIe siècle et au début du siècle suivant. Les actions de Lambert s'inscrivaient dans l'histoire embrouillée de ces hérésies précoces. La suppression féroce des Cathares et la fuite des Vaudois vers l'Allemagne ou dans les vallées des Alpes piémontaises, à une époque où la paix canonique régnait partout dans le reste de l'Europe, n'a été qu'un premier pas dans la diffusion d'un long phénomène d'éclosion qui avait commencé tôt en terre francophone, peut-être parce que l'aire gallo-romaine avait commencé plus tôt à permettre aux simples gens de s'exprimer par l'écrit. Ici, en terre francophone, on sentait le besoin d'écrire dans la langue vernaculaire. Le latin devenait graduellement incompréhensible, quoiqu'il ne fût pas si impénétrable tout de même, car les clercs parlaient et écrivaient encore un « clerquois » truffé de latinismes.

Si la contestation s'est affirmée pour la première fois sur les terres francophones, plus précisément dans le milieu insulaire anglo-normand qui a produit les premières traductions, adaptations et paraphrases bibliques en français, c'est parce que cet espace se trouvait – la géolinguistique en témoigne – dans la position la plus éloignée du foyer latin, de Rome, dans une situation ambiguë où le latin était incompréhensible et ne l'était pas, dans le même temps. Quand le *General Prologue* de John Purvey

dit, au sujet des Italiens, que « *yit this day the comoun puple in Italie spekeith Latyn corrupt, as treve men seyn that han ben in Italie* » (Forshall/ Madden 1850 : 59), ces idées permettent aussi d'entendre que la véritable contestation langagière vient des parleurs des langues romanes, qui n'avaient pas nécessairement besoin d'une traduction, car leur langue maternelle corrompue serait encore une espèce de latin. C'est une question directement liée au fait qu'aux XIIe-XIIIe siècles, l'espace francophone exportait en Allemagne et en Italie, d'une part, des hérétiques, d'autre part, de la littérature en langue vernaculaire. Ce n'est pas un hasard si les deux types de contestation naissent en terre gallo-romaine, surtout quand les vulgarisations françaises de la Bible se trouvent souvent mélangées ou en compagnie de textes romanesques, et quand un Italien comme saint François – souvenons-nous à ce propos du statut équivoque des débuts du mouvement franciscain – voulait imiter avec ses compagnons la Table Ronde du roi Arthur : « *Isti sunt mei fratres milites tabulae rotundae, qui latitant in remotis et in desertis locis, ut diligentius vacent orationi et meditationi, sua et aliorum peccata plorantes, viventes simpliciter et humiliter conversantes, quorum sanctitas a Deo cognoscitur et aliquando fratribus et hominibus est ignota* », Sabatier 1966 : 213-214). Ce roi imaginaire était mentionné par Dante en rapport avec les traductions françaises de la Bible.

Il y a en réalité une infinité de degrés et de manières de contester. Quand la contestation est fruste, totale, la traduction de la Bible et l'hérésie vont de paire. Quand la contestation opère en revanche dans un canal particulier, dans des cas spéciaux, avec des nuances, c'est là que nous pourrions observer deux choses différentes, car les deux contestations n'apparaissent plus ensemble. On dirait qu'on a, d'un côté, la filière sociale, claire, qui concerne le rapport avec le clergé et qui a donné lieu à maintes exagérations dans les études socialisantes (cf. Fumagalli/ Brocchieri 1975). Mais il y a aussi le problème de la langue, complètement différent, de l'autre côté. On a donc une contestation langagière bien distincte de la contestation sociale. C'est pourquoi on a de gros soucis à identifier quelque chose d'hérétique dans les textes français associés aux premiers Vaudois, dans les traductions des Béguines (ordre féminin méprisée par ailleurs dans les œuvres des écrivains français médiévaux ; cf. Blumenfeld-Kosinski 1999), dans les traductions en moyen anglais, en hongrois ou dans les textes roumains du XVIe siècle. L'absence de ces traits hérétiques témoigne d'une contestation langagière. Mais la traduction, peut-elle être réellement hérétique, sachant que ces 'hérétiques' étaient fascinés par la fidélité au texte source ?

Nous l'avons vu en Bohême, où la langue vulgaire était utilisée dans la pastorale bien avant le Hussitisme. Il est vrai qu'au début du XIVe siècle il y avait plus de prêcheurs allemands, mais on voit également l'apparition des prêcheurs tchèques, suivis rapidement par la fondation de plusieurs chapelles 'tchèques' vers la fin du même siècle, une époque où l'on affirme – quoiqu'il soit difficile d'estimer la vraie portée de cette affirmation – que « la littérature didactique et les belles-lettres tchèques ont commencé à éclipser la littérature profane en langue allemande ». C'est à partir

de cette situation, de la confrontation des deux langues vernaculaires, que l'on est arrivé à une véritable querelle entre les deux nations (Šmahel 1990 : 280, *passim*). En Angleterre, la situation est similaire. Il n'est pas besoin de revenir ici sur l'usage parallèle de la langue française et de l'anglais. Observons seulement que le statut du français en terre anglaise correspond à celui de l'allemand en Bohême. Notons ensuite que Robert I. Moore, grand défenseur de la théorie du « *dissent* », croyait que les hérétiques médiévaux étaient définis par deux manques (Moore 1994) : manque de moyens économiques et manque de *literacy*. De ce fait, la montée graduelle de cette *literacy* a pu créer des communautés (hérétiques ou orthodoxes), comme déjà soutenu par Stock (1983) pour les premières communautés hérétiques. La lecture serait un banal facteur de cohésion dans la création des 'communautés textuelles'. Or, précisément, Hoogvliet (2013) parle de l'existence de ces communautés textuelles dans l'espace français en rapport avec le passage des Bibles vernaculaires du milieu royal ou nobiliaire vers les simples gens.

Le problème est que tous ces mouvements contestataires s'adressaient aux simples gens, mais les simples gens étaient de deux types : simples, car inférieurs d'un point de vue social (paysans ou bourgeois) et simples parce qu'ils ne comprenaient pas le latin (*illiterati*). La première dichotomie oppose les *laboratores* aux *bellatores* et *oratores*, tandis que la deuxième isole les *oratores* du reste des catégories. C'est la catégorie des *bellatores* qui explique le rapport Bible-hérésie, car ils sont simples et ne le sont pas. Le mot 'simples' est en fait créé en opposition avec celui qui fait l'affirmation. Or, si les Vaudois n'étaient pas, au début, un véritable mouvement contestataire, s'ils ont été poussés à en devenir un, à aller dans la direction contestataire, c'est l'Église même qui a fait cela. Inversement, les Franciscains présentaient dès le début de leur mouvement beaucoup de traits communs avec les premiers Vaudois, mais leur acceptation par les autorités de la même Église les a rendus canoniques. Il n'y a donc rien d'étonnant à ce que mon histoire oscille entre les Ordres mineurs et les différents hétérodoxes, car la langue vernaculaire n'a jamais été un vrai problème. Le problème, si jamais il y en avait un problème, était la contestation de l'ordre social et des structures ecclésiastiques. Cette autre contestation était pour autant déterminée par une vague de pensée qui trouve ses origines également au XIIe siècle. Ce siècle était aussi l'âge d'Abélard, l'un des piliers de l'étude consacré à l'individualisme par Morris (1972), de même que l'âge qui a produit l'Archipoeta par lequel j'ai commencé mon exposé. L'analyse du contexte sociohistorique qui a produit les premières traductions françaises de la Bible doit prendre en compte les idées véhiculées par la « Révolte des médiévistes », ceux qui se sont concentrés sur la Renaissance du XIIe siècle.

Valdès n'a jamais été considéré hérétique parce qu'il a demandé à deux clercs lyonnais de lui copier ou de traduire des parties de la Bible en langue vulgaire (Agrigoroaei 2016). Il a fait sa profession de foi devant un synode en 1180 et les institutions ecclésiastiques ne l'avaient pas trouvé hérétique (*e. g.* Dondaine 1946).

De la même manière, quand ses adeptes, les Vaudois de Metz, posaient des soucis aux autorités ecclésiastiques messines, le Pape avait répondu que le problème n'était pas le fait même de lire des traductions bibliques en langue vulgaire, mais celui de permettre aux 'illettrés' de prêcher à partir de ces traductions, sans disposer d'aucune instruction préalable dans le domaine savant des commentaires latins, basés sur la *Vulgate* de saint Jérôme (Boyle 1985 ; Agrigoroaei 2016). On dirait, tel Swanson (1994), que la montée du grade d'alphabétisation des laïcs et l'usage consécutif des langues vulgaires ne portent pas sur la propagation des hérésies médiévales. D'une part, l'alphabétisation croissante a également fini par renforcer l'orthodoxie. D'autre part, il est difficile d'estimer correctement ses rapports avec l'hérésie, puisque cette dernière a pour but le fait de poser des questions, et non pas celui d'écrire. Cela dit, l'usage des langues vernaculaires a pu servir d'une certaine manière dans la propagation des hérésies, mais il ne leur a pas donné une impulsion, car une grande partie des textes hérétiques étaient en latin, ce qui traduit la fausseté de l'opposition binaire hérésie-langue vernaculaire/ latin-orthodoxie.

Pierre Riché avait observé que l'*illiteratus* ou l'*idiota* mentionné dans les textes savants du XIIe siècle n'était pas nécessairement un analphabète. Il pouvait parfois lire et écrire, mais il n'avait pas une culture latine solide (Riché 1962 : 181 ; cf. Coletti 1981). Il était souvent un lecteur de textes vernaculaires, comme les Vaudois *illitterati* du Concile de Latran, lecteurs d'un commentaire français des psaumes. Sur ce point il est intéressant de noter une observation de Peter Biller : la persistance du topos de l'*illiteratus* en relation avec les Vaudois, mais non pas avec les Cathares (Biller 1994 ; cf. Biller 2001). Les Cathares écrivaient leurs textes plutôt en latin. Et lorsqu'un Lollard était appelé, lors de son procès en 1393, *laicus litteratus*, c'était parce que les Lollards n'avaient pas encore perdu leurs rapports avec le monde savant, de langue latine, de l'Université (Hudson 1994). La langue vulgaire a donc le même rapport avec l'hérésie que la langue latine. Le véritable problème, c'est qu'elle est une langue et que la langue facilite la transmission des idées, peu importe son statut savant ou populaire.

Il n'y a rien d'hérétique dans les premières traductions françaises et roumaines de la Bible – sauf leur emploi par les Vaudois (dans le cas français) et leurs mystérieuses origines (dans le cas roumain). Le poids de l'hétérodoxie est tout autant variable que discutable dans les textes anglais et hongrois. Cela peut être dit également à propos des textes tchèques, qui peuvent avoir eu des origines hétéroclites. Nous contemplons la même manifestation, partout. Il est donc plus utile de se concentrer sur les aires latérales du phénomène, et non pas sur sa partie centrale bien connue et approfondie. Les aires latérales sont toujours conservatrices – la théorie de Mario Bartoli nous a montré cela depuis longtemps en géographie linguistique. Peut-être que cela marchera également pour la 'géographie littéraire', un domaine qui attend encore d'être exploré. Si l'on veut comprendre ce qui se passe avec cette chaîne de transmission qui unit la traduction de la Bible et les mouvements hétéro-

doxes, il faudra cesser d'étudier uniquement le cas des Lollards, des Hussites et de la Réforme. La réponse ne viendra pas de là. Elle est cachée quelque part dans les rapports ambigus entre, d'une part, la littérature française et celle moyen-anglaise ; d'autre part, dans la périphérie culturelle du monde catholique, lors du passage de Bohême par la Hongrie vers les pays roumains, ou vers la Ruthénie par la Pologne.

En guise de conclusion

La fin de cette étude ne permet pas d'identifier une conclusion. L'absence d'une conclusion se traduit en une abondance de questions qui attendent une réponse. La première concerne le statut ambigu des premiers textes vulgaires dans le monde universitaire du début du XIIIe siècle. On peut se demander quel est le rapport des traductions en langue française avec le panthéisme du maître David le Dinant, avec les livres naturels d'Aristote, et surtout avec les Amauriciens de l'Université de Paris en 1209-1211 ? Pour répondre, il faudra partir des cas mieux connus des premiers Vaudois et de celui de Lambert le Bègue, qui sont plus faciles à maîtriser, bien qu'ils n'expliquent pas parfaitement le rapport des traductions françaises avec le milieu savant. Néanmoins, la véritable question, issue de la première, sera : y-a-t-il quelque chose de similaire entre ce cas extrêmement précoce d'emploi de la langue vernaculaire et les cas, toujours universitaires, de John Wycliff ou de Jan Hus ?

On pourrait aussi se demander quel est l'héritage littéraire du premier Valdisme chez les Vaudois tardifs de l'espace allemand et italien. Y-a-t-il une véritable continuité ? Ou ces Vaudois tardifs, ont-ils plutôt préféré lire les textes que leur offraient les traditions vernaculaires locales ? Une autre question permettra de comprendre la mystérieuse question anglaise : combien de notes de lecture moyen-anglaises jalonnent les marges de feuillets des traductions anglo-normandes ? Elles seraient les preuves définitives d'un rapport de la tradition anglaise avec leurs précédents français. Peut-on résumer le caractère de ces notes en quelques typologies ? Quelles sont les conclusions que l'on peut tirer d'une telle étude ? Il ne faut pas chercher uniquement dans les manuscrits contenant des traductions bibliques. Nous devons traiter également les textes parabibliques (*cf.* Doležalová 2017). L'avantage du fait de prendre en compte l'ensemble de la littérature est qu'on évitera le découpage d'un corpus incomplet.

On passera ensuite en Europe centrale pour se demander tout un tas d'autres questions. Les premières traductions bibliques en tchèque, au temps de Charles IV de Luxembourg, ont-elles des rapports avec les traductions françaises ? Quel a été le rôle réel joué par le souverain dans cette affaire ? La réponse serait à trouver dans les sources historiques, dans les lettres ou sur le plan plus général de l'histoire de la culture, sans ignorer le rapport que le *Trevento* italien a eu avec ses échos en Bohême. Plus loin encore, dans le domaine hongrois, quel est le taux réel des traductions que l'on peut attribuer aux Ordres mendiants ou à d'autres ordres religieux – les Fran-

ciscains et les Dominicains, aussi bien que les Pauliniens (ordre religieux hongrois), dont les couvents en terre croate étaient impliqués dans l'effort de traduction glagolitique ? Enfin, quelles sont les sources des textes rhotacisants roumains ? Ont-ils un rapport avec les traductions ruthènes ? Quelle est la dynamique des textes tchèques dans les espaces hongrois, ruthène et roumain ? Et les textes roumains, avaient-ils des rapports avec les productions des Glagolites croates ? Quelles sont les voies que ces sources ont pu suivre dans l'espace vaste de l'Orient européen ? Mais avant tout, quelle est l'importance que les autres textes littéraires ont pu jouer dans la transmission des traductions bibliques ? Comment l'histoire de Tnugdál a pu arriver en Ruthénie, alors que cette histoire a connu un nombre énorme de traductions en français ? A-t-elle des rapports de parenté avec l'apparition d'un Tristan ruthène après la rédaction d'un roman de Tristan en vieil-tchèque ?³¹ Quant au *Fiore di virtù*, arrivé jusqu'en Russie par l'intermédiaire de la version roumaine, d'où venait-il réellement ? Avait-il un rapport avec les versions serbo-croates et roumaines de la légende d'Alexandre le Grand ? Et tous ces rapports, sont-ils les héritiers tardo-médiévaux d'un mélange typiquement français des vulgarisations de la Bible et des récits épiques dont nous parle Dante dans son *De vulgari eloquentia* ? Il faudra envisager une étude du rôle joué par le texte de Pierre Comestor dans l'initiation d'un mouvement de vulgarisation dans toutes les littératures de l'Occident et dans la littérature française en particulier. Enfin, une autre étude concernant le mélange de Bible et d'histoires antiques ou des romans d'aventures sera également fondamentale.

Chacune de ces questions mérite d'être traitée dans un livre à part. Les anciennes théories sont une « maison sur le sable ». Les nouvelles théories doivent être construites à partir d'une comparaison minutieuse des textes vernaculaires à travers plusieurs littératures. Je pense que la critique philologique nous aidera à bâtir une « maison sur le roc ».

³¹ Malgré l'existence d'un *Tristram a Izalda* tchèque de la fin du XIVe siècle, la critique considère que la traduction ruthène de l'histoire de Tristan (*Trysčán*) suit un intermédiaire serbo-croate remontant à une version italienne. Cependant, le manuscrit unique qui conserve ce texte contient une version ruthène du *Beuve de Hamptone* par un intermédiaire probablement italien (*Istoryja o knjatati Kgyidone*), aussi bien qu'un remaniement ruthène par intermédiaire polonais de l'*Attila* de Nicolaus Olahus. Pour le manuscrit de Poznań, Bibliothèque publique Raczyński, ms 94, daté du XVIe siècle, voir en dernier lieu Torres Prieto (2011 : 202). Pour la version de *Beuve*, voir Greve 1956. Cf. Rosenzweig (2016 : 31), note 136, qui considère que le *Beuve* de l'espace slave peut avoir des rapports avec le *Beuve* yiddish, quoique ces rapports puissent remonter à la source commune (italienne) des deux versions. Sans tenter de clarifier ici la question extrêmement compliquée de tous ces rapports, qui ressemble à celle des sources de l'histoire d'Alexandre et du *Fiore di virtù* roumains, j'y trouve pour autant la preuve ultime que la circulation chaotique de ces textes unit l'espace tchèque ou italien aux intermédiaires polonais et hongrois vers la Ruthénie ou les pays de langue roumaine dans une sorte de continuum culturel qui mérite d'être mieux exploré.

BIBLIOGRAPHIE

- Agrigoroaei, Vladimir, 2014, « 'Pauper Paulus' și mănăstirea tainică de la Sântămărie Orlea : scenele pictate în secolul al XV-lea sub tribuna de vest » [‘Pauper Paulus’ et le monastère secret de Sântămărie Orlea : les scènes peintes au XVe siècle sous la tribune Ouest], in *Arx Transsilvaniae* 24, 183-228.
- Agrigoroaei, Vladimir, 2015, « Quelques réflexions au sujet des traductions françaises médiévales de la Bible : un problème de méthodologie », in *De l'ancien français au français moderne. Théories, pratiques et impasses de la traduction intralinguale*, Claudio Galderisi, Jean-Jacques Vincensini (dir.), Turnhout : Brepols, 165-181.
- Agrigoroaei, Vladimir, 2015b, « Umbra lui Dobre la Leșnic. Despre un comanditar fictiv, despre picturi inspirate de apocrife și nu în ultimul rând despre primele atestări endogene ale limbii române » [L'ombre de Dobre à Leșnic. Un commanditaire fictif, des peintures inspirées par les apocryphes et les premiers témoignages endogènes de la langue roumaine], in *Apulum* 52 (series « Historia & Patrimonium »), 157-222.
- Agrigoroaei, Vladimir, 2016, « La traduction perdue de la Bible faite pour l'usage de Valdès : supercherie savante involontaire ? », in *La fabrique de la traduction : Du topos du livre source à la traduction empêchée*, Claudio Galderisi, Jean-Jacques Vincensini (dir.), Turnhout : Brepols, 133-152.
- Agrigoroaei, Vladimir, 2018, « Le faux problème hussite dans la littérature vieil-roumaine », in *Receptarea Sfintei Scripturi : între filologie, hermeneutică și traductologie...*, Eugen Munteanu (dir.) et al., Iași : Editura Universității « Alexandru Ioan Cuza », 77-97.
- Agrigoroaei, Vladimir, 2018b, « Les peintures de Strei et l'Union des deux Églises », *Museikon* 2, 37-78.
- Agrigoroaei, Vladimir, 2019, « Le portrait du traducteur en poupée russe. Guyart des Moulins, Pierre le Mangeur et Saint Jérôme dans les enluminures du manuscrit BnF, f. fr. 155 », in *Quand les auteurs étaient des nains. Stratégies auctoriales chez les traducteurs français de la fin du Moyen Âge*, Olivier Delsaux, Tania Van Hemelryck (dir.), Turnhout : Brepols, 59-83.
- Agrigoroaei, Vladimir, 2020, « L'internazionalizzazione del movimento valdese e la perdita dell'identità letteraria gallo-romanza », in *Maggio 1218 : Il Colloquio di Bergamo. Un dibattito agli inizi della storia valdese*, Francesca Tasca (dir.), Torino : Claudiana, 59-71.
- Albon, Marquis d' (éd.), 1913, *Le Livre des Juges. Les cinq textes de la version française faite au XIIe siècle pour les chevaliers du Temple*, Lyon : Soc. Bibliophiles Lyon.
- Alençon, Ubald d', 1924, « Le plus ancien texte de la bénédiction, du privilège de pauvreté et du testament de sainte Claire d'Assise », in *Revue d'histoire franciscaine* 1, 469-482.
- Alexeev, Alexey I., 2005, « A Few Notes About the *Strigol'niki* Heresy », in *Cahiers du Monde russe* XLVI/ 1 (*La Russie vers 1550 : Monarchie nationale ou empire en formation ?*), 285-296.
- Angelovska-Panova, Maja/ Roach, Andrew P., 2013, « The Bogomils' Folk Heritage : False Friend or Neglected Source? », in *Heresy and the Making of European Culture : Medieval and Modern Perspectives*, Andrew P. Roach, James R. Simpson (dir.), Farnham/ Burlington : Ashgate, 129-149.
- Arensberg, Susan M., 1986, *The Padua Bible and the Late Medieval Biblical Picture Book*, Baltimore : these de doctorat de l'Université John Hopkins.
- Asperti, Stefano, 1998, « I Vangeli in volgare italiano », in *La Bibbia in italiano tra medioevo e Rinascimento/ La Bible italienne au Moyen Âge et à la Renaissance. Atti del convegno internazionale*,

- Firenze, *Certosa del Galluzzo, 8-9 novembre 1996*, Lino Leonardi (dir.), Florence : SISMEL – Edizioni del Galluzzo, 119-144.
- Avenoza, Gemma, 2008, « Las traducciones de la Biblia en castellano en la Edad Media y sus comentarios », in *La Biblia en la literatura española*, Gregorio del Olmo Lete (dir.), I. *Edad Media*, Isabel Toro Pascua (dir.), II. *El texto : fuente y autoridad*, Madrid : Trotta, 13-75.
- Bajger, Matyáš Franciszek, 2016, *Czech Franciscan Book Culture : Libraries of Franciscans, Conventual Franciscans, and Capuchins through centuries*, Ostrava : PhD dissertation, defended in 2007, translated to English and actualised in 2016.
- Baker, Robin, 2006, « The Hungarian-speaking Hussites of Moldavia and two English Episodes in their History », in *Central Europe IV* / 1, 3-24.
- Barbieri, Edoardo, 1998, « Domenico Cavalca volgarizzatore degli ‘Actus Apostolorum’ », in *La Bibbia in italiano tra medioevo e Rinascimento/ La Bible italienne au Moyen Âge et à la Renaissance. Atti del convegno internazionale, Firenze, Certosa del Galluzzo, 8-9 novembre 1996*, Lino Leonardi (dir.), Florence : SISMEL – Edizioni del Galluzzo, 291-328.
- Barbieri, Edoardo, 1989, « La fortuna della ‘Biblia vulgarizata’ di Nicolò Malerbi », in *Aevum* LXIII/ 3, 419-500.
- Barbu, Daniel, 1994, « Pèlerinage à Rome et croisade. Contribution à l’histoire religieuse des Roumains dans la première moitié du XVe siècle », in *Revue roumaine d’histoire* 33, 27-42.
- Beck, Hans Georg, 1971, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, Munich : C. H. Beck’sche.
- Beischner, Paul E./ Leurquin, Anne-Françoise, 1992, « Macé de la Charité », s. v. in *Dictionnaire des lettres françaises. Le Moyen Âge*, Michel Zink, Geneviève Hasenohr (dir.), Paris : Fayard, 977-978.
- Benedetti, Marina, 2016, « Frati Minori e inquisizione : Alcuni casi nell’Italia medievale », in *Territórios e Fronteiras IX* / 1 (*Franciscanos e franciscanismos : Origens e difusão*), 84-96.
- Berger, Samuel, 1889, « Bibles provençales et vaudoises », in *Romania* 18, 353-439 (suivies par une réponse critique de Paul Meyer aux p. 424-429).
- Berger, Samuel, 1890, « Nouvelles recherches sur les Bibles provençales et cathares », in *Romania* 19, 505-561.
- Bertin, Gerald A./ Foulet, Alfred, 1969, « The Book of Judges in Old French Prose : The Gardner A. Sage Library Fragment », in *Romania* 90, 121-131.
- Biller, Peter, 1994, « Heresy and Literacy : Earlier History of the Theme », in *Heresy and Literacy, 1000-1530*, Peter Biller, Anne Hudson (dir.), Cambridge : Cambridge University Press, 1-18.
- Biller, Peter, 2001, « The Topos and Reality of the Heretic as Illiteratus », in *The Waldenses, 1170-1530 : Between a Religious Order and a Church*, Peter Biller, Aldershot (dir.), Ashgate : Variorum, 169-190.
- Blumenfeld-Kosinski, Renate, 1999, « Satirical Views of the Beguines in Northern French Literature », in *New Trends in Feminine Spirituality : The Holy Women of Liège and their Impact*, Juliette Dor, Lesley Johnson, Jocelyn Wogan-Browne (dir.), Turnhout : Brepols, 237-249.
- Boehmer, Joh. Friedrich (éd.), 1843, *Vita Karoli quarti imperatoris ab ipso Karolo conscripta. 1316-1346*, in *Fontes rerum Germanicarum*, vol. 1, Stuttgart : J. G. Cotta’scher Verlag.
- Boers, Wil (éd.), 2002, *La Genèse d’Évrat. Ritmi Gallici, édition critique, suivie d’un Essai sur la spiritualité du clerc et du laïque au tournant du christianisme médiévale*, 4 vols., Leiden : thèse de l’Université de Leiden.

- Bogaert, Pierre-Maurice, 2004, « Paris, 1274, un point de repère pour date la 'Bible (française) du XIIIe siècle' », in *La Bibbia del XIII secolo. Storia del testo, storia dell'esegesi*, Giuseppe Cremascoli, Francesco Santi (dir.), Florence : Edizioni del Galluzzo, 36-45.
- Boglioni, Pierre, 1976, « Pour l'étude de la religion populaire au Moyen Âge : le problème des sources », in *Foi populaire, Foi savante. Actes du Ve Colloque du Centre d'études d'histoire des religions populaires tenu au Collège dominicain de théologie, Ottawa*, Paris : Éditions du Cerf, 93-148
- Boglioni, Pierre (dir.), 1979, *La culture populaire au Moyen Âge. Études présentées au quatrième colloque de l'Institut d'études médiévales de l'Université de Montréal, 2-3 avril 1977*, Montréal : Univers.
- Boriosi, Marc, 1997, « Traduire le franciscanisme : introduction aux premières 'vulgarisations' des légendes de saint François d'Assise (France-Italie, XIIIe-XVe s.) », in *Collectanea Franciscana* 67, 389-430.
- Bose, Mishtooni, 2017, « Orthodoxy and the Game of Knowledge : Deguileville in Fifteenth-century England », in *Europe After Wyclif*, J. Patrick Hornbeck II, Michael Van Dussen (dir.), New York : Fordham University Press, 227-246.
- Boyle, Leonard E., 1985, « Innocent III and Vernacular Versions of Scripture », in *The Bible in the Medieval World : Essays in Memory of Beryl Smalley*, Katherine Walsch, Diana Wood (dir.), New York : Basil Blackwell, 97-107.
- Brackman, E. M., 1974, « Les Vaudois en Wallonie à la fin du moyen âge », in *Bollettino della Società di Studi Valdesi* XCV (136), 85-91.
- Bragantini-Maillard, Nathalie (éd.), 2012, *Jean Froissart, Mehyador. Roman en vers de la fin du XIVe siècle*, Genève : Droz.
- Breeze, Andrew, 1999, « The Wycliffite Bible Prologue on the Scriptures in Welsh », in *Notes and Queries* XLVI/ 1, 16-17.
- Brenon, Anne, 1986, « Synchrétisme hérétique dans les refuges alpins ? Un livre cathare parmi les recueils vaudois de la fin du Moyen Âge : le manuscrit 269 de Dublin », in *Heresis* 7, 7-23.
- Brenon, Anne, 2017, « The Occitan Cathar Manuscript of Dublin (Ms 269 Tcd) : A Unique Window into Dissident Religiosity », in *From Carrickfergus to Carcassonne : The Epic Deeds of Hugh de Lacy during the Albigensian Crusade/ De Carrickfergus à Carcassonne : Le geste épique d'Hugues de Lacy au temps de la croisade des Albigeois*, Paul Duffy, Tadhg O'Keeffe, Jean-Michel Picard (dir.), Turnhout : Brepols, 107-128.
- Brenon, Anne/ Zbiral, David, 2016, « Le codex cathare de Lyon : un livre de Père Autier ? », in *Archives ariégeoises* 8, 9-37.
- Brooke, Rosalind B./ Brooke, Christopher, 1984, *Popular Religion in the Middle Ages : Western Europe, 1000-1300*, London : Thames and Hudson.
- Brown, Michele P., 2007, *The Holkham Bible Picture Book. A Facsimile*, London : The British Library.
- Brunel-Lobrichon, Geneviève, 1993, « Les Bibles vaudoises à la source des Bibles italiennes ? », in *Mélanges de l'École française de Rome : Moyen Âge* CV/ 2, 845-855.
- Brunel-Lobrichon, Geneviève, 1998, « Les traductions de la Bible en ancien Occitan », in *La Bibbia in italiano tra medioevo e Rinascimento/ La Bible italienne au Moyen Âge et à la Renaissance. Atti del convegno internazionale, Firenze, Certosa del Galluzzo, 8-9 novembre 1996*, Lino Leonardi (dir.), Florence : SISMEL – Edizioni del Galluzzo, 247-254.
- Buddensieg, Rudolf (éd.), 1883, *John Wyclif's Polemical Works in Latin*, vol. 1, part 1, London : Trübner & Co, Wyclif Society.

- Buehler, Philip, 1964, « The 'Cursor Mundi' and Herman's 'Bible' : Some Additional Parallels », in *Studies in Philology* LXI/ 3, 485-499.
- Burnett, T. A. Joyce, 1962, « The Undeciphered Inscriptions in the Holkham Bible Picture Book », *The British Museum Quarterly* XXVI/ 1-2, 26-27.
- Calabretta, Antonio, 1994, « Contatti italo-franci nella storia dei volgarizzamenti della Bibbia : Il caso dei vangeli del codice Marciano It. I. 3 », in *Medioevo romanzo* 19, 53-89.
- Camară, Iosif, 2011, « Versiunile românești ale rugăciunii Tatăl Nostru din secolul al XVI-lea în raport cu originalele lor slavone », in *Receptarea Sfintei Scripturi : între filologie, hermeneutică și traductologie. Lucrările Simpozionului Național 'Explorări în tradiția biblică românească și europeană'*, Iași : Editura Universității « Alexandru Ioan Cuza », 36-52.
- Camară, Iosif/ Ungureanu, Mădălina, 2019, « The Sources of the Oldest Romanian Versions of the Psalter », in *Vernacular Psalters and the Early Rise of Linguistic Identities : The Romanian Case*, Bucurest : DARK Publishing/ Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, 79-87.
- Carrières, Marcel, 1946, « Sur la langue de la Bible de Valdo », in *Bollettino della Società di studi valdesi* 95, 28-34.
- Cartoian, Nicolae, 1974, *Cărțile populare în literatura română. I. Epoca influenței sud-slave*, Bucurest : Editura enciclopedică română.
- Catto, Jeremy, 2016, « The Wycliffite Bible : The Historical Context », in *The Wycliffite Bible : Origin, History and Interpretation*, Elizabeth Solopova (dir.), Leiden : Brill, 11-26.
- Cegna, Romolo, 1971, « Appunti su Valdismo e Ussitismo : la teologia sociale di Nicola della Rosa Nera (Cerruc) », in *Bollettino della Società di Studi Valdesi* XCII (130), 3-34.
- Cegna, Romolo, 1972, « Appunti su Valdismo e Ussitismo : la teologia sociale di Nicola della Rosa Nera (Cerruc) », in *Bollettino della Società di Studi Valdesi* XCIII (131), 3-42.
- Cejnar, Jiří/ Hrabák, Josef, 1964, *Nejstarší české veršované legendy : soubor rukopisných zlomků* [Les plus anciennes légendes versifiées tchèques : les fragments de manuscrits], Prague : Nakladatelství Československé akademie věd.
- Chivu, Gheorghe (éd.), 1993, *Codex Sturdzanus. Studiu filologic, studiu lingvistic, ediție de text și indice de cuvinte* [Codex Sturdzanus. Étude philologique, étude linguistique, édition du texte et index des mots], Bucurest : Editura Academiei Române.
- Clavier, Henri, 1958-1959, « Brèves remarques sur les premières versions provençales du Nouveau Testament », in *Bulletin philologique et historique du Comité des Travaux historiques et scientifiques*, 1-14.
- Clopper, Lawrence, 1997, *'Songs of Rechelesnesse'. Langland and the Franciscans*, Ann Arbor : University of Michigan Press.
- Clopper, Lawrence, 2003, « Franciscans, Lollards, and Reform », in *Lollards and their Influence in Late Medieval England*, Fiona Somerset, Jill. C. Havens, Derrick G. Pitard (dir.), Woodbridge : The Boydell Press, 177-196.
- Coker Joslin, Mary/ Coker Joslin Watson, Carolyn, 2001, *The Egerton Genesis*, London : British Library.
- Coletti, Vittorio, 1981, *Chiesa ed eresia tra latino e volgare : sec. XII/XIII. Corso di storia della lingua italiana, anno accademico 1980/81*, Genova : Bozzi.
- Coletti, Vittorio, 1983, *Parole dal pulpito. Chiesa e movimenti religiosi tra latino e volgare nell'Italia del Medioevo e del Rinascimento*, Casale Monferrato : Marietti.

- Cook, William R., 1973, « John Wyclif and Hussite Theology, 1415-1436 », in *Church History* 42, 335-349.
- Cook, William R., 1975, « Peter Payne and the Waldensians », in *Bollettino della Società di Studi Valdesi* XCVI (137), 3-13.
- Corbellini, Sabrina, 2012, « The Plea for Lay Bibles in Fourteenth and Fifteenth-century Tuscany : The Role of Confraternities », in *Faith's Boundaries. Laity and Clergy in Early Modern Confraternities*, Nicholas Terpstra, Adriano Prosperi, Stefania Pastore (dir.), Turnhout : Brepols, 87-112.
- Corbellini, Sabrina, 2013, « Vernacular Bible Manuscripts in Late Medieval Italy : Cultural Appropriation and Textual Transformation », in *Form and Function in the Late Medieval Bible*, Eyal Poleg, Laura Light (dir.), Leiden : Brill, 261-281.
- Corbellini, Sabrina, 2013b, « Beyond Orthodoxy and Heterodoxy : A New Approach to Late Medieval Religious Reading », in *Cultures of Religious Reading in the Late Middle Ages. Instructing the Soul, Feeding the Spirit, and Awakening the Passion*, Sabrina Corbellini (dir.), Turnhout : Brepols, 33-53.
- Corbellini, Sabrina/ Hoogvliet, Margriet, 2013, « Artisans and Religious Reading in Late Medieval Italy and Northern France (ca. 1400 – ca. 1520) », in *Journal of Medieval and Early Modern Studies* XLIII/ 3, 521-544.
- Corbellini, Sabrina/ van Duijn, Mart/ Folkerts, Suzan/ Hoogvliet, Margriet, 2013, « Challenging the Paradigms : Holy Writ and Lay Readers in Late Medieval Europe », in *Church History and Religious Culture* XCIII/ 2, 171-188.
- Coufal, Dušan, 2008, « Výklad a autorita bible v polemice mezi Janem Gersonem a Jakoubkem ze Stříbra z roku 1417 » [L'exégèse et l'autorité de la Bible dans la polémique entre Jean Gerson et Jacobellus de Stříbro en 1417], in *Listy filologické. Folia philologica* CXXXI/ 1-2, 45-72.
- Curtius, Ernst Robert, 1911, *Li quatre livre des Reis. Die bücher Samuelis und der Könige in einer französischen bearbeitung des 12. Jahrhunderts*, Dresde : Max Niemeyer.
- Cusato, Michaël, 1989, « Le mouvement franciscain au XIIIe siècle dans un registre dissident : François d'Assise, Césaire de Spire et Gérard de Borgo San Donnino », in *Heresis* 13-14, 293-321.
- Dahan, Gilbert, 1992, « La connaissance de l'hébreu dans les correctoires de la Bible du XIIIe siècle. Notes préliminaires », in *Revue théologique de Louvain* XXIII/ 2, 178-190.
- Dal Corso, Mario, 1980, « In margine alla versione valdese del sacrificio dei Maccabei », in *Bollettino della Società di Studi Valdesi* 148, 19-28.
- Damian, Iulian M., 2011, *Ioan de Capestrano și Cruciada Târziie* [Jean de Capistran et la Croisade tardive], Cluj : Academia Română/ Centrul de Studii Transilvane.
- Daniel, Cristian, 2007, « Misiunea husită în Moldova » [La mission hussite en Moldavie], in *Altarul Reîntregirii* XII/ 2, 145-183.
- De Michelis, Cesare G., 1993, *La valdesia di Novgorod : « Giudaizzanti » e prima riforma*, Torino : Claudiana.
- De Michelis, Cesare G., 1998, « Les vaudois et la Russie », in *Revue des études slaves* LXX/ 2, 309-331.
- De Michelis, Cesare G., 2000, « Il valdismo e le terre russe (secc. XIV-XVI) », in *Revue de l'histoire des religions* CCXVII/ 1, 139-153.

- Deanesly, Margaret, 1920, *The Lollard Bible and Other Medieval Biblical Versions*, Cambridge : Cambridge University Press.
- Décsey Gyula, 1993, « The Hungarian Hussite Bible », *Eurasian Studies Yearbook* 65, 19-28.
- Demény Lajos/ Pataki József, 1958, « Husitské revolucni hnutí na území Lidové Republiky Rumunské » [Le mouvement révolutionnaire hussite sur le territoire de la République Populaire Roumaine], in *Mezinárodní oblasť husitství*, Josef Macek (dir.), Prague : Nakladatelství Československé akademie věd, 185-220.
- Denifle OP, Heinrich *et al.* (éd.), 1889-1897, *Chartularium Universitatis Parisiensis*, 4 vol., Paris : Delalain.
- Dennison, Lynda/ Morgan, Nigel, 2016, « The Decoration of Wycliffite Bibles », in *The Wycliffite Bible : Origin, History and Interpretation*, Elizabeth Solopova (dir.), Leiden : Brill, 266-345.
- Dimitrova-Marinova, Dimitrinka, 2003, « Thèmes et sujets bogomiles dans la littérature médiévale écrite et la tradition orale bulgares », in *Bogomiles, Patarins et Cathares*, Edina Bozóky (dir.), Toulouse : Département de slavistique de l'Université de Toulouse-le-Mirail et CRIMS, 55-65.
- Dinkova-Bruun, Greti, 2007, « Biblical Versifications from Late Antiquity to the Middle of the Thirteenth Century : History or Allegory? », in *Poetry and Exegesis in Premodern Latin Christianity : The Encounter between Classical and Christian Strategies of Interpretation*, Willemien Otten, Karla Pollmann (dir.), Leiden : Brill, 315-342.
- Dinkova-Bruun, Greti, 2008, « Biblical Versification and Memory in the Later Middle Ages », in *Culture of Memory in East Central Europe in the Late Middle Ages and the Early Modern Period*, Rafal Wójcik (dir.), Poznań : Biblioteka Uniwersytecka, 53-64.
- Dobre, Claudia, 2004, « Preaching, Conversion, Ministering and Struggling against Hussites : The Mendicants' Missionary Activities and Strategies in Moldavia from the Thirteenth to the First Half of the Fifteenth Century », in *Revue des études sud-est européennes* XLII/ 1-4, 71-86.
- Dobre, Claudia Florentina, 2008, *Mendicants in Moldavia : Mission in an Orthodox Land (Thirteenth to Fifteenth Century)*, Daun : Aurel Verlag.
- Doležalová, Lucie, 2011, « Mémoriser la Bible au bas Moyen Âge ? Le 'Summarium Biblicum' aux frontières de l'intelligibilité », in *Les usages sociaux de la Bible, XIe-XVe siècles*, Paris : Laboratoire de Médiévisiologie Occidentale de Paris, 1-45.
- Doležalová, Lucie, 2013, « 'Summarium Biblicum' : A Biblical Tool both popular and Obscure », in *Form and Function in the Late Medieval Bible*, Eyal Poleg, Laura Light (dir.), Leiden : Brill, 163-184.
- Doležalová, Lucie, 2015, « Multilingualism and the late medieval manuscript culture », in *The Medieval Manuscript Book. Cultural Approaches*, Michael van Dussen, Michael Johnston (dir.), Cambridge : Cambridge University Press, 160-180.
- Doležalová, Lucie, 2017, « Measuring the Measuring Rod: The Bible and Parabiblical Texts within the History of Medieval Literature », in *Interfaces* 4, 39-58.
- Dondaine, Antoine, 1946, « Aux origines du Valdéisme : une profession de foi de Valdès », in *Archivum Fratrum Praedicatorum* 16, 191-235.
- Drakopoulos, Theofanis, 2010, *L'unité du Bogomilo-Catharisme d'après quatre textes latins analysés à la lumière des sources byzantines*, Genève : thèse de doctorat de l'Université de Genève.

- Duval, Frédéric, 2007, *Lectures françaises de la fin du Moyen Âge : petite anthologie commentée de succès littéraires*, Genève : Droz.
- Erickson, Carolly, 1975, « The Fourteenth-Century Franciscans and their Critics, Part 1 : The Order's Growth and Character », in *Franciscan Studies* 8, 107-135.
- Erickson, Carolly, 1976, « The Fourteenth Century Franciscans and their Critics, Continued », in *Franciscan Studies* 14, 108-147.
- Falvay, Dávid/ Konrad, Eszter, 2014, « Osservanza francescana e letteratura in volgare dall'Italia all'Ungheria : ricerche e prospettive », in *Osservanza francescana e cultura tra Quattrocento e primo Cinquecento : Italia e Ungheria a confronto : Atti del Convegno (Macerata-Sarnano, 6-7 dicembre 2013)*, Francesca Bartolacci, Roberto Lambertini (dir.), Rome : Viella, 161-186.
- Fang Ng, Su, 2001, « Translation, Interpretation, and Heresy : The Wycliffite Bible, Tyndale's Bible, and the Contested Origin », in *Studies in Philology* XCVIII/ 3, 315-339.
- Fasseur, Valérie, 2011, « Évangile selon saint Jean », s.v. in *Traductions médiévales. Cinq siècles de traductions en français au Moyen Âge (X^e-XVe siècles). Étude et Répertoire*, tome 2. *Le Corpus Transmédie*, Claudio Galderisi (dir.), Vladimir Agrigoroaei (col.), 2 vol., vol. 1 : *Le Corpus Transmédie : Répertoire (1)*.
- Fawtier, Robert (éd.), 1924, *La Bible historiée toute figurée de la John Rylands Library, reproduction intégrale du manuscrit French 5, accompagnée d'une étude*, Paris : Société française de reproduction de manuscrits à peintures.
- Fayen, Arnold (éd.), 1899, *L'Antigraphum Petri et les lettres concernant Lambert le Bègue conservées dans le manuscrit de Glasgow*, Bruxelles : Hayez.
- Fine, John V. A., 1998, « The Slavic Saint Jerome : An Entertainment », in *Harvard Ukrainian Studies* 22, 101-112.
- Florescu, Ioan-Florin, 2010, « Le Tétravangile de Sibiu (1551-1553). Nouvelles informations sur les sources de la première traduction en roumain des Évangiles », in *Biblicum Jassyense* 1, 38-90.
- Fodor, Henrik, 1989, « Chronicon Monacense. La traduction hongroise de la Bible de 1457 », in *Heresis* 12, 57-62.
- Ford, Judy Ann, 2006, *John Mirk's Festial : Orthodoxy, Lollardy, and the Common People in Fourteenth Century England*, Woodbridge : Boydell & Brewer.
- Forshall, Josiah/ Madden, Frederic (éd.), 1850, *The Holy Bible, Containing the Old and New Testaments, with the Apocryphal Books, in the Earliest English Versions Made from the Latin Vulgate by John Wycliffe and His Followers*, Oxford : University Press.
- Foster, Kenelm, OP, 1969, « Vernacular Scriptures in Italy », in *The Cambridge History of the Bible*, vol. 2 : *The West from the Fathers to the Reformation*, dir. G. W. H. Lampe, Cambridge : Cambridge University Press, 452-465.
- Fournié, Éléonore, 2009, « Les manuscrits de la Bible historique. Présentation et catalogue raisonné d'une œuvre médiévale », in *L'atelier du Centre de recherches historiques* 3, en ligne : < <https://acrb.revues.org/> > [26.11.2021].
- Fournié, Éléonore, 2009b, « Catalogue des manuscrits de la Bible historique (1/3) » (+2/3 et 3/3), in *L'Atelier du Centre de recherches historiques* III/ 2, en ligne : < <http://acrb.revues.org> > [26.11.2021].
- Fowler, D. C., 1960, « John Trevisa and the English Bible », in *Modern Philology* LVIII/ 2, 81-98.

- Fragnito, Gigliola, 1997, *La bibbia al rogo: la censura ecclesiastica e i volgarizzamenti della Scrittura. 1471-1605*, Bologna : Mulino.
- Fragnito, Gigliola, 2010, « La censura ecclesiastica in Italia : volgarizzamenti biblici e letteratura all'Indice. Bilancio degli studi e prospettive di ricerca », in *Reading and Censorship in Early Modern Europe*, María José Vega, Julian Weiss, Cesc Esteve (dir.), Universitat Autònoma de Barcelona : Servei de Publicacions, 39-56.
- Fragnito, Gigliola, 2014, « La Bibbia al rogo, ma non ovunque », in *Quaderni grigionitaliani 83 (L'italiano tra passato e presente. L'Accademia della Crusca in Val Bregaglia : 2012-2013)*, Sandro Bianconi, Valentina Firenzuoli, A. Valeria Saura (dir.), 48-54.
- Fredericq, Paul (éd.), 1889, *Corpus documentorum Inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae*, vol. 1, Gent : Vuylsteke.
- Fristedt, Sven L., 1953-1973, *The Wycliffe Bible*, 3 vols., Stockholm : Almqvist & Wiksell.
- Fudge, Thomas A., 2014, *Heresy and Hussites in Late Medieval Europe*, Farnham, Ashgate : Variorum, 217-221 (art. II).
- Fumagalli, Mariateresa/ Brocchieri, Beonio, 1975, *Wyclif. Il comunismo dei predestinati*, Florence : Sansoni.
- Galamb György, 2009, « A Huszita Biblia és a ferencesek. Megjegyzések az első magyar bibliafordítás kérdéseihz » [La Bible hussite et les Franciscains. Commentaires au sujet de la première traduction hongroise de la Bible], in *Egyháztörténeti Szemle X/ 2*, 3-12.
- Gaignebet, Claude/ Lajoux, Jean-Dominique, 1985, *Art profane et religion populaire au Moyen Âge*, Paris : PUF.
- Garcia, Hugues, 2004, « Les diverses dimensions d'apocryphité. Le cas du cycle de la nativité de Jésus dans le plafond peint de l'église Saint-Martin de Zillis », in *Apocrypha* 15, 201-234.
- Gheție, Ion, 1966, « Considerații filologice și lingvistice asupra *Evangelieiurului* din Petersburg » [Considérations philologiques et linguistiques concernant l'*Évangélaire* de Petersburg], in *Studii și cercetări lingvistice* 1, 47-79.
- Ghosh, Kantik, 2002, *The Wycliffite Heresy : Authority and the Interpretation of Texts*, Cambridge : Cambridge University Press.
- Ghosh, Kantik, 2009, « Wycliffism and Lollardy », in *The Cambridge History of Christianity*, vol. 4 : *Christianity in Western Europe, c. 1100 – c. 1500*, Miri Rubin, Walter Simons (dir.), Cambridge : Cambridge University Press, 433-445.
- Gillespie, Vincent, 2005, « The Mole in the Vineyard : Wyclif at Syon in the Fifteenth Century », in *Text and Controversy from Wyclif to Bale : Essays in Honour of Anne Hudson*, Helen Barr, Ann M. Hutchinson (dir.), Turnhout : Brepols, 129-162.
- Goldfrank, David M., 1998, « Burn, Baby, Burn : Popular Culture and Heresy in Late Medieval Russia », in *Journal of Popular Culture* 31, 17-32.
- Gonnet, Giovanni, 1989, « L'internationale valdo-hussite », in *Heresis* 13-14, 235-253.
- Gonnet, Giovanni, 1994, « Les frères apostoliques (XIIIe-XIVe siècles) », in *Heresis* 23, 51-55.
- Gonnet, Giovanni, 1995, « En marge de la 'question franciscaine' », in *Heresis* 24, 37-41.
- Gregory, Stewart (éd.), 1990, *The Twelfth-century Psalter Commentary in French for Laurette d'Alsace : An Edition of Psalms I-L*, 2 vols., London : Modern Humanities Research Association.
- Greve, Rita, 1956, *Studien über den Roman Buovo d'Antona in Russland*, Berlin/ Wiesbaden : Harrassowitz.

- Grushevskij, Mychaylo, 1995, *Історія української літератури* [Histoire de la littérature ukrainienne], v. *Культурні і літературні течії на Україні в XV-XVI вв. і перше відродження (1580-1610 pp.)* [Tendances culturelles et littéraires dans l'Ukraine des XVe-XVIe siècles et au temps de la première Renaissance (les années 1580-1610)], vol. 1, Kiev, Літературні пам'ятки України (réimpression).
- Gurevich, Aron, 1988, *Medieval Popular Culture : Problems of Belief and Perception*, Cambridge : Cambridge University Press.
- Gurjewitsch, Aaron, 1986, *Mittelalter-liche Volkskunst*, Dresden : Verlag der Kunst.
- Hadrovics László, 1994, *Huszita Biblia német és cseh rokonsága* [Sources allemandes et tchèques de la Bible hussite], Budapest : Akadémiai Kiadó.
- Harris, Jonathan, 2012, « Manuel II Palaiologos (1391-1425) and the Lollards », in *The Greek Orthodox Theological Review* LVII/ 1-4, 213-234.
- Harris, 1985, Marvin Roy, « The Occitan translations of John XII and XIII-XVII from a fourteenth-century Franciscan codex (Assisi, Chiesa nuova, ms. 9) », in *Transactions of the American Philosophical Society* LXXV/ 4, 1-149.
- Harris, Marvyn Roy (éd.), s. a., *Catbar Ritual (ms. Lyon, Bibl. mun., PA 36)*, ouvrage qui n'a jamais connu une publication mais qui a été mis en ligne par le *Repertorio informatizzato dell'antica letteratura trobadorica e occitana*, en ligne : < <http://www.rialto.unina.it/prorel/CatbarRitual/CathRit.htm> > [26.11.2021].
- Hasdeu, Bogdan Petriceicu, 1878-1881, *Cuvente den bătrâni* [Paroles d'anciens], 4 vols., Bucarest : Tipografia Societății Academice Române (Laboratorii Români).
- Hauréau, Barthélemy, 1893, *Notices et extraits de quelques manuscrits latins de la Bibliothèque nationale*, vol. 6, Paris : Klincksieck, 239-242.
- Hill, Bracy V. (II), 2010, « Apocalyptic Lollards ? The Conservative Use of The Book of Daniel in the English Wycliffite Sermons », in *Church History and Religious Culture* XC/ 1, 1-23.
- Hlaváček, Petr, 1998, « *Errores quorundam Bernhardinorum* : Franciscans and the Bohemian Reformation », in *The Bohemian Reformation and Religious Practice* 3, 119-126.
- Hlaváček, Petr, 2002, « Bohemian Franciscans Between Orthodoxy and Nonconformity at the Turn of the Middle Ages », in *The Bohemian Reformation and Religious Practice* V/ 1, 167-189.
- Holdenried, Anke, 2006, *The Sibyl and Her Scribes. Manuscripts and Interpretation of the Latin 'Sibylla Tiburtina', c. 1050-1500*, Ashgate : Aldershot.
- Holton, Amanda, 2008, « Which Bible did Chaucer Use ? The Biblical Tragedies in the Monk's Tale », in *Notes and Queries* LV/ 1, 13-17.
- Homolková, Milada/ Voleková, Kateřina, 2016, « Staročeské biblické prology : argumenta k listům sv. Pavla » [Les prologues de la Bible vieil-tchèque : les *Argumenta* des Épîtres de saint Paul], in *Listy filologické. Folia philologica* CXXXIX/ 1-2, 91-120.
- Hoogvliet, Margriet, 2013, « Encouraging Lay People to Read the Bible in the French Vernaculars : New Groups of Readers and Textual Communities », in *Church History and Religious Culture* 93, 239-274.
- Hoogvliet, Margriet, 2013b, « The Medieval Vernacular Bible in French as a Flexible Text : Selective and Discontinuous Reading Practices », in *Form and Function in the Late Medieval Bible*, Eyal Poleg, Laura Light (éd.), Leiden : Brill, 283-306.
- Horrall, Sarah M., 1978, « An Old French source for the Genesis section of 'Cursor mundi' », in *Mediaeval Studies* 40, 361-373.

- Hudson, Anne, 1974, « A Lollard Compilation in England and Bohemia », in *Journal of Theological Studies* 25, 129-140.
- Hudson, Anne, 1975, « The Debate on Bible Translation, Oxford 1401 », in *The English Historical Review* XC (354), 1-18.
- Hudson, Anne, 1988, *The Premature Reformation : Wycliffite Texts and Lollard History*, Oxford : Clarendon.
- Hudson, Anne, 1994, « 'Laicus Litteratus'. The Paradox of Lollardy », in *Heresy and Literacy, 1000-1530*, Peter Biller, Anne Hudson (dir.), Cambridge : Cambridge University Press, 222-236.
- Hudson, Anne, 1994b, « The Hussite Catalogues of Wyclif's Works », in *Hussitism – Reformation – Renaissance. Festschrift for František Šmabel on his Sixtieth Birthday*, Jaroslav Pánek, Miloslav Polívka, Noemi Rejchrtová (dir.), Prague : Historický ústav, 401-418.
- Hudson, Anne, 1997, « From Oxford to Prague : The Writings of John Wyclif and his English Followers in Bohemia », in *Slavonic and East European Review* 75, 642-658.
- Hudson, Anne, 2011, « Five Problems in Wycliffite Texts and a Suggestion », in *Medium Aevum* LXXX/ 2, 301-324.
- Hudson, Anne, 2012, « 'Who Is My Neighbor?' Some Problems of Definition on the Borders of Orthodoxy and Heresy », in *Wycliffite Controversies*, Mishtooni C. A. Bose, J. Patrick Hornbeck (dir.), Turnhout : Brepols, 79-96.
- Hunt, Tony (éd.), 2004, *Le Chant des Chançz*, London : Anglo-Norman Text Society.
- Hunt, Tony (éd.), 2006, *Les Cantiques Salemon*, Turnhout : Brepols.
- Hunt, Tony (éd.), 2012, *Les Paroles Salomon*, Manchester : Anglo-Norman Text Society.
- Iorga, Nicolae, 1904, *Studii și documente cu privire la Istoria Românilor*, VII. *Cărți domnești, zăpise și răvașe – Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688* [Études et documents concernant l'histoire des Roumains, VII. Livres princiers, actes et lettres – histoire de la littérature religieuse des Roumains avant 1688], Bucarest : Editura Ministerului de Instrucție.
- Isoz, C. Claire (éd.), 1988-1994, *Les Proverbes Salomon by Sanson de Nantuil*, London : Anglo-Norman Text Society, 3 vols.
- Jalimam, Salih Abdulah, 1989, « Spor dominikanaca i franjevacu u srednjovjekovnoj Bosni » [La polémique sur l'Inquisition entre Dominicains et Franciscains en Bosnie médiévale], in *Croatica Christiana periodica* XIII/ 23, 9-19.
- Jembrih, Alojz, 1999, « Vergerijeva zauzetost oko slovenskoga i hrvatskoga prijevoda Biblije » [L'implication de Vergerius dans la traduction slovène et croate de la Bible], in *Acta Histriae* 8, 103-140.
- Jindrich, Marek, 2009, « Husitský výklad Žalmů v rukopise Národní knihovny ČR XIII G 25 » [L'explication hussite des Psaumes dans le manuscrit XIII G 25 de la Bibliothèque nationale de la République tchèque], in *Studie o rukopisech* 37-38, 3-18.
- Johnson, Ian, 2012, « Vernacular Theology/ Theological Vernacular : A Game of Two Halves? », in *After Arundel : Religious Writing in Fifteenth-Century England*, Vincent Gillespie, Kantik Ghosh (dir.), Turnhout : Brepols, 73-88.
- Kennedy, Kathleen E., 2014, « Reintroducing the English Books of Hours or 'English Primers' », in *Speculum* LXXXIX/ 3, 693-723.
- Kennedy, Kathleen E., 2014b, *The Courty and Commercial Art of the Wycliffite Bible*, Turnhout : Brepols.

- Kertész Balázs, 2008, « Der Münchener Kodex : Ein ungarisches Sprachdenkmal aus dem 15. Jahrhundert », in *Danubiana Carpathica. Jahrbuch für Geschichte und Kultur in den deutschen Siedlungsgebieten Südosteuropas* 2, 19-31.
- Kirby, Ian J., 1986, *Bible Translation in Old Norse*, Genève : Droz.
- Knoll, Paul W., 2009, « 'The Worst Heretic' : Andrzej Galka of Dobczyn in the Academic and Ecclesiastical Context of Mid-15th Century Kraków and Poland », in *Polish Review* LIV/ 1, 3-29.
- Korompay Klára, 2009, « Die Jahrhunderte der mittelalterlichen ungarischen Sprache (Zusammenfassung) », in *'Latiatuc feylem...' Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig* ['Latiatuc feylem...' Les traces de la langue hongroise des débuts jusqu'au commencement du XVIe siècle]. Exposition de la Bibliothèque nationale Szechenyi, 29 octobre 2009 – 28 Février 2010, Madas Edit (dir.), Budapest : OSZK, 50-51.
- Kras, Pawel, 1997, « Hussitism and the Polish Nobility », in *Lollardy and the Gentry in the Later Middle Ages*, Margaret Aston, Colin Richmond (dir.), Stroud/ New York : Sutton Publishing/ St. Martin's Press, 183-198.
- Kras, Pawel, 1999, « Hussites in Fifteenth-Century Poland », in *Geist, Gesellschaft, Kirche im 13.-16. Jahrhundert*, František Šmahel (dir.), Prague : Filosofia, 177-189.
- Kras, Pawel, 2002, « Polish-Czech Relations in the Hussite Period : Religious Aspects », in *The Bohemian Reformation and Religious Practice* 4, 177-192.
- Kras, Pawel, 2004, « Wyclif's Tradition in Fifteenth Century Poland : The Heresy of Andrzej Galka of Dobczyn », in *The Bohemian Reformation and Religious Practice* V/ 1, 191-210.
- Krefeld, Heinrich (éd.), 1992, *Der Archipoeta. Lateinisch und deutsch*, Berlin : Akademie-Verlag.
- Krey, Philip, 1995, « Many Readers but Few Followers : The Fate of Nicholas of Lyra's 'Apocalypse Commentary' in the Hands of his Late Medieval Admirers », in *Church History* 64, 185-197.
- Kroeber, Alfred L., 1940, « Stimulus Diffusion », in *American Anthropologist* XLII/ 1, 1-20.
- Krofta, Kamil, 1912, « O spisech Václava Korandy mladšího z Nové Plzně » [Les écrits de Václav Konrad le jeune de Nová Plzeň], in *Listy filologické* 39, 122-138, 215-232.
- Krzyżanowski, Julian, 1979, *Historia literatury polskiej* [Histoire de la littérature polonaise], Varsovie : Państwowy Instytut Wydawniczy, 35-37.
- Kubay, Inna, 2016, « Repercussion of Hussite Reformation Ideas in the South-Western Rus at the End of the XVth – First Half of the XVIIth Century », in *Hungaro-Polonica. Young Scholars on Medieval Polish-Hungarian Relations*, Dániel Bagi, Gábor Barabás, Zsolt Máté (dir.), Pécs : Történetészeti Egyesület, 357-377.
- Kušćović, Tanja, 2014, « Jezik hrvatskog protestantskog ćirilčkog Novog zavjeta (1563) prema hrvatskoglagoljskoj tradiciji » [La langue du Nouveau Testament protestant cyrillique (1563) en comparaison à la tradition croate glagolitique], in *Filologija : časopis Razreda za filološke znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 62, 115-129.
- Kyas, Vladimír, 1962, *Česká předloha staropolského žaltáře* [L'original tchèque du psautier vieil-polonais], Prague : ČSAV.
- Kyas, Vladimír, 1997, *Česká bible v dějinách národního písemnictví* [La Bible tchèque dans l'histoire de la littérature nationale], Prague : Křesťanská akademie.
- Léglu, Catherine, 2013, « Vernacular Poetry and the Spiritual Franciscans of the Languedoc : The Poems of Raimon de Cornet », in *Heresy and the Making of European Culture : Medieval and*

- Modern Perspectives*, Andrew P. Roach, James R. Simpson (dir.), Farnham/ Burlington : Ashgate, 165-184.
- Leonardi, Lino, 1997, « Volgarizzare la Bibbia nell'Italia medievale. Notizie di una ricerca in corso (con appunti sull'Apocalisse) », in *Atti del convegno nazionale 'Tradurre la Bibbia', Facoltà Valdese – Roma, 29-30 aprile 1995*, Settimelo : Tipografia Giuntina, Biblia (« Associazione laica di cultura biblica »), 85-135.
- Leonardi, Lino, 1998, « Versioni e revisioni dell'Apocalisse in volgare. Obiettivi e metodi di una ricerca », in *La Bibbia in italiano tra medioevo e Rinascimento/ La Bible italienne au Moyen Âge et à la Renaissance. Atti del convegno internazionale, Firenze, Certosa del Galluzzo, 8-9 novembre 1996*, Lino Leonardi (dir.), Florence : SISMEL – Edizioni del Galluzzo, 37-92.
- Lobrichon, Guy, 1998, « Pour l'étude de la tradition et du texte de la Vulgate latine en Italie (XIIIe siècle) », in *La Bibbia in italiano tra medioevo e Rinascimento/ La Bible italienne au Moyen Âge et à la Renaissance. Atti del convegno internazionale, Firenze, Certosa del Galluzzo, 8-9 novembre 1996*, Lino Leonardi (dir.), Florence : SISMEL – Edizioni del Galluzzo, 23-33.
- Lobrichon, Guy, 2013, « Le Mangeur au festin. L'Historia scholastica' aux mains de ses lecteurs : Glose, Bible en images, Bibles historiques (fin XIIIe-XIVe siècle) », in *Pierre le Mangeur ou Pierre de Troyes, maître du XIIe siècle*, Gilbert Dahan (éd.), Turnhout : Brepols, 289-312.
- Lomagistro, Barbara, 2003, « Il 'Libro od mnozijek razloga' : per una tipologia del macro-testo nella Slavia meridionale », in *Medioevo romanzo e orientale. Macrotesti fra Oriente e Occidente : IV colloquio internazionale, Vico Equense, 26-29 ottobre 2000*, Giovanna Carbonaro, Eliana Creazzo, Natalia L. Tornesello (dir.), Catanzaro : Soveria Mannelli, 89-100.
- Lomagistro, Barbara, 2009, « La cultura scrittoria slava di Dalmazia fra tradizione latina e greca », in *Scripta 2*, 91-134.
- Lomagistro, Barbara, 2011, « L'attività dei francescani in Dalmazia, Croazia e Bosnia nella prospettiva storico-culturale », in *I francescani nella storia dei popoli balcanici nell'VII centenario della fondazione dell'Ordine. Atti del convegno internazionale di studi, Venezia, 13-14 novembre 2009*, Viviana Nosilia, Marco Scarpa (dir.), Bologna : ArchetipoLibri, 2011, 71-113.
- Mačurek, Josef, 1927, « Husitství v rumunských zemích » [L'Hussitisme dans les pays roumains], in *Časopis Matice Moravske Ročník 51*, 25-65.
- Madas Edit, 1998, « Középkori bibliafordításainkról » [Les traductions médiévales de la Bible], in *Iskolakultúra 1*, 48-54.
- Madas Edit, 2005, « Huszita Biblia », s.v. in *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon : Középkor és kora újkor* [Dictionnaire d'histoire culturelle hongroise : Le Moyen Âge et le début des temps modernes], Kőszeghy Péter, Tamás Zsuzsanna (dir.), Budapest : Balassi, 246-247.
- Magrini, Sabina, 2013, « Vernacular Bibles, Biblical Quotations and the Paris Bible in Italy from the Thirteenth to the Fifteenth Century : A First Report », in *Form and Function in the Late Medieval Bible*, Eyal Poleg, Laura Light (dir.), Leiden : Brill, 237-259.
- Mansi, Iohannes Domenicus (éd.), 1725-1768, *Sacra Conciliorum nova et amplissima collectio...*, 30 vols., Venise : apud Antonium Zatta.
- Marcuse, Herbert, 2007, « The German Artist Novel : Introduction », in Herbert Marcuse, *Art and Liberation. Collected Papers of Herbert Marcuse*, vol. 4, New York : Routledge.
- Mareş, Alexandru, 1974, « O versiune rotacizantă a celor patru evanghelii (Un izvor necunoscut al Tetraevangelului din 1561) » [Une version rhotacisante des quatre Évangiles (Source inconnue du Tétravangélique de 1561)], in *Limba română 3*, 217-223.

- Marinoni, Marina Carla (éd.), 1986, *La versione valdese del libro di Tobia*, Fasano : Schena.
- Maselli, Domenico, 1974, « Il Valdismo e i movimenti spirituali francescani. Appunti », in *Bollettino della Società di studi valdesi* XCVI (136), 93-98.
- Maselli, Domenico (dir.), 1974b, *Eretici e ribelli del XIII e XIV sec. Saggi sullo spiritualismo francescano in Toscana*, Pistoia : Tellini.
- Mayenowa, Maria Renata, 1984, « Aspects of the Language Question in Poland from the middle of the Fifteenth Century to the third decade of the Nineteenth Century », in *Aspects of the Slavic Language Question*, vol. 1. *Church Slavonic – South Slavic – West Slavic*, Riccardo Picchio, Harvey Goldblatt (dir.), New Haven : Yale Concilium on International and Area Studies, 337-376.
- McSheffrey, Shannon, 2005, « Heresy, Orthodoxy, and English Vernacular Religion 1480-1525 », in *Past and Present* CLXXXVI/ 1, 47-80.
- Merlo, Grado Giovanni, 1984, *Valdesi e valdismi medievali*, Torino : Claudiana.
- Miltenova, Anisava, 2003, « Littérature apocryphe bogomile et pseudo-bogomile dans la Bulgarie médiévale », in *Bogomiles, Patarins et Cathares*, Edina Bozóky (dir.), Toulouse : Département de slavistique de l'Université de Toulouse-le-Mirail et CRIMS, 37-53.
- Molnár, Amedeo, 1974, « Les Vaudois et les Hussites », in *Bollettino della Società di Studi Valdesi* XCV (136), 27-35.
- Montefusco, Antonio, 2016, « Religious dissent in the vernacular : the literature of the 'fraticelli' in late fourteenth-century Florence », in *Poverty and Devotion in Mendicant Cultures, 1250-1450*, Constant J. Mews, Anna Welch (dir.), London : Routledge, 61-76.
- Moore, Robert I., 1994, « Literacy and the Making of Heresy, c. 1000 – c. 1150 », in *Heresy and Literacy, 1000-1530*, Peter Biller, Anne Hudson (dir.), Cambridge : Cambridge University Press, 19-37.
- Moraru, Alexandra/ Georgescu, Magdalena (éd.), 1996, *Cele mai vechi cărți populare în literatura română* [Les plus anciens livres populaires dans la littérature roumaine], I. *Floarea darurilor/ Sindipa*, Bucarest : Minerva, Academia Română.
- Morey, James H., 1993, « Peter Comestor, Biblical paraphrase, and the medieval popular Bible », in *Speculum* LXVIII/ 1, 6-35.
- Morey, James H., 2000, *Book and Verse : A Guide to Middle English Biblical Literature*, Urbana/ Chicago : University of Illinois Press.
- Morreale, Margherita, 1998, « Alcune considerazioni sulla Bibbia in volgare con un aggiornamento del saggio 'Vernacular Bible. Spain' ('Cambridge History of the Bible') », in *La Bibbia in italiano tra medioevo e Rinascimento/ La Bible italienne au Moyen Âge et à la Renaissance. Atti del convegno internazionale, Firenze, Certosa del Galluzzo, 8-9 novembre 1996*, Lino Leonardi (dir.), Florence : SISMEL – Edizioni del Galluzzo, 255-287.
- Morris, Colin, 1972, *The Discovery of the Individual, 1050-1200*, London : SPCK.
- Morrison, Stephen, 1997, « Lollardy in the Fifteenth Century. The Evidence of Some Orthodox Texts », in *Cahiers Élisabéthains : Late Medieval and Renaissance Studies* 52, 1-24.
- Morrison, Stephen, 2008, « Le passé, le présent et la question de la traduction biblique dans certains sermons anglais du XVe siècle », in *Le Passé à l'épreuve du présent : appropriations et usages du passé du Moyen Âge à la Renaissance*, Pierre Chastang (dir.), Paris : PUPS, 207-222.
- Morrison, Stephen, 2016, « The Use of the Wycliffite Translation in Other Middle English Texts », in *The Wycliffite Bible : Origin, History and Interpretation*, Elizabeth Solopova (dir.), Leiden : Brill, 406-425.

- Murdoch, Brian, 2003, *The Medieval Popular Bible : Expansions of Genesis in the Middle Ages*, Cambridge : D. S. Brewer.
- Mureșan, Dan Ioan, 2008, « Teoctist și ungerea domnească a lui Ștefan cel Mare » [Théoctiste et l'onction princière d'Étienne le Grand], in *România în Europa medievală (între Orientul bizantin și Occidentul latin). Studii în onoarea Profesorului Victor Spinei* [Les Roumains dans l'Europe médiévale (entre l'Orient byzantin et l'Occident latin). Études en l'honneur du Professeur Victor Spinei], Dumitru Țicu, Ionel Câdea (dir.), Brăila : Istros, 303-416.
- Musical instruments 2019* = Ana-Maria Gînsac, Ágnes Korondi, Catherine Mary MacRobert, Cinzia Pignatelli, Cosmin Popa-Gorjanu, Christelle Chaillou-Amadiou, Emanuel Coțac, Eduard Rusu, Hana Kreisingerová, Ileana Sasu, Iosif Camară, Kateřina Voleková, Mădălina Ungureanu, Vladimir Agrigoroaei (coll.), « Musical Instruments in the Early Vernacular Translations of the Psalms : Collective Research », in *Museikon* 3, 67-140.
- Musical instruments 2020* = Ana-Maria Gînsac, Alin Suciu, Andrea Svobodová, Constanța Burlacu, Iosif Camară, Ileana Sasu, Jacopo Bisagni, Katarzyna Jasińska, Kateřina Voleková, Mădălina Ungureanu, Stephen Morrison, Vladimir Agrigoroaei, Vlad Bedros (coll.), « Musical Instruments in the Early Vernacular Translations of the Psalms (2) : Collective Research », in *Museikon* 4, 257-302.
- Nagy, Levente, 2014, « O predică a lui Péter Juhász Melius tradusă în română și rutenă (Date noi despre sursele Cazaniei I a lui Coresi) » [Un sermon de Péter Juhász Melius traduit en roumain et en ruthène (Nouvelles données concernant les sources de l'Homélie I de Coresi)], in *Limba română : diacronie și sincronie în studiul limbii române*, vol. I, Rodica Zafiu, Adina Dragomirescu, Alexandru Nicolae (dir.), Bucarest : Editura Universității, 279-285.
- Nobel, Pierre (éd.), 1996, *Poème anglo-normand sur l'Ancien Testament. Édition et commentaire*, 2 vols., Paris : Champion.
- Nobel, Pierre, 2001, « La Bible anglo-normande et la Bible d'Acre : question de source », in *L'Histoire littéraire : ses méthodes et ses résultats. Mélanges offerts à Madeleine Bertaud*, Luc Fraisse (dir.), Genève : Droz, 429-447.
- Nobel, Pierre, 2004, « De la qualité d'une translation française en occitan : le cas du manuscrit BNF fr. 2426 », in *Histoire, espaces et marges de l'Antiquité : hommages à Monique Clavel-Lévêque*, vol. 3, Besançon : Institut des Sciences et Techniques de l'Antiquité, 60-87.
- Nobel, Pierre, 2007, « La 'Bible' de Jean de Sy et la 'Bible anglo-normande' », in *Florilegium* 24, 81-107.
- Nobel, Pierre, 2011, « Bible de Raoul de Presles », *s.v.*, in *Translations médiévales. Cinq siècles de traductions en français au Moyen Âge (XIe-XVe siècles). Étude et Répertoire*, tome 2. *Le Corpus Transmédié*, Claudio Galderisi (dir.), Vladimir Agrigoroaei (col.), 2 vol., vol. 1 (*Le Corpus Transmédié : Répertoire (1)*), 128-129.
- Nobel, Pierre, 2011b, « Bible de Jean de Sy », *s. v.* in *Translations médiévales...*, t. 2, vol. 1, 127-128.
- Nobel, Pierre, 2011c, « Bible du XIIIe siècle », *s. v.* in *Translations médiévales...*, t. 2, vol. 1, 121-123.
- Nobel, Pierre, 2011d, « Bible du ms. Paris BnF, fr. 6447 », *s. v.* in *Translations médiévales...*, t. 2, vol. 1, 125-126.
- Novak, Zrinka, 2010, « Juraj Slovinač – teolog i profesor Pariške Sorbone », [Juraj Slovinač – théologien et professeur à la Sorbonne parisienne], in *Croatica Christiana periodica* XXXIV (65), 19-28.

- Nüesch, Hans-Rudolf (éd.), 1979, *Altvaldisnische Bibelübersetzung : Manuskript Nr. 8 der Bibliothek municipale Carpentras*, 2 vols., Berne : Francke.
- Ocker, Christopher, 2002, *Biblical Poetics before Humanism and Reformation*, Cambridge : Cambridge University Press.
- Olteanu, Pandelescu, 1968, « *Fiore di virtù* dans les versions slaves traduites du roumain », in *Romanoslavica* 16, 273-304.
- Olteanu, Pandelescu, 1969, « Considerații filologico-lingvistice despre postilele husito-reformate de interpretare a Decalogului » [Considérations philologiques-linguistiques sur les postilles hussites-reformées concernant l'interprétation du Décalogue], in *Studii de slavistică* [Études de slavistique] I, Bucarest : Academia Română, 45-64.
- Olteanu, Pandelescu, 1969, « Elemente romane în lexicul operei 'Libro od mnoziech razloga' sau 'Fiore di virtù' » [Éléments romans dans le lexique de l'œuvre 'Libro od mnoziech razloga' ou 'Fiore di virtù'], in *Actele Simpozionului de raporturi culturale, literare și lingvistice româno-îngoslave, 21-25 octombrie 1976* [Actes du symposium consacré aux rapports culturels, littéraire et linguistiques roumains-yougoslaves], Bucarest : TUB, 439-452.
- Olteanu, Pandelescu, 1983, « Noi contribuții la istoria primei cazanii românești » [Nouvelles contributions à l'histoire de la première homélie roumaine], in *Cumidava* 13, 79-96.
- Orloš, Teresa Zofia, 1993, *Tysiąc lat czesko-polskich związków językowych / Tisíc let česko-polských jazykových vztahů* [Mille ans de relations linguistiques tchèques-polonaises], Cracovie : Universitas.
- Pacnerová, Ludmila, 2000, *Česká bible Hlabolská. Bible Vyšebrodská* [La Bible glagolitique tchèque. La Bible Vyšebrodská], Prague : Euroslavica (Slovanský ústav Akademie věd České republiky).
- Pacnerová, Ludmila (éd.), 2002, *Staročeský Hlabolský Comestor* [Le Comestor glagolitique tchèque], Prague : Slovanský ústav AV ČR.
- Pandžić, Bazilije Stjepan, 1978, « Franjo Glavinić i Rafael Levaković u razvoju hrvatske pismenosti » [Franjo Glavinić et Rafael Levaković dans le développement de la lecture en croate], in *Nova et vetera* 28, 85-112.
- Papini, Carlo, 2002, *Valdo di Lione e i 'poveri nello spirito'. Il primo secolo del movimento valdese, 1170-1270*, seconda edizione ampliata, aggiornata e corretta, Torino : Claudiana.
- Patterson, Jeanette, 2013, « Stolen Scriptures : The Bible Historiale and the Hundred Years' War », in *Digital Philology : A Journal of Medieval Cultures* II/ 2, 155-180.
- Patterson, Jeanette, 2017, « Narrative Truth in the Bible historiale », in *2017 Annual Meeting of the Medieval Academy of America*, Toronto, ON, April 2017.
- Paulová, Milada, 1953, « L'empire byzantin et les Tchèques avant la chute de Constantinople », in *Byzantinoslavica* 14, 158-225.
- Pavliček, Ota, 2017, « Wycliff's Early Reception in Bohemia and His Influence on the Thought of Jerome of Prague », in *Europe After Wyclif*, J. Patrick Hornbeck II, Michael Van Dussen (dir.), New York : Fordham University Press, 89-114.
- Peikola, Matti, 1994, « On the Trail of Wycliffite Discourse : Notes on the Relationship Between Language Use and Identity in the Wycliffite Sect », in *Topics and Comments : Papers from the Discourse Project*, S. K. Tanskanen, B. Warvik (dir.), Turku : University of Turku, 75-88.
- Peikola, Matti, 2000, *Congregation of the Elect : Patterns of Self-fashioning in English Lollard Writings*, Turku : University of Turku.

- Péporté, Pit, 2012, « When 'Jan Lucemburský' meets 'Jean l'Aveugle' : A comparison of King John of Bohemia's representation in the Czech lands and Luxembourg », in *Husitský Tábor* 17, 29-50.
- Perry, Anna Joubert Amari (éd.), 1981, *La Passion des jongleurs : texte établi d'après la 'Bible des sept estaz du monde' de Geufroi de Paris. Édition critique, introduction, notes et glossaire*, Paris : Beauchesne.
- Pytlíková, Markéta/ Svobodová, Andrea, 2016, « Staročeské biblické prology : textové dochování a výběr výchozího rukopisu pro kritickou edici » [Les prologues de la Bible vieil-tchèque : les preuves textuelles et le choix du manuscrit principal d'une édition critique], in *Listy filologické. Folia philologica* CXXXIX/ 1-2, 73-89
- Poleg, Eyal, 2013, « Wycliffite Bibles as Orthodoxy », in *Cultures of Religious Reading in the Late Middle Ages : Instructing the Soul, Feeding the Spirit and Awakening the Passion*, Sabrina Corbellini (dir.), Turnhout : Brepols, 71-91.
- Poljanec, Martina/ Kuštović, Tanja, 2011, « Multilingualism in the Croatian Past : Benedictines and the Rule of St. Benedict in the XIVth century », in *Labor, časopis za brvatski kao materinski, drugi i strani jezik* 1, 88-96.
- Pollidori, Valentina, 1998, « La glossa come tecnica di traduzione. Diffusione e tipologia nei volgarizzamenti italiani della Bibbia », in *La Bibbia in italiano tra medioevo e Rinascimento/ La Bible italienne au Moyen Âge et à la Renaissance. Atti del convegno internazionale, Firenze, Certosa del Galluzzo, 8-9 novembre 1996*, Lino Leonardi (dir.), Florence : SISMEI – Edizioni del Galluzzo, 93-118.
- Ramello, Laura (éd.), 1997, *Il Salterio italiano nella tradizione manoscritta. Individuazione e costituzione dello stemma delle versioni toscane. Edizione critica della versione veneta*, Alessandria : Edizioni dell'Orso.
- Rădvan, Laurențiu, 2011, *Orașele din Țările române în evul mediu (sfârșitul sec. al XII-lea-începutul sec. al XVI-lea)* [Les villes des Pays roumains au Moyen Âge (de la fin du XIIIe siècle au début du XVIe siècle)], Iași : Editura Universităţii « Alexandru Ioan Cuza ».
- Riché, Pierre, 1962, « Recherches sur l'instruction des laïcs du IXe au XIIe siècle », *Cahiers de civilisation médiévale* v/ 18, 175-182.
- Ríkharðsdóttir, Sif, 2012, *Medieval Translations and Cultural Discourse. The Movement of Texts in England, France and Scandinavia*, Cambridge : D. S. Brewer.
- Rosenzweig, Claudia (éd.), 2016, *'Bovo d'Antona' by Elhe Bokber. A Yiddish Romance : A Critical Edition with Commentary*, Leiden : Brill.
- Rouse, Richard/ Rouse, Andrea, 1987, « The Franciscans and their Books : Lollard Accusations and the Franciscan Response », in *From Ockham to Wyclif. Studies in Church History*, Anne Hudson, M. Wilks (dir.), Oxford : Blackwell, 364-384.
- Russell, Delbert, 2016, « The European Background : 'þe Bible and oþere bookis of deuocioun and of expositioun' in French », in *The Wycliffite Bible : Origin, History and Interpretation*, Elizabeth Solopova (dir.), Leiden : Brill, 49-65.
- Ruzzier, Chiara, 2011, « Des armaria aux besaces. La mutation de la Bible au XIIIe siècle », in *Les usages sociaux de la Bible, XIe-XVe siècles*, Paris : Laboratoire de Médiévisitique Occidentale de Paris, 73-111.
- Ruzzier, Chiara, 2013, « The miniaturisation of Bible manuscripts in the 13th century. A comparative study », in *Form and Function in the Late Medieval Bible*, Eyal Poleg, Laura Light (dir.), Leiden : Brill, 105-125.

- Rychterová, Pavlína, 2015, « The Vernacular Theology of Jan Hus », in *A Companion to Jan Hus*, František Šmahel (dir.), Leiden : Brill, 170-217.
- Rychterová, Pavlína, 2015b, « Genealogies of Czech Literary History », in *Interfaces. A Journal of Medieval European Literatures* 1, 110-141.
- Rychterová, Pavlína/ Soukup, Pavel, 2012, « The Reception of the Books of the Maccabees in the Hussite Reformation », in *Dying for the Faith, Killing for the Faith : Old-Testament Faith-Warriors (1 and 2 Maccabees) in Historical Perspective*, Gabriela Signori (dir.), Leiden/ Boston : Brill, 195-207.
- Sabatier, Paul (éd.), 1966, *Le Speculum perfectionis ou mémoires de frère Léon*, Manchester : Manchester University Press.
- Salet, Francis, 1982, « Le mécénat de Jean le Bon », in *Bulletin Monumental* CXL/ 3, 239-240.
- Salvador, Xavier-Laurent, 2007, *Vérité et Écriture(s)*, Paris : Honoré Champion.
- Salvador, Xavier-Laurent, 2017, *Archéologie et étymologie sémantiques. La traduction du Livre de l'Exode de la Bible Historiale (1295)*, Bucarest : Zeta Books.
- Šanjek, Franjo/ Tandarić, Josip, 1984, « Juraj iz Slavonije (oko 1355/60-1416) profesor Sorbonne i pisac kanonik i pentencijar (ispovjednik) stolne crkve u Toursu » [Georges de Slavonie (ca. 1355/1360-1416, professeur à la Sorbonne, écrivain, chanoine et pénitencier (confesseur) de la cathédrale de Tours)], in *Croatica Christiana Periodica* 13, 1-23.
- Sawyer, Edwin A., 1988, « The Waldensian Influence on the Moravian Church », in *Transactions of the Moravian Historical Society* 47-61.
- Schlauch, Margaret, 1958, « A Polish Vernacular Eulogy of Wycliff », in *Journal of Ecclesiastical History* 8, 53-73.
- Schmitt, Jean-Claude, 1976, « 'Religion populaire' et culture folklorique (note critique) », in *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* XXXI/ 5, 941-953.
- Schorbach, Karl, 1932, *Der Straßburger Frühdrucker Johann Mentelin (1458-1478). Studien zu seinem Leben und Werke*, Mayence : Gutenberg-Gesellschaft.
- Shields, Hugh (éd.), 1979, *Le Livre de Sibille by Philippe de Thaon*, London : Anglo-Norman Text Society.
- Sichálek, Jakub, 2016, « European Background : Czech Translations », in *The Wycliffite Bible : Origin, History and Interpretation*, Elizabeth Solopova (dir.), Leiden : Brill, 66-84.
- Smeets, Jean Robert, 1968, « Les traductions, adaptations et paraphrases de la Bible en vers », in *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters*, VI. *La littérature didactique, allégorique et satirique, 1 (Partie historique)*, Hans Robert Jauss (dir.), Heidelberg : Winter, 48-57.
- Smeets, Jean-Robert, 1979, « La Bible de Jehan Malkaraume », in *The Bible in Medieval Culture*, W. Lourdaux, D. Verhelst (dir.), Louvain : Leuven University Press, 220-235.
- Sneddon, Clive R., 1979, « The 'Bible du XIIIe siècle'. Its medieval public in the light of its manuscript tradition », in *The Bible in Medieval Culture*, W. Lourdaux, D. Verhelst (dir.), Louvain : Leuven University Press, 125-144.
- Sneddon, Clive R., 2002, « On the creation of the Old French Bible », in *Nottingham Medieval Studies* 46, 25-44.
- Somerset, Fiona, 2003, « Professionalizing Translation at the Turn of the Fifteenth Century : Ullerston's 'Determinacio', Arundel's 'Constitutiones' », in *The Vulgar Tongue : Medieval and Postmedieval Vernacularity*, Fiona Somerset, Nicholas Watson (dir.), University Park, PA : The Pennsylvania State University, 145-157.

- Somerset, Fiona, 2014, *Feeling Like Saints : Lollard Writings after Wyclif*, Ithaca/ London : Cornell University Press.
- Soukup, Pavel, 2006, « Die Waldenser in Böhmen und Mähren im 14. Jahrhundert », in *Friedrich Reiser und die 'waldensisch-hussitische Internationale'*, Albert de Lange, Kathrin Utz Tremp (dir.), Heidelberg/ Ubstadt-Weiher/ Bâle : Regionalkultur, 131-160.
- Soukup, Pavel, 2009, « La noblesse hussite, entre chevalerie et guerre sainte », in *La noblesse et la croisade à la fin du Moyen Âge : France, Bourgogne, Bohême*, Martin Nejedlý, Jaroslav Svátek (dir.), Toulouse : Presses universitaires du Midi, 147-162.
- Soukup, Pavel, 2011, *Reformní kazatelství a Jakoubek ze Stříbra* [résumé en anglais : Reform Preaching and Jakoubek of Stříbro], Prague : Filosofia.
- Spiele, Ina (éd.), 1975, *Li Romanz de Dieu et de sa mère d'Herman de Valenciennes, chanoine et prêtre (XIIe siècle)*, Leiden : Presse universitaire de Leyde.
- Spinka, Matthew, 1956, « Paul Kravař and the Lollard-Hussite Relations », in *Church History* XXV/ 1, 16-26.
- Stipčević, Vesna Badurina, 2016, « The Croatian Glagolitic Bible. The State of the Research », in *Studi slavistici* 13, 283-297.
- Stock, Brian, 1983, *The Implications of Literacy : Written Language and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Princeton : Princeton University Press.
- Subilia, V., 1982, « Il biblicismo valdese », in *Communio viatorum* XXV/ 3, 109-112.
- Swanson, Robert N., 1994, « Literacy, Heresy, History and Orthodoxy : Perspectives and Permutations for the Later Middle Ages », in *Heresy and Literacy, 1000-1530*, Peter Biller, Anne Hudson (dir.), Cambridge : Cambridge University Press, 279-293.
- Swiderska, H. M., 1957-1958, « A Polish Follower of John Wyclif in the Fifteenth Century », in *University of Birmingham Historical Journal* 6, 88-92.
- Szabó Flóris, 1989, « Huszita-e a Huszita biblia? » [Est-elle hussite la Bible hussite ?], in *Irodalomtörténeti Közlemények* XCIII/ 1-2, 118-125.
- Szekely, Gyorgy, 2009, « Le Hussitisme », in *L'Époque de la Renaissance (1400-1600)*, Tome premier : *L'avènement de l'esprit nouveau (1400-1480)*, Tibor Klaniczay, Eva Kushner, André Stegmann (dir.), Amsterdam/ Philadelphia : John Benjamin's, 269-281.
- Szirmai, Julia Charlotte (éd.), 1985, *La Bible anonyme du ms. Paris B.N.f. fr. 763*, Amsterdam : Rodopi.
- Šmahel, František, 1990, « À l'aube de l'idée œcuménique : la Réforme hussite entre Occident et Orient », in *L'Église et le peuple chrétien dans les pays de l'Europe du Centre-Est et du Nord (XIVe – XVe siècles). Actes du colloque organisé par l'École française de Rome, 27-29 janvier 1986*, Rome : École Française de Rome, 277-287.
- Šmahel, František, 1994, « Literacy and Heresy in Hussite Bohemia », in *Heresy and Literacy, 1000-1530*, Peter Biller, Anne Hudson (dir.), Cambridge : Cambridge University Press, 237-254.
- Thomas, Alfred, 1989, « Czech-German Relations as Reflected in Old Czech Literature », in *Medieval Frontier Societies*, Robert Bartlett, Angus MacKay (dir.), Oxford, 199-215.
- Thomas, Alfred, 1989b, *The Czech Chivalric Romances 'Vévoda Arnošt' and 'Lavrym' in Their Literary Context*, Göppingen : Kümmerle.
- Thomas, Alfred, 1991, « Le Roman d'Alexandre en tchèque et son contexte historique », in *Histoire et littérature au Moyen Âge : Actes du colloque du Centre d'Études Médiévales de l'Université*

- de Picardie (*Amiens 20-24 mars 1985*), Danielle Buschinger (dir.), Göppingen : Kümmerle, 435-443.
- Thomas, Alfred, 1998, *Anne's Bohemia : Czech Literature and Society, 1310-1420*, Minneapolis : University of Minnesota Press.
- Thomas, Alfred, 2000, « King Arthur and his Round Table in the culture of medieval Bohemia and in medieval Czech literature », in *The Arthur of the Germans. The Arthurian legend in medieval German and Dutch literature*, W. H. Jackson, Silvia Ranawake (dir.), Cardiff : University of Wales Press, 249-256.
- Thomov, T. S., 1961, « Influences bogomiles bulgares dans le Rituel cathare de Lyon », in *Revue de langue et littérature provençales* 7-8, 42-67.
- Thouzellier, Christine, 1964, « Les versions bibliques utilisées par Durand de Huesca au début du XIIIe siècle », in *Mélanges Eugène Tisserand*, vol. 1, Vatican : Biblioteca apostolica Vaticana, 419-435.
- Thouzellier, Christine, 1968, « La Bible des cathares languedociens et son usage dans la controverse du début du XIIIe siècle », in *Cahiers de Fanjeaux* 3, 42-58.
- Thouzellier, Christine, 1979, « L'emploi de la Bible par les cathares (XIIIe siècle) », in *The Bible and Medieval Culture*, W. Lourdaux, D. Verhelst (dir.), Leuven : Leuven University Press, 141-156.
- Toma, Stela (éd.), 1976, *Coresi : Psaltirea slavo-romana (1577) in comparatie cu Psaltirile coresiene din 1570 și din 1589* [Coresi : Le Psautier slavo-roumian (1577) comparé aux Psautiers corésiens de 1570 et de 1589], Bucarest : Editura Academiei Republicii Socialiste România.
- Torres Prieto, Susana, 2011, « Arthurian literature in East Slavic », in *The Arthur of the North. The Arthurian Legend in the Norse and Rus' Realms*, Marianne E. Kalinke (dir.), Cardiff : University of Wales Press, 196-208.
- Trost, Pavel, 1940, « Kunhutina píseň a sekvence Tomáše Akvinského Lauda Sion » [La chanson de Kunhuta et la séquence 'Lauda Sion' de Thomas d'Aquin], in *Slovo a slovesnost* 6, 35-37.
- Tuillier, André, 1986, « Hrvati i pariška intelektualna sredina u 14. i 15. stoljeću » [Les Croates et l'environnement culturel parisien aux XIVe et XVe siècles], in *Croatia Christiana periodica* X/ 17, 74-91.
- Ullerston, Richard, s. a., *A compendious olde treatyse, shewynge howe that we oughte to haue ye scripture in Englysshe*, édition quasi diplomatique en ligne de *Early English Books Online*, en ligne : < <https://quod.lib.umich.edu/cgi/t/text/text-idx?c=ebo;idno=A16116.0001.001> > [21.11.2021].
- Van Dussen, Michael, 2007, « Conveying Heresy : 'A Certayne Student' and the Lollard-Hussite Fellowship », in *Viator* XXXVIII/ 2, 217-234.
- Van Dussen, Michael, 2012, *From England to Bohemia : Heresy and Communication in the Later Middle Ages*, Cambridge : Cambridge University Press.
- Van Dussen, Michael/ Soukup, Pavel, 2013, « Introduction : Textual Controversies, Textual Communities », in *Religious Controversy in Europe, 1378-1536 : Textual Transmission and Networks of Readership*, Michael Van Dussen, Pavel Soukup (dir.), Turnhout : Brepols, 2013.
- Vasilev, Georgi, 2007, *Heresy and the English Reformation : Bogomil-Cathar Influence on Wycliffe, Langland, Tyndale and Milton*, Jefferson (NC) : McFarland & Company.
- Verkholantsev, Julia, 2008, *Ruthenica Bohemica. Ruthenian Translations from Czech in the Grand Duchy of Lithuania and Poland*, Berlin : Lit Verlag.

- Verkholantsev, Julia, 2014, *The Slavic Letters of St. Jerome : The History of the Legend and Its Legacy, or, How the Translator of the Vulgate Became an Apostle of the Slavs*, De Kalb : Northern Illinois University Press.
- Verkholantsev, Julia, 2015, « Croatian monasticism and Glagolitic tradition. Glagolitic letters at home and abroad », in *Monasticism in Eastern Europe and the Former Soviet Republics*, Ines Angeli Murzaku (dir.), Londres/ New York : Routledge, 42-61.
- Vilikovský, Jan, 1940, « Staročeský Pasionál a Život Krista Pána » [Le Passional vieil-tchèque et La vie du Seigneur Jésus], in *Řád* 6, 407-415, 464-476.
- Vintr, Josef (éd.), 1977, *Die ältesten tschechischen Evangeliiare. Edition, Text und Sprachanalyse der ersten Redaction* [Le plus ancien évangéliste vieil-tchèque. Édition, texte et analyse linguistique de la première rédaction], Munich : Otto Sagner.
- Vintr, Josef (éd.), 1986, *Die älteste tschechische Psalterübersetzung* [La plus ancienne traduction tchèque du psautier], Vienna : Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Voleková, Kateřina, 2013, « Brněnský latinsko-německo-český slovník zapsaný za slovníkem Catholicon » [Le dictionnaire latin-allemand-tchèque de Brno rédigé d'après le dictionnaire Catholicon], in *Listy filologické. Folia philologica* CXXXVI/ 1-2, 59-123.
- Vyšný, Paul, 2003, « A Hussite in Scotland : The Mission of Pavel Kravař to St Andrews in 1433 », in *The Scottish Historical Review* LXXXII (213), 1-19.
- Wanono, Anne, 2008, « Une Bible Anglo-normande à la source d'une Bible française au XIVe siècle ? », in *Un espace colonial et ses avatars. Naissance d'identités nationales : Angleterre, France, Irlande (V^e-XVe siècles)*, Florence Bourgne, Leo Carruthers, Arlette Sancery (dir.), Paris : Presses de l'Université Paris-Sorbonne, 203-222.
- Waters, Claire M., 2003, « Talking the Talk : Access to the Vernacular in Medieval Preaching », in *The Vulgar Tongue : Medieval and Postmedieval Vernacularity*, Fiona Somerset, Nicholas Watson (dir.), University Park, PA : Pennsylvania State University Press, 31-42.
- Waters, Claire M., 2004, *Angels and Earthly Creatures : Preaching, Performance, and Gender in the Later Middle Ages*, Philadelphia : University of Pennsylvania Press.
- Watson, Nicholas, 1995, « Censorship and Cultural Change in Late-Medieval England : Vernacular Theology, the Oxford Translation Debate, and Arundel's Constitutions of 1409 », in *Speculum* 70, 822-864.
- Watson, Nicholas, 2009, « Lollardy : The Anglo-Norman Heresy? », in *Language and Culture in Medieval Britain : The French of England, c.1100 – c.1500*, Jocelyn Wogan-Browne (dir.), Woodbridge : D. S. Brewer, 334-346.
- Williams, Patricia (éd.), 2012, *Historical Texts from Medieval Wales*, London : The Modern Humanities Research Association.
- Wilkins, David (éd.), 1737, *Concilia Magnae Britanniae et Hiberniae ab anno MCCCL. ad annum MDXLV*, 3 vols., London : Gosling/ Giles/ Woodward/ Davis, 1737.
- Wilson Lundin, Rebecca, 2008, « Rhetorical Iconoclasm : The Heresy of Lollard Plain Style », in *Rhetoric Review* XXVII/ 2, 131-146.
- Wodecki, Bernard, 1998, « Polish Translations of Bible », in *The Interpretation of the Bible. The International Symposium in Slovenia*, Jože Krašovec (dir.), Ljubljana : SAZU, 1201-1233.
- Wolf, Kirstin, 1991, « Peter Comestor's 'Historia scholastica' in Old Norse translation », in *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 33, 149-166.
- Wunderli, Peter, 1969, *Die okzitanischen Bibelübersetzungen des Mittelalters : gelöste und ungelöste Fragen*, Francfort : V. Klostermann.

- Žagar, Mateo, 2008, « Ustanovljivanje kurzivne glagoljice u XIV. Stoljeću » [La constitution de l'écriture glagolitique cursive au XIVe siècle], in *Vidjeti Obrid, Referati hrvatskih sudionika i sudionika za XIV. Međunarodni slavistički kongres*, Zagreb : Hrvatsko filološko društvo/ Hrvatska sveučilišna naklada, 141-170.
- Žagar, Mateo, 2010, « Die glagolitische Schriftreform des 13. Jahrhunderts im Kontext der lateinischen Schriftreform », in *Dalmatien als europäischer Kulturraum*, Wilfried Potthoff, Aleksandar Jakir, Marko Trogrlić, Nikolaos Trunte (dir.), Split : Filozofski fakultet u Splitu, 163-180.
- Žagar, Mateo, 2011, « Grafija hrvatskoglagoljskih tekstova XIV. st. između grčkih temelja i latinskih slojeva (na primjeru Regule Svetoga Benedikta) » [La graphie des textes croates glagolitiques du XIVe siècle entre la base grecque et l'adstrate latin (en partant de l'exemple de la Règle de saint Benoît)], in *Godišnik na Sofijskiâ universitet Sv. Kliment Ohridski XV (96)*, 333-342.
- Zaradija Kiš, Antonija, 2005, « Tragom bestijarija kroz 'Cvêť ot krêposti' u Tkonskom zborniku » [À la recherche des Bestiaires à travers le 'Cvêť ot krêposti' du miscellanée de Tkon], in *Zadarski filološki dani 5*, 125-152.
- Zgraon, Florentina (éd.), 2006, *Cele mai vechi cărți populare în literatura română* [Les plus anciens livres populaires dans la littérature roumaine], XI. *Alexandria. Cea mai veche versiune păstrată* [L'Alexandrie. La version la plus ancienne conservée], Bucarest : Fundația Națională pentru Știință și Artă, Academia Română.
- Zinelli, Fabio, 1998, « 'Donde noi metremo lo primo in francescho'. I Proverbi tradotti dal francese ed il loro inserimento nelle sillogi bibliche », in *La Bibbia in italiano tra medioevo e Rinascimento/ La Bible italienne au Moyen Âge et à la Renaissance. Atti del convegno internazionale, Firenze, Certosa del Galluzzo, 8-9 novembre 1996*, Lino Leonardi (dir.), Florence : SISMEL – Edizioni del Galluzzo, 145-199.

CĂRARE PRE SCURT (1685): ADAPTAREA ÎN CONTEXT ROMÂNESC A UNUI MANUAL PURITAN DE BUNE MANIERE*

Emanuel CONȚAC¹, Mihaela BUCIN²

Institutul Teologic Pentecostal din București¹, Universitatea din Szeged²

emanuelcontac@itpbucuresti.ro, mihaelabucin@gmail.com

Abstract¹ The present paper looks closely at the cultural influence exerted by Robert Hill's *A Christian Directed*, a conduct book that was part of a collection of writings entitled *The Pathway to Prayer and Pietie*. Although Hill hardly figures as a major exponent of English Puritanism, his devotional works appeared in multiple editions and were translated into several European languages. The Hungarian version of this particular work, translated and expanded by István Matkó as *Kegyés cselekedetek Rövid Ösvenykeje* ("A Short Path to Godly Deeds"), was printed in Sibiu (Szeben), in 1666, and was used as a source-text by the protopope Ioan Zoba, a prominent ecclesiastic who served as Secretary of the Great Synod of the Orthodox Church in Transylvania in the second half of the 17th century. Zoba's *Cărare pre scurt pre fapte bune îndreptătoare* ("A Short Pathway Leading to Good Works") evinces editorial changes motivated no doubt in part by a desire to render the text more suitable to the Eastern Orthodox milieu. Far from being a slavish re-casting of the Hungarian *Vorlage*, the Romanian version improves on its predecessor by correcting the biblical references erroneously cited by Hill and Matkó and eliminating those that had become irrelevant in the new context.

Keywords: Ioan Zoba, Robert Hill, István Matkó, Puritan conduct books, Eastern Orthodoxy.

1. Introducere

Protopopul ortodox Ioan Zoba a fost foarte activ în politica eclezială din Transilvania, dar s-a afirmat în egală măsură ca „ispravnic de carte”², lăsând posterității câteva lucrări importante. Considerat odinioară de Iorga (2019: 923) „un popă ceva mai cărturar decât ceilalți”, care s-a remarcat doar prin „traduceri slabe din slavonește sau rusește”, Zoba a fost reevaluat în ultimele decenii, fiind trecut în categoria cărturarilor cu educație solidă. Într-adevăr, la o analiză atentă descoperim în cărțile proto-

* A Brief Pathway Leading to Good Works (1685): *The Adaptation into Romanian of a Puritan Conduct Book*.

¹ See the extended summary at the end of the article.

² Expresia nu este folosită *expressis verbis*, însă în epilogul *Ceaslovățului* din 1686, Ioan Zoba din Vinț și protopopul Gheorghe Pop din Daia figurează ca „ispravnicii și nevoitorii acestui lucru dumnezeiesc”. Îi datorez dlui Eugen Pavel această informație. Pentru detalii, vezi Pavel (2001: 93, 157).

popului noțiuni complexe, explicate într-un limbaj plastic³, precum și omilii sofisticate care explică în detaliu textul biblic și implicațiile lui morale. Dintre toate cărțile publicate de Ioan Zoba, cea mai atipică rămâne, probabil, *Cărare pre scurt pre sapte bune îndereptătoare*, tipărită în 1685, la Alba Iulia, „spre înțrămarea neamului românesc”⁴.

Deși s-a știut de multă vreme că preotul ardelean a folosit o cărticică maghiară publicată de István Matkó la Sibiu în 1666 și că Matkó a folosit ca sursă un manual de conduită scris în mediul puritan englez⁵, cercetătorii care s-au aplecat asupra cărții nu au putut identifica tipăritura engleză care stă la baza celor două versiuni tipărite în Transilvania la distanță de două decenii. Au fost însă avansate diverse ipoteze cu privire la sursa folosită de Matkó.

Potrivit unei ipoteze mai vechi, enunțate de Pavel (2001: 200), Matkó s-ar fi servit de lucrarea *The Practice of Piety, directing a Christian how to walk that he may please God* (1613), scrisă de autorul puritan Lewis Bayly⁶. Studiul comparat al lucrării lui Bayly și al lucrării lui Matkó nu confirmă această ipoteză. În studiul introductiv al ediției pe care a îngrijit-o (ZOBA), Alin-Mihai Gherman a luat în considerare mai mulți autori care ar fi putut servi ca sursă pentru Matkó: fie Alfred Dent, cu a sa lucrare *The plain-mans path-way to heauen* (1601), fie Robert Hill, autor al volumului *The Pathway to prayer and pietie*⁷. O altă ipoteză a fost avansată de Tóth (2019: 195), care consideră că Matkó trebuie să fi folosit lucrarea lui John Downname's *A guide to godhynesse*, din care a rezumat și compilat diverse fragmente, conform unei viziuni personale. Considerăm că intuiția lui Alin-Mihai Gherman este corectă, dar că ea trebuie verificată sistematic. Premisa de la care pornim în studiul de față este că Matkó a folosit o

³ De exemplu, noțiunea de στοργή, explicată de Zoba în felul următor: „Fost-au din ceputul lumii, iaste și în zuoa de astăzi, fi-va și pînă în sfîrșitul lumii nărav ca acela și pornitura inimii și dintr-acéa să izvoréște minunată amărire și întristare. Care, dintre oamenii pămîntești numai părinții și maicele o pricep (simțesc), iară partea cea mai mare a oamenilor nu o pot simți, ce numai să miră de acéa și să ciudesc, iară acéa nu-i alta, fără numai pornitura părinților și a maicelor cătră coconașii lor. Aceasta pornitură a părinților o cheamă grecii ștorghi” (Zoba 1984: 175).

⁴ Citatele din această scriere vor fi preluate din ediția ZOBA.

⁵ Pentru o prezentare generală a influenței puritanismului în Lumea Nouă, vezi Dumitriu (2020).

⁶ Ipoteze de lucru precum cea a lui Ștefan Ciobanu, conform căruia „prototipul acestui de gen învățături practice poate fi găsit în literatura popoarelor slave, sub denumirea de *Domostroi*” (apud Pavel 2001: 200), s-au dovedit neviabile.

⁷ ZOBA (XXIV): „Cea mai apropiată, având un titlu foarte asemănător cu cel al traducerii maghiare, ni se pare că ar fi lucrarea lui Robert Hill, *The Pathway to Piety*”. Același autor scria (ZOBA: XXV): „Fără a reuși momentan identificarea cu precizie a sursei directe din care a făcut Matko traducerea maghiară, putem afirma, totuși, că aceasta a avut ca model o carte engleză din care descinde textul lui Arthur Dent, dacă nu chiar acesta (ne gândim în aceeași măsură și la cartea lui Robert Hill, *The Pathway to Piety*)”.

lucrare publicată inițial sub titlul *A Christian directed* (1606), republicată apoi cu diverse titluri (în multiple ediții) și devenită parte componentă a unei colecții de scrieri intitulate *The pathway to prayer and pietie*⁸. Pentru a-l ajuta pe cititor să aibă o mai bună înțelegere a felului în care a evoluat titlul lucrării lui Hill, prezentăm mai jos edițiile pe care le-am consultat în realizarea studiului de față⁹. Considerăm, în baza unor indicii pe care le vom prezenta mai jos, că István Matkó a tradus (și îmbogățit) fie ediția a șaptea, publicată în 1617¹⁰, fie ediția a opta, din 1629.

1606 – *A Christian directed*, în volumul *Christs prayer expounded, A Christian Directed, and a Communicant prepared [...] to which is added, a Preface of Prayer, a pithie prayer for Christian families*. By Robert Hill, Preacher at Saint Martins in the fields. At London, printed for William Cotton, 1606.

1608/ 9 – *A direction to live well*, în volumul *The Pathway to prayer, and pietie: containing An exposition of the Lords Prayer, A preparation to the Lords Supper, A Direction to a Christian life, An Instruction to a Christian death, with Divers Prayers, and thankegiuings, fit for this treatise*, by Robert Hill, the third edition much enlarged, London, 1609¹¹.

1613 – *A direction to a Christian life, both in our generall and particular callings*, în volumul: *The Pathway to prayer and pietie: containing, An exposition of the Lords Prayer, with an Apologie for publicke, and priuate set Prayer. A preparation to the Lords Supper, with Ma. Zanchins Confession, concerning that Sacrament. A Direction to a Christian life, both in our generall and particular callings, An Instruction to Die Well, and a Consolation against all Crosses. With Divers Prayers, and Thankesgiuings, fit for this treatise*. By Robert Hill, doctor in Diuinitie. London, printed by W. S. for William Blunt, and William Barret, 1613 [ediția a cincea¹²].

1615/ 16 – *A direction to a Christian life, both in our generall and particular callings*, în volumul *The Pathway to prayer, and pietie: containng An exposition of the Lords Prayer, with an Apologie for publke, and priuate set Prayer. A preparation to the Lords Supper, with M. Zanchius Confession, concerning the Sacrament. A Direction to a Christian life, both in our generall and particular callings, An Instruction to Dye Well, and I. S. his Elegie upon the death of that worthy Matrone, Mistris M. H. With Diuers Consolations, Prayers, and Thanks-giuings, fit for this treatise*. By Robert Hill, doctor in Diuinitie. The sixth edition, London, printed by W. S. for William Barret, 1615¹³.

⁸ Vezi Coțac (2020).

⁹ Pe parcursul documentării am primit un ajutor important de la Onesimus Ngundu, arhivist al British and Foreign Bible Society, a cărei colecție se află acum la Biblioteca Universității din Cambridge, și de la Jessica Woodward, bibliotecară la Pusey House, Oxford.

¹⁰ Probabil aceasta a fost inclusă în ediția a șasea a volumului *The Pathway to prayer and pietie*, a cărui tipărire a început în 1615.

¹¹ Pagina de titlu a volumului conține anul 1608. Pagina de titlu a secțiunii *A direction to live well* conține anul 1609.

¹² Deși pagina de titlu a volumului nu conține acest detaliu, îl putem deduce fiindcă știm că ediția a patra a cărții (deținută de British Library) a fost publicată în 1610.

¹³ Pagina de titlu a volumului conține anul 1615. Pagina de titlu a secțiunii *A direction to live well* conține anul 1616.

1617 – *A direction to a Christian life, both in our generall and particular callings*, în volumul *The Pathway to prayer and pietie: contayning, An exposition of the Lords Prayer, with an Apologie for publike, and prinate set Prayer. A preparation to the Lords Supper, with M. Zanchius Confession, concerning set Prayer* (sic).¹⁴ *A Direction to a Christian life, both in our generall and particular callings, An Instruction to Dye Well, and I. S. bis Elegie vpon the death of that worthie Matrone, Mistris M. H. With Diuers Consolations, Prayers, and Thankes-giuings, fit for this treatise.* By Robert Hill, doctor in Diuinitie. The seuenth edition, London, printed by R. F[ield] for William Barret, 1617.

1629 – *A direction to live well*, în volumul *The Path-Way to Pietie, Containing, 1. Christs Prayer Expounded, 2. A Communicant instructed, 3. A direction to live well, 4. A Direction to die well*, by R. Hill, D. in D. The eighth Edition. London, Printed by John Hauiland, Sold by John Wright, 1629.

2. HILL 1617 sau HILL 1629? Ce ediție-sursă a folosit István Matkó?

După cum vom vedea în partea a doua a acestui studiu, cărturarul maghiar nu a verificat exhaustiv trimerile biblice folosite de Robert Hill. În unele cazuri, însă, Matkó a observat că referințele din textul englezesc sunt eronate și fie le-a omis în versiunea maghiară, fie le-a înlocuit cu alte trimeri, considerate mai potrivite. Ioan Zoba a fost mai atent în analiza trimerilor biblice, fiindcă și-a propus să citeze textul biblic *in extenso*, probabil pentru a face mai atractiv produsul editorial rezultat. Tabelul de mai jos (Fig. 1) ilustrează felul în care au apărut și s-au perpetuat, de la o ediție la alta, diverse referințe biblice, dintre care unele sunt greșite.

Unele erori (de exemplu, 1 Sam. 12.13 din § 34.6¹⁵ sau Ephes. 6.6 din § 34.10) sunt prezente nu doar în toate edițiile englezești consultate, ci și la Matkó, prin urmare ele nu ne ajută să stabilim ce ediție a fost întrebuițată de traducătorul maghiar. Putem îngusta lista posibilităților, dacă observăm că erorile din ediția a șaptea (1617) devin brusc mai numeroase,¹⁶ ele fiind întâlnite și în ediția următoare, din 1629 (vezi coloanele cu aldine din Fig. 1). În prezent, datorită greșelilor comune din aceste ediții, greșeli care se regăsesc și la Matkó, știm că traducătorul maghiar a folosit fie ediția 1617, fie ediția 1629. Numai comparația sistematică a referințelor greșite din aceste două versiuni ne-ar ajuta să ajungem la identificarea precisă a ediției folosite de Matkó. În studiul nostru, vom folosi ca reper ediția 1617. Mai trebuie precizat că nu toate erorile din textul englezesc se regăsesc în versiunea maghiară. În § 36.9, Matkó

¹⁴ *Recte*. „concerning that Sacrament”. Tipograful a tipărit din greșeală informația de pe un alt rând, de mai sus.

¹⁵ Secțiunile din cărticica lui Hill nu sunt numerotate. Pentru a „naviga” în conținut, am folosit ca reper numerotarea din MATKÓ, întrucât împărțirea edițiilor englezești corespunde celei maghiare.

¹⁶ De exemplu, *Acts* 17.18 devine *Acts* 18.18, *Ps.* 55.17 devine *Psa.* 55.19, *Phil.* 4.8 devine *Psal.* 4:8, *Galath.* 4.14 devine *Galat.* 4.12 etc.

a inserat referința corectă (1 Pet. 2. v. 2), în ciuda faptului că ediția pe care a folosit-o avea în acel loc 2 Pet. 2.2.

Secțiune	³ 1608/ 9	⁵ 1613	⁶ 1615/ 16	⁷ 1617	⁸ 1629	MATKÓ	ZOBA
§ 5.6	Prou. 6.14	Prou. 6.14	Prou. 6.14	Prouerbs 6.14	Prou. 6.14	Prov. 8.18	Pricea 8, stih 13
§ 5.10	Acts 17.18	Acts 17.18	Acts 17.18	Acts 18.18	Acts 18.18	1 Tim. 4.16	1 Timothei 4 stih 16
§ 6.9	Deut. 28.18	Deut. 28.18	Deut. 28.18	Deut. 28.18	Deut. 28.18	–	–
§ 7.1	Psa. 55.17	Ps. 55.17	Ps. 55.17	Psa. 55.19	Psal. 55.19	Psal. 55.19	Psalom 54, stih 18
§ 13.1	Philip. 4.8	Philip. 4.8	Phil. 4.8	Psal. 4.8	Psal. 4.8 ¹⁷	Psal. 4.8	Psalom 4, stih 7
§ 34.1.	Galath. 4.14	Galath. 4.14	Galath. 4.14	Galat. 4.12	Gal. 4.12	Gal. 4.12	Galateani 4, stih 14
§ 34.6	1 Sam. 12.13	1 Sam. 12.13	1 Sa. 12.13	1 Sam. 12.13	1 Sam. 12.13	1 Sam. 12.13	2 Samoil 12 stih 13
§ 34.10	Ephes. 6.6	Ephes. 6.6	Ephes. 6.6	Ephes. 6.6	Ephes. 6.6	Eph. 6.6	–
§ 36.2	[Ps.] 129.8	[Ps.] 12.9.8	[Ps.] 12.9.8	[Ps.] 12.9.8	[Ps.] 12.9.8	[Ps.] 12.8,9	–
§ 36.6	Ex. 34.24	Ex. 34.24	Exod. 34.24	Exod. 34.24	Exod. 34.24	Exod. 34.24	Ishod 34, stih 24
§ 36.8	Iohn 1.43.47	Iohn 1.43.47	Iohn 1.43.47	Iohn 43.4.47	Iohn 43.4.47	Joh. 43.4,47	–
§ 36.9	1 Pet. 2.2	1 Pet. 2.2	1 Pet. 2.2	2 Pet. 2.2	2 Pet. 2.2	1 Pet. 2. v. 2	1 Pătru 2, stih 2

Fig. 1. Referințe biblice¹⁸.

Înainte de a intra în analiza comparată a lucrărilor tipărite de Robert Hill, István Matkó, respectiv Ioan Zoba, vom face o scurtă prezentare a primilor doi. Fiindcă data nașterii lui Hill nu este cunoscută, primele repere ale biografiei sale sunt cele din perioada studenției, pe care a petrecut-o la Christ's College, Cambridge, unde a primit titlurile de B. A. (1584), respectiv M. A. (1586)¹⁹. La sfârșitul aceleiași decade a devenit *fellow* al St. John's College, important așezământ fondat de Margaret of Beaufort, bunica regelui Henric al VIII-lea. După o scurtă perioadă petrecută în pastorație, și-a continuat studiile la Oxford. La sfârșitul perioadei elizabetane și începutul perioadei

¹⁷ Uneori nu există punct despărțitor între capitol și verset.

¹⁸ Prima coloană din tabel indică numărul secțiunii în care se găsește o anumită referință biblică. Precizăm că în edițiile tipărite de Hill sunt numerotate doar subsecțiunile, nu și secțiunile mari. Acestea din urmă sunt, însă, numerotate în MATKÓ și ZOBA

¹⁹ Pentru o analiză detaliată a carierei lui Robert Hill, vezi Merritt (2002: 144-145).

iacobite ocupa funcția de *lecturer*²⁰ la Biserica St. Martin-in-the-Fields din Londra²¹. După finalizarea doctoratului în teologie (1609), a preluat funcția de *rector* al Bisericii St. Bartholomew (lângă Exchange). Despre Margaret, prima lui soție, se știe că a murit în 1615. Robert Hill s-a stins din viață în 1623.

Lucrarea *A Christian directed* îmbracă forma unui catehism cu 45 de întrebări ale căror răspunsuri sunt formulate la persoana I singular²². Prima parte a lucrării, cuprinzând „generall rules of pietie”, îl supune pe cititor unui amplu proces de introspecție spirituală, îndemnându-l să „vegheze” și să „răscumpere vremea”. Secțiunea privitoare la „gesture and behaiouir” (§ 10) se ramifică în subiecte care tratează îmbrăcămintea, comportamentul la masă, momentele de relaxare și raportarea la bani. Pentru puritani, foarte importantă este noțiunea de *calling*²³ („chemare”), care îmbină conceptul de vocație cu cel de muncă. În acord cu teologia puritană, fiecare om („euen gallant and great ones”) trebuie să aibă o „chemare” (§ 17), termen pe care Zoba îl va reda, din maghiară, prin *deregătorie*.

În partea a doua a cărții, Hill discută așa-numitele „particulars”, adică acele principii de conduită menite să-l ajute pe creștin să-și îndeplinească bine rolul pe care îl are în familie sau în societate. Sunt incluse aici sfaturi pentru cei care vor să se căsătorească și sunt discutate îndatoririle pe care le au membrii familiei sau ai societății unii față de alții. În secțiunea finală, autorul se concentrează asupra vieții bisericești și prezintă îndatoririle pe care le are slujitorul (*minister*) față de biserică, precum și îndatoririle enoriașilor față de el.

István Matkó²⁴ de Kézdivásárhely (1625-1693) a fost pastor maghiar reformat, autor și traducător de lucrări teologice, predicator și apologet al protestantismului. În istoria culturii teologice, dar și în istoria literaturii maghiare baroce, Matkó a rămas cunoscut datorită polemicilor sale cu teologul iezuit Mátyás Sámbar, despre activitatea căruia a scris mai multe pamflete presărate cu alegorii acide, cărora Sámbar le-a răspuns în același fel.

²⁰ Numeroase biserici engleze de orientare puritană au instituit așa-numite *lecturships*, posturi pentru slujitori care aveau ca principală sarcină predicarea. Puritanii considerau că harul se comunică inclusiv prin predică, de aceea urmăreau angajarea unor clerici care să împlinească această nevoie. Vezi Seaver (2006: 446-448).

²¹ Colecția de scrieri *Christs prayer expounded, A Christian directed, and a Communicant prepared* (Londra, 1606) le este dedicată enoriașilor de la parohia „St. Martin in the fields”, unde Hill slujea ca predicator.

²² De exemplu, „Quest. Why ought you thus to wach? Answ. Because I walke in the presence of God, *Prov. 5.21*” (Întrebare: De ce trebuie să veghezi? Răspuns: Fiindcă umblu în prezența lui Dumnezeu. *Prov. 5:21*).

²³ Vezi distincția făcută în DENT 1611, p. 228, între „general callings” și „special callings”.

²⁴ În bibliografia de limbă română apare și în forma „Ștefan Matkó”.

István Markó s-a născut la Târgu Secuiesc (Kézdivásárhely – unde, în prezent, o stradă îi poartă numele) și a studiat în centrele de educație protestantă din Transilvania: la Colegiul Reformat din Cluj și la cel din Alba Iulia. Matkó se remarcă prin însușirea și folosirea cu dexteritate a mai multor limbi străine: ebraica, greaca, engleza. Deși nu există vreo dovadă că ar fi studiat și în centre din afara teritoriilor de limbă maghiară, fiind unul dintre „acei puritani unguri care niciodată nu au ajuns în Anglia” (Berg 1946: 126), pastorul reformat și-a perfecționat pe parcursul întregii vieți cunoștințele de limbi străine, mai ales pe cele de engleză și română, deprinse, probabil, la Colegiul din Alba Iulia.

Își începe cariera ca director al școlilor reformate din Târgu Secuiesc și Orăștie, apoi este pastor în biserica reformată din Vurpăr, sat existent și astăzi, lângă Vințu de Jos, județul Alba. Probabil că pe când era pastor la Vurpăr, Matkó îl întâlnește pe preotul român Ioan Zoba din Vinț, cu care începe o fructuoasă relație de colaborare și, cu siguranță, și de prietenie. Este de presupus că Ioan Zoba a avut o contribuție însemnată și la aprofundarea limbii române de către pastorul Matkó. Acesta trebuie să fi avut ore de română în programa Colegiului Reformat de la Alba Iulia²⁵, însă face progrese mari, ajungând să vorbească româna la un nivel ridicat, așa încât putea predica pentru vorbitorii nativi. Ca urmare, principele Transilvaniei, Gheorghe Rákoczi al II-lea, îi cere lui István Matkó să își înceteze activitatea în comunitatea reformată maghiară din Vurpăr și să preia postul de pastor pentru credincioșii reformați români din Caransebeș, pentru care urma să officieze servicii religioase în limba română. Matkó rămâne la Caransebeș până în jurul vârstei sale de 33 de ani, adică până în 1658, când regiunea este ocupată de armata turco-tătară, iar o parte din populație este nevoită să fugă:

[...] după ocuparea banatului Caransebeșului de către turci (1658) enoriașii calvini români s-au refugiat în Hațeg, la Deva și la Bărbantș întemeind comunități viabile. Cei din Deva au sperat pe la 1684 că vor obține acceptul principelui pentru transferarea pastorului clujean Ștefan Kézdivásárhelyi Matkó, dar planul lor nu s-a realizat. Kézdivásárhelyi ar fi fost un pastor ideal pentru ei, dat fiind faptul că cunoștea foarte bine limba română. Anterior anului 1658 a fost predicator prin părțile Caransebeșului și pe la 1681 a început traducerea Vechiului Testament în limba română (Sipos 2005: 27-30).

Nagy (2018: 301; 2021: 327) consideră că Matkó a și finalizat traducerea Vechiului Testament, dar, din lipsă de fonduri, lucrarea nu a văzut lumina tiparului, iar manuscrisul, până în prezent, nu a fost recuperat. După ce, cu susținerea Înaltei Porți, banul calvin de origine română, Acațiu Barcsay, ajunge principe al Transilvaniei, acesta le cere clericilor să jure credință. Fiindcă Matkó refuză, este îndepărtat dintre

²⁵ Contele Miklós Bethlen afirma că, la Colegiul Reformat din Alba Iulia, în jurul anului 1660, el însuși a învățat sute de cuvinte în limba română. Vezi Szabó (1931: 90) și Nagy (2000-2001: 251).

românii reformați și apoi dus în detenție, la Sighișoara. După câteva luni, este pus în libertate și își continuă activitatea pastorală în diferite localități din Transilvania. Scrie și publică mai multe lucrări polemice, precum și două traduceri ale unor lucrări englezești, dintre care una face subiectul prezentului studiu și pe care apoi o tâlmăcește în română preotul Ioan Zoba, din Vințul de Jos. Matkó István a păstorit biserica reformată din Cluj până la sfârșitul vieții sale, care a survenit în aprilie 1693. Matkó a fost căsătorit și a avut cel puțin un fiu.

Întrucât analiza „sinoptică” a celor trei cărți nu poate fi întreprinsă decât selectiv, în studiul de față ne vom limita la evaluarea secțiunilor 33-36²⁶. Vom evidenția în mod special felul în care a fost tradus (și adaptat) „manualul” lui Hill în cele două etape („maghiară” și „românească”) ulterioare publicării originalului englezesc. După cum vom arăta mai jos, anumite referințe biblice tipărite eronat în ediția 1617 a lucrării *A direction to live well* au fost preluate și în versiunea maghiară, ceea ce ne duce un pas mai departe în demersul de identificare precisă a ediției folosite de Matkó. Pentru a-l ajuta pe cititor să observe rapid deosebirile și asemănările dintre cele trei lucrări, am dispus textul pe coloane, inserând în a patra coloană versiunea românească modernă a textului maghiar al lui Matkó.

Secțiunea 33

HILL (1617)	MATKÓ (1666)	ZOBA	Matkó (versiune modernă)
<i>Quest.</i> Say that you have a Minister, what is his duty to you?	<i>Kérdés.</i> Hát a lelki tanítok micsoda regulákat tartasanak meg, hogy ők is kegyesen mundkálkodhassanak az ő tisztekben?	<i>Întrebarea călătoriului.</i> Dară învățătorii sufletești, preoții, ce lucruri să ție cum și ei cu dreptate să poată îmbla în deregătoriia lor?	<i>Întrebare.</i> Ce fel de reguli să respecte învățătorii spirituali pentru ca și ei să poată lucra cu har în funcțiile lor?
Answ. He is bound: 1. To pray in, and for the Congregation, Num. 6.24. 1 Sam. 12.	1. Imákozának a gyülekezetben és a gyülekezetért s magokért, Neh. 6.24. 1 Sam. 12.	1. Să să roage în besereacă (și aiurea) pentru oameni și pentru ei (1 Samoil 12, stih 19, 23).	1. Să se roage în adunare și pentru adunare, ca și pentru ei înșiși. Neem. 6:24. 1 Sam. 12.
2. To reade the word of God, Nehe. 8.8. Acts 13.27.	2. Olvassák az Isten beszédét, Neh. 8.8. Act. 13.27.	2. Să cetească totdeauna cuvântul lui Dumnezeu între oameni; așa au făcut Neemia (cap 8, stih 8; și la Deaania 13, stih 27)	2. Să citească cuvântul lui Dumnezeu. Neem. 8:8. Fapt. 13:27.
3. To preach the	3. Prédikálják a Krisztus	3. Curat să	3. Să predice în mod

²⁶ Textul englezesc nu este numerotat. Pentru a putea „naviga” în text, am folosit numerotarea din ediția maghiară, adoptată și de Ioan Zoba.

Gospel of Christ. 1 Corinth. 9.16. 2 Tim. 4.2. 1 Pet. 5.2.3.	evangéliomát tisztán, és a szacramentomokat úgy szolgáltassák ki, amint az Úrtól vették, 1 Cor. 9.16 & 11.23. 2 Tim. 4.	propoveduiască Evangheliia lui Hristos și tainele ceale sfinte așa să le slujască, cum au luat de la Domnul (1 Corintheani 9, stih 16: „ <i>Ce, vai mie, de nu voi propovedui</i> ”; și în 11 stih 23; 2 Timotehi 4, stih 2 iprocî).	curat Evanghelia lui Hristos și să săvârșească sacramentele, întocmai cum le-au primit de la Domnul. 1 Cor. 9:16 și 11:23; 2 Tim. 4:2.
4. To catechize such as are ignorant in his charge. Galat. 6.6.	4. A kátekésist, azaz a hitnek fundamentomát tanítsák a tudatlanoknak, Gal. 6.6.	4. Pre cei proști și neștiuți să-i înveațe pe temeiiul legii creștinești (Galateani 6, stih 6).	4. Să îi învețe catehismul, adică fundamentul credinței, pe cei neștiutori. Gal. 6:6.
5. To giue good example by his life. Mat. 5:13.14.15.16	5. Életekkel is jó példát adjanak mindeneknek, Matt. 5.13, 14, 15, 16.	5. Cu viața lor încă să dea pildă bună tuturor (Mathei 5, stih 13: „ <i>Voi sântefi sarea pământului</i> ”; stih 14: „ <i>Voi sântefi lumina lumii</i> ”).	5. Să ofere și prin propriile vieți un exemplu bun, pentru toți. Mat. 5:13-16.
6. To comfort the feeble-minded. Iob 33.23. Isay 61.1. 1 Thess. 5.14.	6. Vigasztalják a megkeseredetteket, Job. 33.23. Esa. 61.1. 1 Thess 5.14.	6 Să mângâie pre cei întristaț (Isaiia 61, stih 1, <i>să vindece inimile zdrobite</i> ; 1 Samoil 5, stih 14: „ <i>Iară rugăm pre voi, fraților, mângâiaț pre cei cu inimă fricoasă</i> ”).	6. Să îi consoleze pe cei întristați. Iov. 33:23. Is. 61:1. 1 Tes. 5:14.
7. To reprove sin and iniquity, Isay 58.1.	7. Személyválogatás nélkül megfeddjék mindenkben a bűnt és a hamisságot, Esa. 58.1.	7. Fără de alesătura feațelor, păcatelor și strămbătățile tuturor să le cearte (Isaiia 58, stih 1 ²⁷ : „ <i>Ca trimbița înalță glasul tău și spune oamenilor păcatele lor</i> ”).	7. Să mustre păcatul și minciuna în orice împrejurare, fără să facă deosebire între persoane. Is. 58:1.
8. To visite such as are not infectiously sicke, if he be sent for, Iames 5.15.	8. Meglátogassák a betegetek, ha azoktól hívattatnak, Jac. 5:15.	8. Să cerceteaze bolnavii, de-i vor chema (Iacov 5, stih 14: „ <i>Bolnavii cineva între voi? Cheame preoții besearecii</i> ”).	8. Să îi viziteze pe cei bolnavi, dacă primesc solicitare din partea acestora. Iac. 5:15.
9. To see how the poore may be maintained. Galat. 2.10. 2 Cor. 9.2. Acts	9. Jól megvizsgálják, micsoda gondviselés vagy az igyefogyott szűkölködő szegényekre,	9. Bine să ia samă ce purtătură de grije iaste (de la creștini) pre cei săraci și lipsiț	9. Să examineze temeinic ce fel de purtare de grijă necesită nevoiașii

²⁷ Cifra 6 din ZOBA constituie o eroare de transcriere făcută de îngrijitorul ediției.

11.30.	Gal. 2.10. 2 Cor. 9.2; Act. 11.30.	(Galateani 2, stih 10: „ <i>Ne îndemnară să ne aducem aminte despre surumani</i> ”; Deaania 11, stih 29, 30).	săraci. Gal. 2:10; 2 Cor. 9:2; Fapt. 11:30.
10. To be hospitable, according to his ability. 1 Tim. 3.2.	10. Tehetségek szerint gazdálkodók legyenek, 1 Tim. 3.2.	10. După putearea lor să fie priimitori la oaspeț (ceteaște 1 Timothei cap 3, stih 2).	10. Să fie gazde bune, în conformitate cu posibilitățile pe care le au. 1 Tim. 3:2.

Secțiunea 33 din cartea lui Hill descrie „îndatoririle slujitorului” (*minister*) față de „adunare” (*congregation*). În conformitate cu teologia puritană, Hill evită să folosească termenul *priest* pentru a-l descrie pe slujitorul care stă în fruntea congregației. Matkó traduce sistematic engl. *minister* prin *lelki tanító* („învățător spiritual”), secvență redată de Zoba prin *învățător sufletesc* și glosată apoi prin *preot*, care face textul mai potrivit în context ortodox. Termenul *deregătorie*, întâlnit frecvent la Zoba, traduce în context magh. *tisztekek*, care mai poate fi echivalat prin *funcție, serviciu, slujbă, profesie* sau *rol*.

În HILL 1617, prima referință biblică invocată pentru a ilustra datoria „slujitorului” de a se ruga pentru adunare este *Num. 6.24*, care conține rugăciunea de binecuvântare pe care preoții veterotestamentari o rosteau asupra poporului Israel. Referința echivalentă din Matkó (*Neb. 6.24*) este eronată²⁸. Teologul maghiar a făcut probabil o eroare de copiere, sub influența trimiterii la *Nebe. 8.8* (HILL 1617), din același context (§ 33.2).

Matkó amplifică originalul englezesc, care este mult mai lapidar. Precizarea lui Hill că slujitorul are datoria de a predica Evanghelia lui Hristos (*To preach the Gospel of Christ*, § 33.3) este îmbogățită de Matkó prin adaosul că slujitorul are datoria de a „săvârși sacramentele” (*és a szacramentomokat úgy szolgáltságáé*). Cărturarul maghiar are în vedere în principal Cina Domnului, după cum rezultă din trimiterea la *1 Cor. 11:23*²⁹, care nu se regăsește în textul englezesc. Teologul maghiar a omis referința din *1 Petr. 5:2-3* (*Fede the flocke of God, which dependeth upon you*; BIBL.GENEVA 1560³⁰).

²⁸ Capitolul 6 din *Neemia* are doar nouăsprezece versete.

²⁹ „Eu am primit de la Domnul ce v-am învățat, anume că Domnul Isus, în noaptea în care a fost vândut, a luat o pâine” (NT EDCR); cf. și versiunea din NT. 1648: „Că eu luai de la Domnul Isus, carea am și dat voao; în noaptea în carea fu vândut, luo pâine”.

³⁰ În mediul puritan englez, cea mai populară versiune a Scripturii a fost Biblia de la Geneva, tipărită în 140 de ediții de la apariția ei, în 1560, până în 1644. Influența ei culturală și teologică a continuat să se manifeste și după publicarea Versiunii Autorizate (1611), patronate de regele Iacob Stuart I. În opinia lui Norton (2011: 19), „if the KJB had never been made, the Geneva Bible might have held the place in the English consciousness that the KJB gradually achieved. It could well have been the definitive English Bible rather than one more draft on the way to that version”.

În § 33.4, Hill folosește verbul *catechize*, care poate fi înțeles fie în sens tehnic ('a învăța pe cineva din catehism'), fie în sens generic ('a transmite cuiva principalele noțiuni de teologie creștină'). Matkó a tradus verbul folosind termenul maghiar specializat *kátekésist*. În schimb, în versiunea românească se folosește doar verbul *a învăța*, fără vreun alt determinat. Aceeași secțiune dă mărturie despre tendința lui Zoba de a dubla în traducere textul original³¹: maghiarul *tudatlanok* („necunosători”) este redat prin doi termeni: *proști și neștiuți*. Prin *lege creștinească* Zoba înțelege, desigur, „credința” (văzută ca sistem doctrinar, nu ca acțiune).

În § 33.6 Zoba omite *Iov* 33:23, probabil fiindcă n-a fost convins că acest text biblic ilustrează convingător datoria preotului de a-i mângâia pe cei întristați. Trimiterea la *1 Samoil* 5, *stih* 14 este greșită și probabil se datorează tipografului, care trebuie să fi avut în manuscrisul primit *1 Sol.* 5, *stih* 14 (= *1 Tes.* 5:14), verset în care Pavel îi îndeamnă pe tesaloniceni să-i mângâie „pre cei cu inimă fricoasă” (NT. 1648).

În § 33.7 Hill le cere predicatorilor „să certe păcatul și nelegiuirea” (*reproue sin and iniquitie*). În traducere, Matkó a inserat secvența *személyválogatás nélkül*, redată fidel de Zoba prin *fără de alesătura feațelor*. Numai în mod excepțional Matkó a omis detalii din textul lui Hill. De exemplu, în § 33.8, puritanul englez scrie că vizitarea celor bolnavi de către *minister* trebuie făcută doar celor care nu sunt molipsitori (*such as are not infectiously sick*). Precizarea își are justificarea în epidemiile de ciumă care au afectat Londra periodic în timpul vieții autorului³². Deși în general mărturiile biblice folosite de Hill sunt corecte, trimiterea din această secțiune (*Iac.* 5:15) nu este suficient de precisă. Zoba a observat că v. 14 este mult mai potrivit pentru recomandarea din § 33.8 și a modificat referința în consecință: *Iacov* 5, *stih* 14.

În subsecțiunea despre îngrijirea săracilor, Zoba a omis trimiterea la *2 Cor.* 9:2, probabil fiindcă versetul are nevoie de o exegeză mai amplă pentru a fi folosit ca argument pentru ajutorarea săracilor. Versiunea românească are însă un adaos – *de la creștini* – în raport cu textul maghiar, pentru a indica mai clar că îngrijirea săracilor este o datorie creștină.

Secțiunea 34

HILL (1617)	MATKÓ (1666)	ZOBA	Matkó (versiune modernă)
<i>Quest.</i> And what duties	<i>Kérdés.</i> Hát akik a	<i>Întrebarea călătorinlui.</i>	<i>Întrebare.</i> Ce reguli

³¹ Fenomenul a fost remarcat deja de Pavel (2001: 209): „Este semnificativă [...] încercarea lui Zoba de a explica unii termeni în paranteză, adnotări care pot fi considerate atât traduceri duble, cât și completări menite să faciliteze înțelegerea textului. Unele dintre aceste serii sinonimice sunt preluate din ediția maghiară.”

³² Epidemia din 1593 a cauzat 10662 de morți. Cei care vizitau sau îngrijeau bolnavii, precum și cei care erau bolnavi și ieșeau în exterior aveau datoria de a purta un semn distinctiv în mână, pentru a fi cunoscuți de ceilalți oameni. Vezi Creighton (1891: 354).

owe you to him?	tanítóktól az Istennek beszédét hallgatják, micsoda regulákat kell megtartaniok, hogy tanítójokhoz való magokviselése a jó kegyesség szerint légyen?	Dară carii ascultă cuvântul lui Dumnezeu de la învățători, ce lucrure trebuie să fie cum să se poarte cu vrednicie către învățătorii lor?	trebuie să respecte cei care ascultă cuvântul Domnului, de la învățători, pentru ca purtarea acestora față de învățător să fie de cuvenită pioșenie?
<i>Ans.</i> I owe unto him, 1. Reuerence, as Gods Angell, Reuelat. 1.20. Galat. 4.12. ³³ 2 Kings 13.14.	1. Úgy becsüljék lelki tanítójokat, mint Istennek angyalait, Apoc. 1.20. Gal. 4.12. 2 Reg. 13.14.	1. Așea să-ș cinstească pre învățătorii sufletesc, ca pre îngerul lui Dumnezeu (Apocalips 1, stih 20; Galateani 4, stih 14: „ <i>Pre mine ca îngerul lui Dumnezeu și ca pre Isus Hristos m-aț priimit</i> ”; 2 Țarii 13, stih 14).	1. Să își cinstească învățătorul spiritual ca pe îngerii lui Dumnezeu. Apoc. 1:20; Gal. 4:12; 2 Reg. 13:14.
2. Audience, as Gods Ambassadour. 2 Cor. 5.20. Luke 4.20.	2. Úgy fogadják szavokat, mint Isten hozzájuk küldett követeinek avagy postáinak, 2 Cor. 5.20. Luc. 4.20.	2. Așea să le priimască cuvintele lor ca solilor trimiș de la Dumnezeu către ei (2 Corintheani 5, stih 20: „ <i>În numele lui Hristos îmblăm în solie</i> ”).	2. Să le primească spusele ca pe ale unor ambasadori sau soli trimiși la ei de Dumnezeu. 2 Cor. 5:20; Luc. 4:20.
3. Obedience, as Gods Shepheard. Ezech. 34.2. Hebr. 13.17.	3. Oly engedelmességet mutassanak hozzájuk, mint a juhok az ő pásztorokhoz, Ezech. 34.2. Heb. 13.17.	3. Îngăduință ca aceea să arate către ei, ca și oile ceale bune către păstorii cei buni (Ezechiil 34, stih 2, 3: „ <i>Vai de păstorii lui Izraël carii pre sine să pascu. Ceale grase le mănâncă, cu lână să îmbracă și oile nu pascu</i> ”; la Evrei 13, stih 17).	3. Arătați-le supunere întocmai ca oile păstorului lor. Ez. 34:2. Evr. 13:17.
4. Maintenance, as Gods Labourer. 1 Cor. 3.9. and 9.7.8.9.10.11.12.13.14.	4. Úgy fogadják és tartásák, mint az Isten gabonájába kibocsáttatott munkásokat, 1 Cor. 3.9 & 9.7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14.	4. Așea să-i priimască și să-i fie ca pre lucrătorii trimiș în holda Domnului (1 Corintheani 3, stih 9: „ <i>Că ai lui Dumnezeu lucrători sântem</i> ”; și în 9, stih din 7 până la	4. Să îi primiți și să îi considerați ca pe lucrătorii trimiși în holda lui Dumnezeu. 1 Cor. 3:9 și 9:7-14.

³³ *Recte Gal. 4:14.*

5. Countenance, as Gods Minister. 1 Tim. 5:17. Eccles. 38:1.	5. Kettős tisztességgel illessék, mint mennyei Úr követségének viselőit, 1 Tim. 5:17.	14). 5. Cu cinste îndoită să-i cinstească ca pe cea ce poartă solia Dumnezăului cereșcu (1 Timotheiu, 5, stih 17: „ <i>Preoții care poartă grije bine, cuvintele-să doao cinsti a avea</i> ”).	5. Să-i tratați cu îndoită cinste, ca pe cei ce poartă solia Domnului cereșcu. 1 Tim. 5:17.
6. Confession, as he is a Comforter. 1 Sam. 12:13. ³⁴ Acts 2:37.	6. Amely (bűnök miatt esett nehéz) sebekből megorvosoltatásokat és azokból származott lelki szomorúságokból vigasztaltatásokat kívánják, azokat lelkipásztorok előtt vallják meg, nem azért, hogy azok megbocsássák, mert Istené az, hanem: 1. Hogy imádkozzanak értetek, Jac. 5. v. 16.	6. Carii cu păcate ș-au vătămat sufletele și poftescu vindecare și mângâiere sufletească, aceia păcatele lor să le ispoveduiască înaintea păstorului sufletescu; pentru acestea: 1. Ca să se roage pentru ei (preoții) Iacov 5, stih 16: <i>„Ispoveduiți-vă păcatele voastre unul către alaltu și rugați unul pentru altu ca să vă vindecați, că mult foloseaște rugăciunea străbătătoare dreptului”</i> .	6. Cei care doresc vindecarea rănilor (grele din pricina păcatelor) și mângâiere pentru mâhnirea sufletească pricinuită de acestea, să și le recunoască în fața pastorilor spirituali, nu pentru ca aceștia să le dea iertarea, căci ea este a lui Dumnezeu, ci 1. ca să se roage pentru ei, Iac. 5:16.
	2. Hogy az Istennek megszánt, bánt bűnök megbocsáttatások felől való szent igiretivel őket vigasztalják, és szomorú kétségbeesés ellen bátorítsák erősítsék, etc. 1 Sam. 12:13. ³⁵ Act. 2:37.	2. Ca să-i hrăborească și să-i veselească cu cuvântul lui Dumnezău, învățându-i ca să nu cază în ispită, că Dumnezău le-au iertat păcatele pentru moartea lui Isus Hristos și pentru pocăința lor cea adevărată. (2 Samoil 12, stih 13: <i>Atunci zise David lui Natban: Greșit-am lui Dumne-</i>	2. Pentru ca prin iertarea din urma mărturisirii, a căinței de păcate (în fața) lui Dumnezeu, să îi consoleze cu promisiunea-I sfântă și să fie încurajați, întăriți împotriva tristei deznădejdi, etc. 2 Sam. 12:13; Fapt. 2:37.

³⁴ Recte 2 Sam. 12:13.³⁵ Recte 2 Sam. 12:13.

7. Loue, as he is my instructor, Gal. 4.15.	7. Szívesen szeressék ōket, mint legszükségesebb jóknak sáfárlóit és Isten után való lelki vezéreket. Gal. 4. v. 15.	<i>zãu!” Şi zãise Nathan lui David: Dumnezãu au iertat pãcatul tãu, nu vei muri”</i> şi la Deaania 2, stih 37).	7. Sã îi iubeascã din toatã inima, ca pe ispravnicii ai bunurilor celor mai trebuincioase şi îndrumãtori spirituali spre Dumnezeu. Gal. 4:15.
8. Feare, as he is my father. 1 Cor. 4.15.	8 Tiszteljék, mint atyjokat, 1 Cor. 4. v. 15.	8. Sã-i cinsteascã ca pre pãrinþii lor (1 Corintheani 4, stih 15: <i>„Cã în Isus Hristos prin Evanghelie eu vã nãscãu pre voi”</i>).	8. Sã îi onoreze ca pe taþii lor. 1 Cor. 4:15.
9. Patience, as he is my correcter. Hebr. 13.22.	9. Békességesen tûrjék és örmmel vegyék hív feddéseket, Heb. 13.22. Psal. 141. v. 5.	9. Cu rãbdare de pace şi cu bucurie sã priimeascã certarea lor (Evrei 13, stih 22: <i>„Rog pre voi, fraþilor, sã feriþ³⁶ cuvãntul îndemnãrii”</i> ; Psalom 140, stih 5: <i>„Cearte-mã pre mine dreptul şi milã-i va fi”</i>).	9. Sã rabde împãcaþi mustrãrile în credinþã, şi sã le accepte cu bucurie. Evr. 13:22; Ps. 141:5.
10. Prayer, as he is to breake to mee the bread of Life. Ephes. 6.6. ³⁷ Rom. 15.30.	10. Ugyan tusakodjanak Isten elõtt érettek való imãdkozásokban, hogy megszabadulván a Sátán tagjainak kegyetlenségektõl, szent szolgálatjokat hasznosan és épületesen vihessék véghez, Eph. 6.6. Rom. 15.30.	10. Sã lupteaze cu rugãciunea pentru ei înaintea lui Dumnezãu, ca sã-i izbãvascã de nãsãlnicia mãdulãrilor Satanei, ca sã-ş poatã isprãvi slujba lor cu folos, cu întrãmare. Pre aceasta roagã Pavel apostol pre Rimleani (15, stih 30: zicând: <i>„Ce vã rog pre voi, fraþilor, pentru Domnul nostru Isus Hristos şi pentru dragostea Duhului sã-m</i>	10. Sã lupte prin rugãciuni înaintea lui Dumnezeu, pentru ei înþişi, pentru ca, izbãviþi de cumpliþii acoliþii ai lui Satan, sã îþi îndeplineascã slujba sfântã în mod folositor şi constructiv. Efes. 6:6; Rom. 15:30.

³⁶ Recte „suferiþi”.

³⁷ Recte Efes. 6:18-19.

*fiț într-agiutoriu cu
rugăciunea pentru mine
cătră Dumnezeu”).*

Secțiunea 34 prezintă atitudinea pe care trebuie să o aibă credinciosul față de *minister* (*lelki tanító* MATKÓ, *învățător* ZOBA). În mod neașteptat, Zoba nu a mai făcut glosarea obișnuită prin *preot*. Pentru a dovedi că un credincios trebuie să manifeste respect (*reuerence*) față de ierarhia slujitoare, Hill a apelat, între altele, la *Gal.* 4:12. Referința corectă este *Gal.* 4:14, verset în care Apostolul Pavel le reamintește credincioșilor din Galatia că l-au primit ca pe „îngerul lui Dumnezeu” (*And the tryal of me which was in my flesh, ye despised not, nether abhorred: but ye received me as an Angel of God, yea, as Christ Jesus* BIBL.GENEVA 1560). Eroarea din HILL 1617, preluată și de Matkó, a fost corectată de Zoba. Trimiterea biblică la 2 *Țarii* 13, *stib* 14 (care ilustrează reverența regelui Ioas față de Elisei) urmează uzul protestant (în LXX cartea este numită 4 *Regi*). Deși în maghiară se folosește pluralul (*Istennek angyalait*, „îngerii lui Dumnezeu”), Zoba folosește, mai logic, singularul.

Termenul *ambassador* folosit de Hill în § 34.2 pentru a-l descrie pe *minister* este preluat chiar din 2 *Cor.* 5:20 (*are we ambassadors for Christ* BIBL.GENEVA 1560). Pluralul folosit de Matkó (*követek*) se regăsește și la Zoba, cu observația că traducătorul român are la dispoziție numai cuvântul *solii* pentru a-i descrie pe „învățătorii suflători”. Citatul neotestamentar inserat de Zoba (*în numele lui Hristos îmblăm în solie*) este preluat din NT. 1648 și corespunde versiunii latinești a lui Beza: *nomine Christi legatione fungimur* (BEZA 1580). Zoba nu a preluat necritic referințele din Matkó, după cum ilustrează omiterea trimiterii la *Luc.* 4:20. Probabil cărturarul ardelean a preferat să nu includă în tema slujirii bisericești un text care descrie slujirea publică a lui Isus în Nazaret.

Virtutea supunerii este ilustrată de Hill cu ajutorul a două texte: *Ezec.* 34:2 și *Enrei* 13:17. În versetul veterotestamentar, metafora păstorului este folosită pentru a-i descrie pe conducători în general, însă teologul puritan trebuie să fi considerat că textul profetic rămâne relevant inclusiv în context eclezial. Matkó a amplificat textul englezesc, întregind comparația: „Arătați-le supunere întocmai ca oile păstorului lor”. În ZOBA textul capătă o nuanță suplimentară datorită prezenței adjectivului *bun*: *ca și oile ceale bune cătră păstorii cei buni*.

În secțiunea privitoare la *maintenance* (§ 34.4), Hill folosește secvența *Gods labourer*, împrumutată din 1 *Cor.* 3:9 (BIBL.GENEVA 1560), ca argument biblic în sprijinul ideii că un slujitor trebuie să beneficieze de ajutor din partea congregației pe care o păstorește. Matkó a extins considerabil textul englezesc, introducând imaginea lanului de grâu, inspirată probabil din *Ioan* 4:35-38. Pentru a justifica ideea de respect (*countenance*, § 34.5) datorat slujitorului, Hill apelează la 1 *Tim.* 5:17 și la *Sirab* 38:1³⁸,

³⁸ BIBL.GENEVA 1560: *Honor y physician with that honor that is due unto him, because of necessitie: for the Lord hath created him.*

scriere care în BIBL.GENEVA 1560 se intitulează *The Wisdome of Jesus the sonne of Sirach, called Ecclesiasticus*. Întrucât în colofonul acestei cărți se folosește doar *Ecclesiasticus*, nu este întâmplător că acesta a devenit numele cel mai întrebuițat de puritanii englezi. În mod neașteptat, Matkó a omis referința din Sirach, care face referire la respectul cuvenit medicului. Probabil cărturarul maghiar a considerat că trimiterea nu poate servi ca argument într-o secțiune privitoare la respectul cuvenit unui cleric.

Necesitatea spovedaniei (*confession*) este menționată de Hill în § 34.6. Trimiterea la 1 Sam. 12:13 este greșită³⁹ și se datorează probabil tipografului. Referința potrivită (identificată corect de Zoba) este 2 Sam. 12:13, text în care David îi spune profetului Natan: „*I haue sinned against the Lord*” (BIBL.GENEVA 1560). A doua referință (*Fapt. 2:37*) descrie reacția iudeilor care ascultă predica lui Petru în ziua de Rusalii și care se întreabă ce trebuie să facă pentru a fi mântuiți.

Matkó tratează pe larg problema mărturisirii păcatelor, insistând pe faptul că ea este necesară pentru vindecarea rănilor cauzate de păcat și pentru obținerea mângâierii sufletești. Cel în fața căruia se face mărturisirea este „păstorul spiritual” (*păstorul sufletesc* ZOBA). Precizarea că nu acesta acordă iertarea, ci Dumnezeu trebuie citită în cheie polemică, fiindcă ea pune sub semnul întrebării obiceiul catolic în virtutea căruia preotul îi spune penitentului „*Ego absolvo te a peccatis tuis in nomine Patris*”.⁴⁰ Pentru Zoba, o astfel de poziție radicală trebuie să fi fost inacceptabilă, de vreme ce ea nu se mai găsește în versiunea românească. Matkó mai precizează că mărturisirea, făcută înaintea lui Dumnezeu, atrage iertarea, iar aceasta este un motiv de consolare și încurajare pentru cei deznădăjduiți. Zoba prelucrează în mod suplimentar ideile lui Matkó: în urma „ispovedirii”, preotul poate să-i „hrăborească”⁴¹ și să-i veselească cu cuvântul lui Dumnezeu, învățându-i ca să nu cază în ispită, că Dumnezeu le-au iertat păcatele pentru moartea lui Isus Hristos și pentru pocăința lor cea adevărată”. Nici termenul *ispită*, nici ideea că iertarea are la bază „moartea lui Isus Hristos” nu sunt prezente în textul maghiar.

Rolul de *instructor* (*lelki vezér* MATKÓ; *porătuitor sufletesc* ZOBA) este menționat în § 34.7, secțiune care le cere enoriașilor să arate față de slujitorii aceeași dragoste pe care i-au arătat-o lui Pavel galatenii⁴². În viziunea lui Matkó, predicatorii sunt „ispravnici ai bunurilor celor mai trebuincioase”. Conform traducerii lui Zoba, aceștia *împart bogățiile cea mai scumpă sufletească*. În mod excepțional, cărturarul a înlocuit referința biblică din textul maghiar cu o referință aleasă de el însuși: *1 Corinteani 9, stih 11*. Secvența

³⁹ Eroarea se află și în HILL 1608/9.

⁴⁰ Pentru o descriere mai amplă a sacramentului penitenței și a formulei de iertare a penitentului, vezi Hanna (1913: 65).

⁴¹ Verbul *a hrăbora* are, în context, sensul de ‘a încuraja’, ‘a îmbărbăta’.

⁴² Potrivit Apostolului, aceștia ar fi fost dispuși să-și sacrifice până și lumina ochilor pentru el (*Gal. 4:15*).

„lucrurile sufletești” din textul biblic ales de Zoba corespunde gr. τὰ πνευματικά, termen prin care Apostolul Pavel denumește beneficiile de natură spirituală pe care le-a conferit credincioșilor din Corint.⁴³

Secțiunea § 34.9, care discută importanța răbdării cuvintelor muștrătoare ale slujitorului, conține în textul lui Hill o singură trimitere biblică: *Evr.* 13:22. Matkó a adăugat *Ps.* 141:5, numerotat de Zoba conform împărțirii septuagintale. Forma corectă a citatului din *Evr.* 13:22 este „suferiți cuvântul îndemnării” (gr. ἀνέχεσθε τοῦ λόγου τῆς παρακλήσεως), însă, dintr-o eroare a tipografului, textul a devenit *să feriți cuvântul îndemnării*.

În finalul secțiunii 34, Hill le cere cititorilor să se roage pentru slujitorul bisericesc, fiindcă acesta este cel care „frânge pâinea vieții”. Se face astfel aluzie la rolul pe care slujitorul îl are în administrarea sacramentului euharistic. Trimiterea la *Efes.* 6:6 nu reflectă corect tema aleasă, întrucât subiectul rugăciunii se regăsește în *Efes.* 6:18-19. Matkó a dat frâu liber originalității, conferind recomandării lui Hill o turnură spirituală mai puternică. „Învățătorii” trebuie sprijiniți în rugăciune ca să fie izbăviți de „cumpliți acoliți⁴⁴ ai lui Satan” și astfel „să își îndeplinească slujba sfântă în mod folositor și constructiv”.

Secțiunea 35

HILL (1617)	MATKÓ (1666)	ZOBA	Matkó (versiune modernă)
<i>Quest.</i> I know, by this, my Ministers duty, and my dutie towards the Minister: but be it that I come to heare a Sermon, what rules can you giue me for profitable hearing?	<i>Kérdés.</i> Értelm immár mi légyen mind a lelki tanítoknak hallgatójokhoz, mind pedig a hallgatóknak lelki tanítójokhoz való tisztek. Kérlek taníts meg arra is, hogy hogy lehessen alkalmas az Isten igéjének hallgatására?	<i>Întrebarea călătorului.</i> Înțeleg acum ce iaste deregătorii preoților cătră mireni și a mirenilor cătră preoț. Rogu-mă să mă înveț și aceasta: cu ce destoinicie voi asculta cuvântul lui Dumnezeu?	<i>Întrebare.</i> Înțeleg acum care sunt îndatoririle atât ale învățătorului spiritual pentru ascultătorii săi, cât și ale ascultătorilor către învățătorul spiritual. Te rog să mă mai înveți și cum să fiu apt pentru a asculta cuvântul lui Dumnezeu?
Surely these: 1. That you prepare for hearing. <i>Genes.</i> 35.2. <i>Exodus</i> 19.10. 1 <i>Sam.</i> 16.5. and 21.4.	1. Még jó idején elkészítsd magadat az Isten beszédének jó móddal való hallgatására, <i>Eccl.</i> 5.1. <i>Gen.</i> 35.2. <i>Ex.</i> 19.10. 1 <i>Sam.</i> 16.5 & 21.4.	1. De vreamă să te socotești cu bună smerenie pre ascultarea cuvintelor lui Dumnezeu (<i>Ecleziast</i> 5, stih 1: „ <i>Păzește-ți picioarele tale când mergi în casa lui Dumnezeu, ca</i>	1. Pregătește-te încă din timp ca să ascuți așa cum se cuvine vorbirea Domnului. <i>Gen.</i> 35:2; <i>Ex.</i> 19:10; 1 <i>Sam.</i> 16:5; 21:4.

⁴³ Același termen este folosit în *Rom.* 15:27 pentru a descrie ajutorul dat de creștinii din Macedonia comunității creștine din Ierusalim. Pentru detalii, vezi Fitzmyer (2008: 364).

⁴⁴ Termenul maghiar *tag* înseamnă, *stricto sensu*, ‘membru, mădular’.

2. That you be diligent in hearing. Iere. 13.15.	2. Légy figyelmetes a hallgatására, Jer. 13.15.	<i>să fi plecat pre ascultare</i>”; stih 2: „Nu grăbi cu gura ta și mintea ta să nu pripască a grăi înaintea lui Dumnezeu”; Bitie 35, stih 2: „Zăse Iacov oamenilor săi: Lepădaț bozî și vă curățîț și vă premeniț bainele”; Ishod 19, stih 10: „Și iară zise Dumnezeu către Moisi: «Pasă cătră oameni de-i sfințeaste pre ei astăz și mâne și să-ș speale bainele»”; 1 Samoil⁴⁵: „Zise popa cătră David: «Nu iaste aicea altă pâine, fără numai pâinile ceale sfințite, ci, de s-au ținut slugile tale în curăție alegând de cătră muieris»”).	2. Ascultă-l cu luare-aminte. Ier. 13:15.
3. That you be careful after hearing. Isay 42.23.	3. Elmékedjél a meghallott dolgokról, Esa. 42.23.	3. Cu înțelepție să gândești de ceale ce ai auzit. Isaiia 42, stih 23. Ponosluiaște Isaiia zicând: „Cine iaste între voi să preceapă aceastea?”	3. Meditează la lucrurile ascultate. Is. 42:23.
	4. Igyekezteddel is cselekedetteddel is elkövetni a jó dolgokat és eltávoztatni a tülalmasokat. 5. Megmaradj abban, Joh. 8.31.	4. Nevoiaște-te și cu faptele a plini lucrurile ceale bune și a încungiura ceale reale cuntenite. 5. Să rămâi într-acealea (Ioan 8, stih 31: „Să veți rămânea voi întru cuvântul meu, adevărat ucenicii mei veț fi”).	4. Străduiește-te să urmezi lucrurile bune și cu faptele, și să le îndepărtezi pe cele interzise. 5. Rămâi dependent de acelea. Ioan 8:31.

Secțiunea privitoare la „ascultarea cu folos” a predicii conține câteva sfaturi generale pentru cei care vin să asculte predica (*sermon*) ținută de slujitor (*minister*). Întrucât Vechiul Testament nu conține pasaje care să facă referire directă la predici, Hill a

⁴⁵ Referința completă: 1 Samuel 21:4.

selectat câteva versete care ating necesitatea pregătirii spirituale a celui care urmează să aducă o jertfă (de exemplu, *Gen.* 35:2, *Ieș.* 19:10, *1 Sam.* 16:5; 21:4).

Prin comparație cu HILL 1617, versiunea maghiară conține adaosuri datorate traducătorului. Listei lungi de referințe din § 35.1 Matkó i-a adăugat și *Ecl.* 5:1. În textul său, Matkó a adăugat două recomandări care par inserate în mod artificial. Hill a construit secțiunea în mod simetric, cu ajutorul a trei acțiuni: *prepare for hearing*, 2) *be diligent in hearing*, 3) *bee carefull after hearing*, care formează tema unor secțiuni ulterioare (§ 36 *What rules must I obserue before?* § 37 *What must you doe in hearing the Word?* § 38 *What must you do when you haue heard?*). Această structură simetrică este alterată de Matkó prin introducerea unor sfaturi care vizează nu „audierea Cuvântului”, ci punerea lui în practică: „Străduiește-te să urmezi lucrurile bune și cu faptele, și să le îndepărtezi pe cele interzise”.

În vreme ce Matkó folosește în mod consecvent perechea „învățător spiritual”/ „ascultător”, Zoba reintroduce termenul *preot*, pus de această dată în opoziție cu *mirean*. Această nuanță confesională nu este însă introdusă uniform, după cum am văzut. În mod neobișnuit, *deregătorie* este folosit pentru a traduce maghiarul *tisztek* și corespunde noțiunii de „duty” din textul lui Hill. Deși în MATKÓ întâlnim două referiri la cartea *Samuel*, Zoba a citat doar una. Probabil omiterea capitolului și a versetului se datorează neatentei meșterului tipograf.

Secțiunea 36

HILL (1617)	MATKÓ (1666)	ZOBA	Matkó (versiune modernă)
<i>Quest.</i> What rules must I obserue before? <i>Answ.</i> 1. That I leaue all worldly cares at home. <i>Eccles.</i> 4.17. <i>Ruth</i> 3.3. <i>Marke</i> 7.3. <i>Luke</i> 8.14.	<i>Kérdés.</i> Micsoda dolgok kívántatnak az én készületemhez? 1. Világi dolgaidról való szorgalmatoskodásidat soha ne vidd el magaddal a szent gyülekezetbe, hanem hadd otthon házadnál, <i>Eccl.</i> 4.17. <i>Ruth.</i> 3.3. <i>Marc.</i> 7.3. <i>Luc.</i> 8.14.	<i>Întrebarea călătorului.</i> Ce lucruri îmi trebuie cu care să mă gătesc? 1. Grijiile despre lucrurile aceștii lumi nice odată să nu le duci cu tine în beserecă, ce le lasă acealea acasă-ți, că de grijea bogăției și de dulcețile vieții să îneacă sâmbanța și rod nu aduce (<i>Luca</i> 8, stih 14).	<i>Întrebare.</i> De ce lucruri am nevoie pentru a mă pregăti? 1. Niciodată să nu duci cu tine în adunarea sfântă râvna pentru lucrurile lumești, ci lasă-le pe acestea acasă, în casa ta. <i>Ecl.</i> 4:17, <i>Rut</i> 3:3, <i>Marc.</i> 7:3, <i>Luc.</i> 8:14.
2. That I pray for the Preacher, people, and my selfe. <i>Eph.</i> 6.19. <i>Psal.</i> 119.18. & 129.8. ⁴⁶	2. Könyörögj a tanítókért, elöljárókért, a községért és magadért, <i>Eph.</i> 6.19. <i>Psal.</i> 119.18 & 128. 9.	2. Roagă-te pentru învățători, pentru deregători, pentru toți oamenii și pentru tine (<i>Efeseani</i> 6, stih 19: „ <i>Rugați-vă pentru mine ca să mi se dea cuvânt întru</i>	2. Roagă-te pentru învățători, pentru conducători, pentru comunitate și pentru tine însuși. <i>Efes.</i> 6:19. <i>Ps.</i> 119:18; 129:8.

⁴⁶ *Recte Ps.* 129:8.

3. That I make my selfe not unfit by banquetting. Isay 5.12.24. Hosea 4.11. Luke 21.31.⁴⁸ Ephes. 5.17.
3. Soha se tedd magadat a tanítás hallgatására alkalmatlanná, azelőtt való mértéktelen tobzódásoddal és vendégeskedéssel, Esa. 5.12.24. Hos. 4.11. Luc. 21.31. Eph. 5.17.
3. Nice odată să nu te faci nedestoinic pre ascultarea învățaturii, cu beție și cu uspeațe preste măsură (Isaia 5, stih 12: „*Vai de aceia carii au în uspeațele lor glasuri de veselii, iară lucrul Domnului nu-l socotesc*”; Iosia 4, stih 12, 13: „*Curvii, vinul, mustul iau mintea omului*”).
3. Niciodată să nu te expui situației de a deveni incapabil să ascuți învățatura, exagerând mai înainte cu orgii și chefuri. Is. 5:12, 24; Osea 4:11, Luc. 21:31; Efes. 5:17.
4. That I reade his text before I come, if he follow an ordinarie course. This was Chrysostomes aduice to his Auditors: Hom. 10 in Iohn.
4. Ha megtudhatod a Szentírásnak melyik helyéből léssen a tanítás előtte olvasd meg magadban.
4. De vei putea ști din ce loc din Scriptura Sfântă va fi învățatura, mai nainte de slujbă ceteaște, că mai lesne vei înțelege slujba și învățatura.
4. Dacă poți afla din care loc al Scripturii urmează să fie învățatura, citește-o în gând mai dinainte.
5. That I come not with preiudice of the Minister. 1 King. 22.8. Acts 24.25. Luke 23.8. 1 Cor. 1:11.
5. Soha ne menj az Isten beszédének hallgatására tanítód felől való balítélettel, mert, ha a Sátán tanítód személyét teveled megutáltathatja, tanítását is könnyen megutáltatja, abból pedig gyakorta nagy károd következnék, 1 Reg. 22.8. Act. 24.25. Luc 23. v. 8. 1 Cor. 1. v. 11.
5. Nice odată să nu mergi la ascultarea cuvântului lui Dumnezeu cu urâciunea feaței învățătorului, că de te va porni Satana ca să urâști fața învățătorului, lesne va face să urâști și învățatura lui și dintr-aceaea de multe ori mare pagubă vei avea. Așea urî Ahav împărat pre Miheia proroc, pentru că nu-i prorocia bine prea voia lui, ce-i spunea cu dreptul cuvântul lui Dumnezeu, pentru care îl și bătură pre Miheia peste obraz (1 Țării 22,
5. Niciodată să nu pornești la ascultarea cuvântului lui Dumnezeu având vreo prejudecată față de învățătorul tău, fiindcă dacă Satan te face să îți urâști învățătorul, cu ușurință te va face să urâști și învățatura, iar în acest mod vor urma pentru tine mari și repetate neajunsuri. 1 Reg. 22:8; Fapt. 24:25; Luc. 23:8; 1 Cor. 1:11.

⁴⁷ Numărul 31 din textul transcris de Alin-Mihai Gherman se datorează unei erori de dactilografie.

⁴⁸ *Recte Luc. 21:34.*

		stih 8, 24; și la Deaania 7, stih 54, 57: „ <i>Auzând jidovii cuvântul lui Pavel, crepa în inimile lor și scrâșniră cu dinții spre el și-ș astupară urechile</i> ” ⁴⁹ .	
6. That as I come, I consider whither I goe. Exod. 34.24. Zach. 8.21.	6. Mikoron már elérkeztél, gondold meg mindjárt, ki eleibe és miért mentél, Exod. 34.24. Zach. 8. v. 21.	6. Când sosești în besoarecă, socoteaște înaintea cui și pentru ce ai mers (Ishod 34, stih 24).	6. La sosire, imediat să cugeți înaintea cui ai venit și de ce. Ieș. 34:24; Zah. 8:21.
7. That I carrie my Family with me. Exodus 20.10.	7. Cselédidet is, ha lehet, vidd el oda magaddal, Exod. 20.10. Jos. 24. v. 15.	7. De vei putea, du cu tine și gloata ta în casa lui Dumnezău (Ishod 20 stih 10; Isus Navin 24, stih 15: „Eu și gloata mea pre Dumnezău vom cinsti”).	7. Du-ți acolo cu tine și familia, dacă este posibil. Ieș. 20:10; Ios. 24:15.
8. That I inuite others to come. Isay 2.3. Zach. 8.21. Iohn 43.4.47. ⁵⁰ Luke 2.42. Psa. 122.1. Genesis 11.4.	8. Másokat is híj el, és ugyan nógass az Úr házába való menetelre, Esa. 2.3. Zach. 8.21. Joh. 43.4, 47. Luc. 2.42. Psal. 122.1. Gen. 11.4.	8. Și pre alții să-i chiami și să-i îndemni ca să meargă în casa lui Dumnezău (Isaia 2, stih 3: „ <i>Să meargem în măgura Domnului, în casa lui Dumnezău lui Iacov, să ne înveațe pre noi pre căile lui și să îmblăm în calea lui: că din Sion va ieși legea și cuvântul lui Dumnezău din Ierusalim</i> ”; Zaharia 8, stih 2; Psalom 121, stih 1).	8. Cheamă-i și pe alții și impulsionează-i cu privire la mersul la casa Domnului. Is. 2:3; Zah. 8:21; Ioan 1:43, 47; Luc. 2:42; Ps. 122:1; Gen. 11:4.
9. That I bring a mind desirous to heare. 2 Pet 2.2. ⁵¹	9. Nagy kívánsággal siess mindenkor a tanításra, Psal. 42.1, 2. 1 Pet. 2. v. 2.	9. Cu mare poftă să grăbești totdeauna la învățătură (Psalom 41, stih 1, 2: „ <i>În ce chip dorește cerbul de izvoarele apelor</i> ” și 1 Pătru 2, stih 2).	9. Întotdeauna grăbește-te cu mare dorință la învățătură. Ps. 42:1-2; 1 Pet. 2:2.
10. That so I come, as I may heare the whole Service and Sermon: For, to neglect Service,	10. Siess idején menni s későn kijönni, hogy egészen hallgathasd meg a tanítást, mert a	10. Grăbeaște a mearge devreamă și a ieși târzău din casa Domnului, ca să poți asculta învățătura, că	10. Grăbește-te să ajungi la timp și să ieși târzău, ca să poți asculta întreaga învățătură,

⁴⁹ Numai textul cu italice este preluat din NT. 1648.

⁵⁰ *Recte* Ioan 1:43, 47.

⁵¹ *Recte* 1 Pet. 2:2. Aceasta este singura eroare din HILL 1617 care nu se regăsește la Matkó. Presupunem că în acest caz traducătorul a observat că referința biblică din ediția engleză este eronată și a corectat-o tacit.

sauours of Schisme;	tanitást és isteni	a treace învățătura și	fiindcă a absenta de la
and to come short of	szolgálatot elmulatni	slujba lui Dumnezeu, au	învățătură sau de la
the Sermon ordinarily	avagy arra resten és	a mearge târzâu arată	serviciul divin, ori a
argues Atheisme.	későn menni a szívnek	nedumnezăirea inimii.	merge acolo neglijent
	istentelenségét		și cu întârziere, arată o
	jelentgeti.		inimă fără Dumnezeu.

Secțiunea 36 conține recomandări menite să-l pregătească pe credincios pentru participarea la slujba bisericească. Primele texte biblice din § 36.1 comportă câteva probleme (de exemplu, *Rut* 3:3 și *Marc.* 7:3 nu sunt pertinente pentru subiectul îngrijorărilor), dar Matkó le-a copiat fără să-și pună problema validității lor. Prima referință inclusă de Hill (*Ecl.* 4:17) nu este validă în contextul tradiției biblice maghiare, fiindcă al patrulea capitol din această carte conține doar șaisprezece versete. BIBL.GENEVA 1560, folosită de Hill, conține însă și *Ecl.* 4:17, verset care în KÁROLI și în alte versiuni reprezintă primul verset din cap. 5. După verificarea tuturor referințelor din § 36.1, Zoba a păstrat numai *Luc.* 8:14, din parabola privitoare la semințele care ajung să fie înăbușite de spini.

Și secțiunea privitoare la rugăciune (§ 36.2) conține câteva referințe problematice. În HILL 1608/ 9, ultima trimitere biblică din acest segment este *Psa.* 129.8. În urma tipăririi defectuoase, referința a devenit 12.9.8 în edițiile ulterioare (⁶1613, ⁶1615/16, ⁷1617, ⁸1629). Nici în acest caz Matkó nu a sesizat eroarea din textul-sursă. Singura modificare introdusă de el se rezumă la inversarea versetelor (12.8, 9 în loc de 12.9.8).

Îndemnurile la moderație din § 36.3 sunt dublate de Hill cu versete biblice care critică beția sau lăcomia. Tematic, referința din *Luc.* 21:31 este inadecvată. Probabil Hill avea în vedere *Luc.* 21:34: „*Take hede to your selues, lest at any time your hearts be oppressed with surfeting and drunkennes, and cares of this life*” (BIBL.GENEVA 1560).

Termenul general *banquetting* este redat de Matkó prin doi echivalenți, (*tobzódásoddal és vendégeskedéssel*), păstrați ca atare de Zoba (*cu beție și cu uspețe*). Cărturarul român a făcut o selecție a mărturiilor biblice, păstrând doar trimiterile din *Isaia*, respectiv *Iosia* (= *Osea*). Deși referința corectă din *Osea* este 4:11, Zoba a modificat referința (*Iosia* 4, *stib* 12, 13).

Pentru a susține ideea că textul biblic trebuie citit în avans, Hill a folosit un argument din Ioan Hrisostomul, predicator care își îndemna astfel ascultătorii:

O zi pe săptămână, fie și sâmbăta, fiecare dintre voi, la casa sa, să se așeze și, luând cartea în mâini, să citească mereu pericopa din Evanghelie ce urmează să fie citită. Să cerceteze adesea cu luare-aminte cele scrise acolo și să le analizeze bine. Să însemneze ce este limpede și ce este nedeslușit, care [afirmații] par a fi potrivnice între ele, deși în realitate nu sunt. Și, după ce le-ați încercat pe toate cu simplitate, veniți să ascultați predica⁵²

⁵² Omilia 11, în Ioan Gură de Aur (2016: 116-117). Hill a folosit probabil versiunea latinească publicată la Basel (vol. 2 din *Omnia Opera Divi Ioannis Chrysostomi* [...] *In Septem Tomos*

Nu știm de ce a eliminat Matkó acest argument patristic. Să fi aplicat cărturarul maghiar deviza „sola Scriptura” în sensul că nu trebuie folosite alte surse de autoritate în afara Bibliei? Atunci cum se aplică referirea la „Augustinus” din secțiunea § 31.6? Oricare ar fi explicația pentru această omisiune, numele lui Ioan Hrisostomul nu se regăsește nici în textul lui Zoba. Acesta a inclus însă un argument de ordin practic: cel care citește textul biblic în avans înțelege mai lesne „slujba și învățătura”.

Noțiunea de „prejudecată” (HILL *prejudiced*), redată de Matkó prin *balítilet*, a fost echivalată de Zoba printr-o circumlocuțiune (*urâciunea feței*), probabil fiindcă româna încă nu avea un termen formal pentru acest concept. Sfatul concis al lui Hill este urmat de câteva referințe biblice ce ilustrează efectele prejudecății. Matkó a presupus că antipatia față de „învățător” se poate transfera asupra învățăturii, fapt care îl poate priva pe ascultător de un important beneficiu spiritual. Prima referință din lista lui Hill (1 Reg. 22:8) descrie aversiunea regelui Ahab față de profetul Mica. Zoba re-vestește textul biblic și descrie inclusiv pălmuirea profetului, menționată în v. 24. Omiterea celorlalte referințe biblice (*Fapt.* 24:25, *Luc.* 23:8, *1 Cor.* 1:11) poate fi explicată prin faptul că protopopul probabil a citit referințele din MATKÓ și a decis să nu le păstreze în textul românesc. În *Fapt.* 24:25 este descris episodul în care Felix și Drusilla ascultă mesajul lui Pavel, dar contextul nu sugerează că cei doi ar nutri vreo prejudecată în raport cu Apostolul. În *Luca* 23 este descrisă dorința lui Irod de a-L asculta pe Isus. Nici textul din *1 Corinteni* nu ilustrează principiul enunțat de Hill, prin urmare Zoba a ales el însuși un alt exemplu: *Deaania* 7, *stih* 54, 57. Prezența numelui lui Pavel într-un text care descrie martiriul lui Ștefan nu se poate explica decât ca *lapsus menti*.

Potrivit § 36.7, un credincios are datoria de a merge cu toată familia la biserică. Argumentul lui Hill provine din *Ies.* 20:10, conform căruia respectarea sabbatului este obligația întregii familii. Acestui verset Matkó îi adaugă *Ios.* 24:15, în care protagonistul cărții se angajează să-L slujească pe Dumnezeu cu toată familia (*gloata* ZOBA).

Caracterul misionar al gândirii puritane răzbate din § 36.8. Pentru Hill, este important ca experiența spirituală să fie împărtășită și altora. Textele veterotestamentare citate (*Isa.* 2:3, *Zab.* 8:21, *Ps.* 122:1 = 121:1 în PSALTIREA 1651) descriu experiența colectivă a celor care urcă la Ierusalim pentru a se ruga. Trimiterea la *Ioan* 1:43, 47 (episodul în care Filip este chemat de Isus să fie ucenic) a fost

Divisa Basel, 1525). În această ediție, fragmentul face parte din Omilia 10. Pentru textul grec (Omilia 11), vezi PG 59, col. 77: Κατὰ μίαν Σαββάτων, ἢ καὶ κατὰ Σάββατον, τὴν μέλλουσαν ἐν ὑμῖν ἀναγνωσθῆσεσθαι τῶν Εὐαγγελίων περικοπήν, ταύτην πρὸ τούτων τῶν ἡμερῶν μετὰ χεῖρας λαμβάνων ἕκαστος οἶκοι καθήμενος ἀναγινωσκέτω συνεχῶς, καὶ πολλάκις περισκοπεῖτω μετὰ ἀκριβείας τὰ ἐγκείμενα, καὶ βασανίζετω ταῦτα καλῶς· καὶ τί μὲν σαφές, τί δὲ ἄδηλον, σημειούσσω· τί δὲ αὐτῶν ἐναντίον εἶναι δοκοῦν, οὐκ ὄν δέ· καὶ πάντα ἀπλῶς διακωδωνίσαντες, οὕτως ἀπαντᾶτε πρὸς τὴν ἀκρόασιν.

tipărită greșit în MATKÓ (*Job*. 43.4, 47) și omisă complet de Zoba, din motive explicabile. Nici textul din *Luc*. 2:42 (familia lui Isus urcă la Ierusalim pentru sărbătoare) nu a fost inclus. Dacă omiterea acestui text este greu de explicat, putem propune o explicație pentru eliminarea trimiterii la *Gen*. 11:4. Versetul descrie intenția primilor oameni de a construi un turn care să ajungă până la cer. Dar în ce fel ar putea fi această formă de hybris a umanității pre-diluviene un exemplu de solidaritate creștină? Zoba a omis, în mod justificat, și această referință biblică. Pentru a denumi locul de închinare, Matkó folosește secvența „casa Domnului” (*az Úr háza*), preluată și de Zoba (*casa Domnului*).

Când ascultă „învățătura” (§ 36.9), un credincios trebuie să aibă o dispoziție similară celei descrise în *1 Petr*. 2:2 (*Ca pruncii născuți de acmu, Țobțiți cel lapte al cuvântului curat, ca pentr-acela să creasteți întru spăsenie* NT. 1648), text pe care Zoba îl menționează fără a-l cita. Pe lângă această referință, Matkó a inclus *Ps*. 42:1-2 (= *Ps*. 41:1-2 în PSALTIREA 1651).

În ultima recomandare din § 36, Hill le cere cititorilor să se asigure că aud slujba și predica (*seruice and sermon*) integral, fiindcă neglijarea slujbei creează impresia de „schismă”, iar evitarea predicii creează impresia de „ateism”. Matkó îmbogățește textul, prin introducerea precizării că un credincios trebuie să ajungă la timp și să iasă târziu. Termenul *sermon* este echivalat prin *tanítást*, redat de Zoba prin *învățătură*. Celălalt termen important, *seruice*, este tradus prin maghiară prin *isteni szolgálát* („serviciu divin”; *slujba lui Dumnezeu* ZOBA). Verbul *a treace* (folosit tranzitiv în secvența *a treace învățătura și slujba lui Dumnezeu*) are în context sensul de ‘a ocoli’. Ideea că „*to neglect Service, saunours of Schisme*” a fost omisă de Matkó. Prin *schisme* Hill înțelege separarea unui creștin de comunitatea din care a făcut parte. Pentru termenul *atheisme*, care denumește celălalt pericol semnalat de puritanul englez, Matkó a găsit o parafrază echivalentă (*a szívnek istentelenségét jelentgeti*), redată de Zoba prin *nedumnezeirea inimii*⁵³.

3. Dinamica referințelor biblice în cele trei cărți

În continuare vom analiza modul în care a evoluat frecvența referințelor biblice din secțiunile 33-36 ale celor trei lucrări analizate. Din tabelul de mai jos, care prezintă situația în mod sintetic, rezultă că diferența dintre textul englezesc și cel maghiar este nesemnificativă. O schimbare notabilă observăm în ultima coloană (ZOBA), care conține mai puține referințe biblice. Diferența cea mai mare se înregistrează în secțiunea 36: din cele 27 de referințe biblice folosite de Matkó, Zoba a păstrat doar 15.

⁵³ Critica „ateismului” este curentă în epocă. Vezi DENT 1611, p. 128: „Now the earth is full of ranke Atheists, and mocke-Gods: which scoffe at the Gospel, and bleare out their tongues at all Religion. [...] They care not if they neuer come to the Church: they are too full of it”. Pentru o analiză cuprinzătoare a subiectului, vezi Sheppard (2015).

Nr. secțiunii	HILL (1617)	MATKÓ (1666)	ZOBA
33	18	18	15
34	18	19	17
35	6	8	7
36	26	27	15

Dincolo de aceste informații de bază, vom face câteva observații suplimentare cu privire la felul în care au fost adăugate, eliminate sau corectate referințele biblice, în acest „lanț publicistic”. István Matkó nu s-a mulțumit să preia referințele biblice propuse de Robert Hill. Secțiunile 33-36 conțin următoarele referințe adăugate de cărturarul maghiar: *1 Cor.* 11:23 (§ 33.3), *Iac.* 5:16 (§ 34.6), *Ps.* 141:5 (§ 34.7), *Ecl.* 5:1 (§ 35.1), *Ioan* 8:31 (§ 35.5), *Ios.* 24:15 (§ 36.7), *Ps.* 42:1, 2 (§ 36.9).

Traducătorul maghiar nu a verificat integral referințele biblice din textul englezesc, dovada fiind următoarele referințe greșite care au fost preluate ca atare în tipăritura maghiară: *Gal.* 4:12 (recte *Gal.* 4:14 § 34.1), *1 Sam.* 12:13 (recte *2 Sam.* 12:13 § 34.6), *Efes.* 6:6 (recte *Efes.* 6:18-19 § 34.10), *Ecl.* 4:17 (recte *Ecl.* 5:1 § 36.1), *Ps.* 12:8.9 (recte *Ps.* 129:8 § 36.2), *Ioan* 43:4, 47 (recte *Ioan* 1:43, 47 § 36.8). O referință eronată din textul maghiar a fost probabil introdusă de tipograf: *Neem.* 6:24 (recte *Num.* 6:24 § 33.1). Acele trimiteri biblice considerate irelevante au fost eliminate: de exemplu, *1 Petr.* 5:2, 3 (§ 33.3), *Sir.* 38:1 (§ 34.5). Tot în categoria omisiunilor intră și a X-a omilie a lui Ioan Hrisostomul la *Evanghelia după Ioan* (§ 36.4).

Abordarea lui Zoba a fost diferită. Cărturarul român a citit textele biblice, a cântărit valoarea lor explicativă și a eliminat referințele biblice eronate sau cele pe care le-a considerat nepotrivite pentru tema discutată: *Neem.* 6:24 (§ 33.1); *Iov* 33:23 (§ 33.6); *2 Cor.* 9:2 (§ 33.9); *Luc.* 4:20 (§ 34.2); *Gal.* 4:15 (§ 34.7); *Ecl.* 4:17, *Rut* 3:3, *Marc.* 7:3 (§ 36.1); *Luc.* 21:31, *Efes.* 5:17 (§ 36.3); *Fapt.* 24:25, *Luc.* 23:8, *1 Cor.* 1:11 (§ 36.5); *Zab.* 8:21 (§ 36.6); *Ioan* 43:4, 47, *Luc.* 2:42, *Gen.* 11:4 (§ 36.8). Referințele greșite din textul lui Zoba au fost probabil introduse de meșterul tipograf: *1 Samoil* 5, *stih* 14 (recte *1 Solomeani* 5, *stih* 14; § 33.6). În § 35.1 zețarul a tipărit doar numele cărții (*1 Samuel*), omițând capitolul și versetul (*1 Sam.* 21:4).

Spre deosebire de Matkó, Ioan Zoba a inserat referințe biblice suplimentare doar în mod excepțional. În secțiunile 33-36 găsim doar două exemple: *1 Corinteani* 9, *stih* 11 (§ 34.7) și *Deaania* 7, *stih* 54, 57 (§ 36.5). În schimb, Zoba a verificat trimiterile biblice mai atent decât cărturarul maghiar și a introdus unele corecturi: *Iacov* 5, *stih* 14 (§ 33.8); *Galateani* 4, *stih* 14 (§ 34.1).

4. Ajustări la nivel de limbaj și teologie

În secțiunea supusă analizei, Hill îl denumește pe slujitorul bisericesc prin termeni precum *minister* (§ 33.1; §35; 36.5), *instructor* (§ 34.7) sau *preacher* (§ 36.2). István Matkó folosește îndeosebi termenul *lelki tanító* „învățător spiritual”, iar ocazional *lelkipásztor* „păstor sufletesc” sau „îndrumător spiritual” (§ 34.7). Zoba a adaptat lucrarea *Cărare*

pre scurt la contextul cititorilor săi, înlocuind uneori termenul *tanító* „învățător” cu *preot* (§ 35). În întrebarea care deschide § 35, binomul *lelki tanító – hallgató* „învățător – ascultător” din maghiară a fost echivalată de Zoba prin perechea *preoți – mireni*. Uneori termenul *preot* a fost folosit ca o glosă explicativă: „Dară învățătorii sufletești, preoții, ce lucrure să ție [...]” (§ 33).⁵⁴

Robert Hill nu a inclus în § 33-36 vreo referire explicită la rolul sacramental al predicatorului. Doar în § 34.10 se face o aluzie la slujirea euharistică a celui care *is to breake to me the bread of life*. Matkó a corectat ceea ce trebuie să i se fi părut un neajuns, inserând precizarea că „învățătorul spiritual” trebuie nu doar să „predice în mod curat Evanghelia lui Hristos”, ci și „să săvârșească sacramentele, întocmai cum le-au primit de la Domnul” (*és a szacramentomokat úgy szolgáltsák ki, amint az Úrtól vették*; § 33.3). Grație acestui adaos, cartea lui Hill a devenit implicit mai ușor de receptat în context teologic ortodox.

Deși nu consideră spovedania (*confession*) un sacrament, ca în tradiția catolică sau în cea ortodoxă, Hill o menționează în § 34.6, între îndatoririle pe care le are credinciosul față de slujitor. Matkó a explicat ce înseamnă în practică spovedania: cei care au săvârșit păcate trebuie „să și le recunoască în fața pastorilor spirituali, nu pentru ca aceștia să le dea iertarea, căci ea este a lui Dumnezeu, ci ca să se roage pentru ei” (§ 34.6). Zoba a observat încărcătura protestantă a secvenței „nu pentru ca aceștia să le dea iertarea, căci ea este a lui Dumnezeu”, pe care de altfel a eliminat-o în traducere, mulțumindu-se cu principiul următor: *Carii cu păcate ș-au vătămat sufletele [...], aceia păcatele lor să le ispoveduiască înaintea păstoriului sufletescu*.

5. Concluzii

În urma analizei „sinoptice” pe care am întreprins-o, am confirmat ipoteza pe care am lansat-o în recenzia la ediția filologică a lucrării *Cărure pre scurt* (Conțac 2020-2021: 138). Deși investigația prezentată în studiul de față nu are în vedere decât fragmente reprezentative din cărțile supuse analizei, ea demonstrează că István Matkó s-a servit nu de lucrări ale lui Lewis Bayly, Alfred Dent sau John Downame, ci de un text conceput de puritanul Robert Hill, care a folosit, în mod previzibil, idei teologice îmbrățișate și de alți autori puritani contemporani cu el.

Analiza atentă a referințelor biblice din mai multe ediții ale cărții lui Robert Hill a scos la iveală că tipăriturile publicate de predicatorul puritan nu sunt identice. Ediția a șaptea (1617) a fost tipărită neglijent, cu erori care se regăsesc și în ediția a opta (1629). În urma comparației dintre aceste două ediții și lucrarea lui Matkó, am ajuns la concluzia că teologul maghiar a folosit ediția a șaptea.

Prin traducere succesivă (din engleză în maghiară și apoi din maghiară în română), conținutul teologic „schematic” al cărții lui Hill se amplifică, mai ales datorită contri-

⁵⁴ Termenul *preot* este prezent la Zoba și în câteva citate biblice (§ 33.8, 34.5, 34.6).

buției lui Matkó. Ioan Zoba are și el un aport semnificativ în adaptarea textului maghiar, prin glosele introduse, prin adaptarea terminologiei puritane la contextul ortodox și prin trierea referințelor biblice din textul maghiar.

BIBLIOGRAFIE

A. Surse

- BEZA 1580 = *Jesu Christi, D. N. Novu[m] testamentu[m], Gr. [et] Lat. Theodoro Beza interprete. Addite sunt ab eodē summae breves doctrinē unoquoque Euangeliorū [et] Actorum loco cōprehensae. Item, Methodi Apostolicarū epistolarum brevis explicatio*, Stephanus, [S.l.], 1580.
- BIBL.GENEVA 1560 = *The Bible and Holy Scriptures Conteyned in the Olde and Nene Testament [...] with Moste Profitable Annotations vpon all the hard places [...]*, Rouland Hall, Geneva, 1560.
- DENT 1611 = *The Plaine Mans Path-way to Heauen. Wherin euery man may cleerly see whether he shall be saued or damned. Set forth Dialogue-wise, for the better understanding of the simple by Arthur Dent, preacher of the word of God, the thirteenth impression*, London, 1611.
- HILL 1608/ 9 = *A direction to live well*, London, Imprinted by Felix Kyngston, for William Cotton, 1608, p. 151-194 din vol. *The Pathway to prayer, and pietie: containing An exposition of the Lords Prayer, A preparation to the Lords Supper, A Direction to a Christian life, An Instruction to a Christian death, with Divers Prayers, and thankes-giuinges, fit for this treatise*, by Robert Hill, the third edition much enlarged, London, 1609.
- HILL 1617 = *The Pathway to prayer and pietie: contayning, An exposition of the Lords Prayer, with an Apologie for publike, and priuate set Prayer. A preparation to the Lords Supper, with M. Zanchius Confession, concerning set Prayer (sic). A Direction to a Christian life, both in our generall and particular callings, An Instruction to Dye Well, and I. S. his Elegie vpon the death of that worthie Matrone, Mistris M.H. With Diuers Consolations, Prayers, and Thankes-giuinges, fit for this treatise*. By Robert Hill, doctor in Diuinitie, the seventh edition, printed by R. F[ield] for William Barret, London, 1617.
- KÁROLI = *Szent Biblia, az az Istennek Ó es Wy testamentvmanac prophétac es apostoloc által meg iratott szent könyvei. Magyar nyelvre fordítottatott [Károlyi Gáspár és mások által] egészben és wíjonnan az Istennek Magyar országban való anya szent egyházának épülésére*, Visolban, 1590.
- MATKÓ = *Kegyes cselekedetek Rövid Ösvenykeje, mellyen A' kegyesség gyakorlásának derék uttyára sietvén egy jó lelki Uton járo (minek utánna már végbez vitte Istenével való szent beszélgetését az Imádságot) tudakozza ut mutatójától a' kegyes élet uttyát, a' holott Az Ut mutato minden karban, nemben és hivatalban lévő embereknek által utat mutat, az Isten előtt kedves, mások előtt becsületes es magokera nézve hasznos cselekedeteknek el-követésére a szent írásbol, mellyet Szedegetett es fordítot Angliai nyelvből a kegyes életre vágyodoknak hasznokera. K. Vásárbeli M. István, f.bányai ecclesiának együgyü tanítója, Szenci Abraham (tipograf), Szebenben (Sibiu): 1666 [retipărire: Nagy-Károly (Carei), 1762].*
- NT. 1648 = *Noul Testament sau Împăcarea au leagea noao a lui Iisus Hristos, Domnului nostru. Izvodit cu mare socotință, den izvod grecescu și slovenescu, pre limbă rumânească, cu îndemnarea și porunca denpreună cu toată cheltuiala a măriei sale Gheorghe Racofi, craiul Ardealului. Tipăritu-s-au întru a măriei sale tipografie, dențiu noou, în Ardeal, în cetatea Belgradului. Anii de la întruăparea Domnului și Mîntuitorului nostru Iisus Hristos 1648, luna lui ghenuariu 20, ediție modernă*, Editura Episcopiei Ortodoxe Române, Alba Iulia, 1988 [retipărire: 1998].

- NT EDCR = *Noul Testament. Ediția Dumitru Cornilescu revizuită*, Societatea Biblică Interconfesională, București, 2019.
- PG = *Patrologiae Cursus Completus: Series Graeca*, J.-P. Migne (ed.), 162 vol., Migne, Paris, 1857-1886.
- PSALTIREA 1651 = *Psaltirea de la Alba Iulia 1651 tipărită acum 350 de ani sub păstorirea lui Simion Ștefan, Mitropolitul Ardealului și văzând acum din nou lumina tiparului cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Andrei, Arhiepiscop al Alba Iuliei*, Reîntregirea, Alba Iulia, 2001.
- ZOBA, CĂRARE = Ioan Zoba din Vinț, *Cărare pre scurt pre fapte bune îndreptătoare*, ediție, note, studiu introductiv, glosar și lista prescurtărilor de Alin-Mihai Gherman, transcrierea textului maghiar de Kolombán M. Judit, Editura Cognitiv, Alba Iulia, 2019.

B. Literatură secundară

- Berg, Pál, 1946, *Angol hatások a tizenhetedik századi irodalmunkban*, Budapest: Országos Széchényi Könyvtár.
- Conțac, Emanuel, 2020-2021, recenzie la „Ioan Zoba din Vinț, *Cărare pre scurt pre fapte bune îndreptătoare*, ediție, note, studiu introductiv, glosar și lista prescurtărilor de Alin-Mihai Gherman; transcrierea textului maghiar de Kolombán M. Judit, Alba Iulia, Editura Cognitiv, 2019”, în *Biblicum Jassyense. Romanian Journal for Biblical Philology and Hermeneutics* 7, 137-142.
- Creighton, Charles, 1891, *A History of Epidemics in Britain: From A.D 664 to the Extinction of Plague*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Dumitriu, Geta, 2020, *Puritani și puritane. Noi începuturi pe pământ american*, Oradea: Editura Ratio et Revelatio.
- Fitzmyer, Joseph A., 2008, *First Corinthians: A New Translation with Introduction and Commentary* („Anchor Yale Bible” 32), New Haven, London: Yale University Press.
- Hanna, Edward J., 1913, „Absolution”, în *The Catholic Encyclopedia: An International Work of Reference on the Constitution, Doctrine, Discipline, and History of the Catholic Church*, vol. 1, New York: The Encyclopedia Press, 61-66.
- Ioan Gură de Aur, 2016, *Omilia la Evanghelia după Ioan*, traducere de Maria-Iuliana Rizeanu, București: Editura Basilica.
- Iorga, Nicolae, 2019, *Opere. I. Istoria literaturii românești*, ediție îngrijită de I. Opreșan și Ileana Mihăilă. Note, comentarii și tabel cronologic de I. Opreșan, București: Academia Română/ Fundația Națională pentru Știință și Artă/ Muzeul Național al Literaturii Române.
- Merritt, J. F., 2002, „The Pastoral Tightrope: A Puritan Pedagogue in Jacobean London”, în *Politics, Religion and Popularity in Early Stuart Britain: Essays in Honour of Conrad Russell*, Thomas Cogswell, Richard Cust, Peter Lake (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 143-161.
- Nagy, Levente, 2000-2001, „Confluente lexicografice româno-maghiare din secolul al XVII-lea (Lexicon Marsilianum și contele Miklós Bethlen)”, în *Dacoromania* (serie nouă) 5-6, 251-262.
- Nagy, Levente, 2018, *A román reformáció, mint magyar-román kulturális és irodalmi transzferjelenség a 16-17. században*, Akadémiai doktori értekezés.
- Nagy, Levente, 2021, *Reforma la români. Un fenomen de transfer cultural în secolele XVI-XVII*, Oradea: Ratio et Revelatio.
- Norton, David, 2011, *The King James Bible: A Short History from Tyndale to Today*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Pavel, Eugen, 2001, *Carte și tipar la Bălgrad (1567-1702)*, Cluj-Napoca: Clusium.
- Seaver, Paul, 2006, „Lectures and lectureships”, în *Puritans and Puritanism in Europe and America. A Comprehensive Encyclopedia*, Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 446-448.
- Sheppard, Kenneth, 2015, *Anti-Atheism in Early Modern England 1580-1720. The Atheist Answered and his Error Confuted*, Leiden: Brill.
- Sipos, Gábor, 2005, „Unirea religioasă și antecedentele ei în relațiile calvino-ortodoxe din Transilvania (1660-1710)”, în *Annales Universitatis Apulensis Series Historica* 9, 27-30.
- Szabó, T. Attila, 1931, „A román nyelv tanítása a gyulafehérvári kollégiumban a XVII. sz. közepén”, în *Erdélyi Múzeum* 36/ II (1-3), 90.
- Tóth, Zsombor, 2019, „What do you Read my Lord? Words, Words, Words...’: A Case Study on Translations and Cultural Transfers in Early Modern Eastern Europe”, în *Transregional Reformations: Crossing Borders in Early Modern Europe*, Violet Soen, Alexander Soetaert, Johan Verberckmoes, Wim François (ed.), Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Zoba, Ioan, 1984, *Sicriul de aur*, ediție îngrijită și studiu introductiv de Anton Goția, București: Editura Minerva.

EXTENDED SUMMARY

The protopope Ioan Zoba, who was dismissed by Nicolae Iorga as “a priest slightly more erudite than others,” turns out on closer inspection to have been a significant figure not only in the ecclesiastical circles of Transylvania, but in the world of translation and publication. Among the books he helped produce the most unusual is arguably *A Brief Pathway Leading to Good Works* printed in Alba Iulia in 1685 “for the betterment of the Romanian nation”.

As scholars have long been aware, the Transylvanian priest based his translation on a Hungarian version published by István Matkó. But that is only half the story. We also know that Matkó was not the author of the booklet published by him in Sibiu (Hermannstadt) in 1666. In the preface to his translation, Matkó acknowledged that his book was “compiled and translated from English for the benefit of those longing for the practice of piety.” Scholars intrigued by the tantalizing clues left in this preface have advanced the names of several Puritan divines whose works might have influenced Matkó: Lewis Bayly, Alfred Dent, Robert Hill and John Downname. The suggestion by Alin-Mihai Gherman of Robert Hill as the most likely candidate has received some confirmation in a review published by Coștaș (2020). We can now assume that Matkó translated into Hungarian and adapted a booklet published by Hill with the title *A Christian Directed* (1606), later changed to *A Direction to Live Well* (1609), and still later to *A Direction to a Christian Life, both in our Generall and Particular Callings* (1613). The seventh edition of this book appeared in 1617 and the eighth in 1629.

Although there is little textual variation among these editions, a careful comparison of the biblical references cited by the original author reveals several obvious errors, several of which reappear in Matkó’s version. The Hungarian translator evidently failed to check the accuracy of these, and thus let pass many that were invalid. By using these biblical references as a touchstone, we can identify the exact edition used by Matkó.

A caveat is necessary here. Certain errors (e.g., *1 Sam* 12:13 in § 34.6 and *Eph* 6:6 in § 34.10) occur in all the English editions as well as in Matkó’s text, and are therefore of no use in helping us to identify Matkó’s *Vorlage*. Since errors become more numerous in the

seventh edition (1617), we shall focus for the purposes of our research, on it and on the following one, published in 1629.

Before delving into the way Hill's book was re-cast into Hungarian, and subsequently into Romanian, we give biographical sketches of these two Reformation figures.

Robert Hill was a student at Christ's College, Cambridge, where he received his B.A. in 1584 and M.A. in 1586. He later became a fellow of St. John's College and was granted a lectureship at St. Martin-in-the-Fields, London. After being awarded the degree of "Doctor of Divinity" he became rector of St. Bartholomew's (by the Exchange). He died in 1623.

István Matkó (whose lifetime does not overlap with Hill's) was born in Kézdivásárhely (Târgu Secuiesc) in 1625. He served as a Reformed pastor but was most notable as a prolific author of theological tracts and a fierce apologist for the Reformation who traded barbs with the Jesuit theologian Mátyás Sámbar. Although he was one of the Puritans who never visited England, he could speak English well and was a proficient translator of books from English into Hungarian. As it is very likely that Matkó had contacts among the Romanian community, we can suppose it likely that he met and even collaborated with Ioan Zoba. We know that he was commissioned by the Transylvanian prince Michael Apafi I, in February 1681, to translate the Old Testament into Romanian. Whether this huge work was ever completed we don't know. But after Acațiu Barcsay became Prince of Transylvania, his career briefly encountered a setback. He refused to swear an oath of allegiance to the Prince and was imprisoned for a short time. Upon release he resumed his pastoral ministry. He supervised the Reformed church in Cluj until his death in 1693.

Since a "synoptic" analysis of the three books – Hill's, Matkó's and Zoba's – can only be undertaken piecemeal, we have focused on Sections 33-36 and noted in them typical examples of the numerous adaptations and adjustments made at each stage in the transmission of Hill's original text. In our study the first column contains the English text, the second Matkó's version, the third Zoba's, and the fourth Matkó's version rendered in modern Romanian.

Section 33 describes the duties of the minister – a term Matkó renders consistently as *lelki tanító* ("spiritual teacher"). Zoba is not so consistent; besides the term *învățător sufletec* ("spiritual teacher"), he also uses the term *preot* ("priest"), which is more appropriate in the Orthodox context. Some changes introduced by Matkó suggest that he was not entirely satisfied with the theological "minimalism" of the English original. For instance, Hill had written that the minister's duty is "to preach the Gospel of Christ" (§ 33.4). Matkó adds that he is also called upon "to perform the sacraments exactly as he has received them from the Lord" (*és a szacramentomokat úgy szolgáltassák*).

In section 34 Hill discusses the proper attitude for a believer to assume towards his minister. Typically, Matkó amplified the English original by supplying clarifying additions to its terse formulations. The clearest example of this is in § 34.5, concerning confession. Since Hill did not supply any rationale for this practice, Matkó offers the following: "Those who seek healing of the grievous wounds inflicted on them by their sins, and spiritual comfort for the pain they cause – let the same confess those sins before spiritual pastors; not that these should grant them forgiveness, for that can come only from God, but that they should pray for them". Here the Hungarian text introduced a contentious point not present in the English original. As usual, Zoba retains the bulk of Matkó's thought, but here he leaves out a detail contradicting the established practice of priest's conferring absolution.

Altogether the Romanian translator uses a certain freedom in amplifying his *Vorlage*. He carefully weighs the choice of biblical references and only keeps those he deems best suited to his readership. Furthermore, to make his Romanian version more attractive, Zoba generally quotes the OT proof texts *in toto*, an important amplification since in 1685 there existed no complete Romanian version of the Old Testament.

In section 35, certain elements introduced by Matkó upset the symmetry of Hill's structure. The latter begins by advising its reader to "prepare for hearing, be diligent in hearing and be carefull after hearing." These injunctions are amplified in later sections (*e.g.*, § 36 "What rules must I obserue before?" § 37 "What must you doe in hearing the Word?" § 38 "What must you do when you haue heard?" *it*). In this section Zoba again uses the term *preot* ("priest"), this time opposing it to *mirean* "layperson" (*deregătorii preoților către mireni și a mireanilor către preot*).

The 36th section contains injunctions intended to help believers observe correct conduct during church services. Here some biblical references not relevant to the topos "not worrying" were retained by Matkó, even though the verse divisions in the English Bibles do not necessarily correspond to those in Hungarian versions (*e.g.*, *Ecclesiastes* 4:17 in the BIBL.GENEVA 1560 = 5:1 in KÁROLI). By contrast, Zoba was more scrupulous in choosing his proof texts: *e.g.*, retaining only one verse (Luke 8:14) of Matkó's four in the same place.

Some biblical references were misprinted in the English editions. *E.g.*, *Ps* 129.8 (in § 36.2) appears as 12.9.8. in ⁵1613. Oddly, the only change introduced by Matkó is in the order of the verses (12.8.9 rather than 12.9.8).

Exceptionally, Robert Hill supported his claims with arguments drawn from patristic authors. One of these occurs in §36.4, where he mentions John Chrysostom's advice that any biblical text preached on should first be read at home by those who are to hear the sermon. For reasons which are not clear, that famous father of the Eastern church is left out of the Hungarian edition.

Section 36.5 also illustrates the extent to which changes appeared in one version after the next. Hill warns his readers of the danger of harbouring "preiudice of the Minister," and supplies four biblical proofs to support this. In the Hungarian edition the warning becomes more urgent: "In listening to the Word of God never harbour prejudice of your teacher, because, if Satan can make you hate the teacher, he can easily make you hate his teaching, and thus great and numerous misfortunes will follow."

Out of the four biblical references used by Matkó, only one is preserved by Zoba. The other three – *Acts* 24:25, *Luke* 23:8, and *1 Cor* 1:11 – were eliminated as not relevant to the topic being discussed. The Romanian scholar does supply one reference of his own (*Acts* 7:54-57); however, he cites Paul instead of Stephen as the speaker who provoking hostility in his audience.

The use of biblical proof texts in these works can be compared with the help of the following table. It reveals that in certain sections (*e.g.*, 36) the number of biblical references declines sharply in the Romanian edition (namely, from 26 to 15).

Section n ^o	HILL (1617)	MATKÓ (1666)	ZOBA
33	18	18	15
34	18	19	17
35	6	8	7
36	26	27	15

István Matkó did not simply copy the biblical references in Hill's text. In sections 33-36 he added the following: *1 Cor* 11:23 (§ 33.3), *Jas* 5:16 (§ 34.6), *Ps* 141:5 (§ 34.7), *Ecc* 5:1 (§ 35.1), *John* 8:31 (§ 35.5), *Josh* 24:15 (§ 36.7), *Ps* 42.1. 2 (§ 36.9).

That Matkó did not carefully check his biblical references is evident from the following mis-stated texts which appear uncorrected in the Hungarian edition: *Gal* 4:12 (*recte Gal.* 4:14 § 34.1), *1 Sam* 12:13 (§ 34.6), *Eph* 6:6 (§ 34.10), *Ecc* 4:17 (§ 36.1), *Ps* 12:8.9 (§ 36.2), and *John* 43:4, 47 (§ 36.8). One false reference in the Hungarian text was probably introduced by the printer: *Neb* 6:24 (*recte Num* 6:24 § 33.1). And two proof texts were scrapped, presumably as irrelevant: *1 Pet* 5.2.3 (§ 33.3) and *Sir* 38.1 (§ 34.5). As already mentioned, the name of John Chrysostom was removed from § 36.4.

Zoba took a different approach. He read the biblical texts, weighed them carefully and discarded the erroneous references along with those that did not seem apposite to the theme under discussion: viz. *Neb* 6:24 (§ 33.1), *Job* 33:23 (§ 33.6), *2 Cor* 9:2 (§ 33.9), *Luke* 4:20 (§ 34.2), *Gal* 4:15 (§ 34.7), *Ecc* 4:17, *Ruth* 3:3, *Mark* 7:3 (§ 36.1), *Luke* 21:31, *Eph* 5:17 (§ 36.3), *Acts* 24:25, *Luke* 23:8, *1 Cor* 1:11 (§ 36.5), *Zech* 8:21 (§ 36.6), *John* 43:4, 47, *Luke* 2:42, and *Gen* 11:4 (§ 36.8).

Unlike Matkó, Zoba inserted biblical references only in exceptional cases. In 33-36, there are only two examples: *1 Cor* 9:11 (§ 34.7) and *Acts* 7:54, 57 (§ 36.5). Zoba checked all his references with care and made some corrections: e.g., in *James* 5:14 (§ 33.8) and *Gal* 4:14 (§ 34.1).

At each stage of transmission Hill's book becomes more copious, and this thanks largely to Matkó's additions. This does not, however, mean that Zoba's contribution was negligible. He checked the biblical references, re-cast certain parts of the text, introduced explanatory glosses, and adapted the original Puritan terminology to his Eastern Orthodox context. As a result of this transmission process, a conduct book addressed to English Puritans of the Elizabethan era was refashioned to suit adherents of Eastern Orthodoxy in 18th-century Transylvania.

MISCELLANEA

APROFUNDARE SAU ALTERARE? ASPECTE ALE RECEPTĂRII TEXTULUI BIBLIC ÎN IMNOGRAFIA ORTODOXĂ: SLUJBA NAȘTERII DOMNULUI *

Cosmin PRICOP
Universitatea din București
pricosmin@yahoo.com

Zusammenfassung Die vorliegende Untersuchung versucht, die Wirkungsgeschichte der biblischen Information innerhalb der hymnographischen Texte zum Weihnachten zu analysieren. Es wird der Frage nachgegangen, inwiefern diese biblische Information sich aufgrund der liturgischen Texte rekonstruieren lässt und unter welchen theologischen Bedingungen. Der Rekurs auf die konkrete Widerspiegelung der biblischen Information in der Hymnographie zeigt, dass der biblische Text nicht nur rezipiert (durch Zitieren, Paraphrasieren oder Übernahme von einzigen Begriffen), sondern auch ergänzt wurde. Solche Ergänzungen wurden als „literarisch“ und „dogmatisch“ einsortiert. Literarische Ergänzungen beziehen sich auf Ausdehnungen der biblischen Narration über die Geburt Jesu, ohne jedoch diese Narration im Grunde zu ändern. Es ähnelt mehr einer Variation zu einem bestimmten Thema, denn das Interesse des liturgischen Verfassers liegt darin, die in der Bibel ansatzweise skizzierte Perspektive mit anderen Informationen zu bereichern. Auf der anderen Seite ist die dogmatische Ergänzung mit einer theologischen Deutung des biblischen Textes synonym. Der Bibeltext ist so gelesen, dass man ihn als Basis zur späteren dogmatischen Entscheidungen verwendet und ihn aus einer deutlichen Funktionalitätsperspektive betrachtet. Aus allen solchen Aspekten des Rezeptionsprozesses lässt sich sogar ein mögliches Schema zur Struktur des hymnographisch-liturgischen Textes anfertigen. Es besteht aus der biblischen Information (1), der literarischen und/oder dogmatischen Ergänzung (2) und der Aktualisierung (3).

Schlüsselwörter: Bibelrezeption, Hymnographie, Liturgische Texte, Vertiefung, Veränderung 4-5.

1. Introducere

Titlul acestui studiu reflectă o preocupare personală în direcția cercetării conexiunilor existente între textul biblic și textul liturgic, și în special a resorturilor care determină și elaborează aceste conexiuni. Analiza punților de legătură între Biblie și Liturghie, cea din urmă fiind înțelesă aici cu precădere drept însumare a creației imnografice, nu constituie un pretext pentru mascarea incapacității teologiei biblice

* *Vertiefung oder Veränderung? Aspekte der Bibelrezeption in die orthodoxe liturgische Hymnographie: Der Weihnachten-Gottesdienst.*

ortodoxe de a dialoga la nivelul exegezei academice de ultimă oră, chiar dacă această incapacitate, pe alocuri autistă, poate fi constatată cu ușurință, ci se înscrie în demersul imperios necesar de recuperare sau reafirmare a identității hermeneuticii și exegezei biblice răsăritene. Cine suntem sub aspectul studiilor biblice, reprezintă o chestiune foarte dificil de soluționat, mai ales în contextul actual. Pendulăm adesea între Sfinții Părinți, pe care îi cităm orbește și eminente decontextualizat, instrumentalizând afirmațiile lor în sensul edificării propriilor noastre convingeri, ca într-un fel de *sola Traditio*, și instrumentele exegetice moderne, de factură istorico-critică, pe care fie le aplicăm orbește și neacomodat, respingând inexplicabil propria noastră tradiție, fie nu știm cum să le receptăm, pentru că ne sunt străine, adesea demonizându-le, dar și făcând arbitrar uz de ele. Mai ales în peisajul întâlnirilor interconfesionale ale bibliștilor, nu de puține ori, am auzit rugămințile venite dinspre exegeții occidentali către reprezentanții spațiului răsăritean al studiilor biblice de a înceta să mai repete concluziile acelor și de a începe să afirme ceva specific. Or această specificitate este oferită și de receptarea și/ sau interpretarea imnografică a textelor biblice, mai ales că imnografia este mult mai direct și mai puternic receptată de către „public” decât textul biblic ca atare. Identitatea exegetică răsăriteană nu poate fi separată de imnografie, în special deoarece imnografia a asumat rolul de interpretare a textelor biblice și de acomodare a acestora la contextul primitorilor, chiar dacă și această acomodare, după cum vom vedea mai jos, este pe alocuri instrumentalizată dogmatic. Această legătură strânsă între Biblie și Liturghie, adică între textul biblic și textul imnografic este atât de prezentă în mentalul comunitar, încât nu de puține ori pot fi auzite, mai ales din zona părinților duhovnicești precum părintele Ilie Cleopa sau părintele Arsenie Papacioc, afirmații de tipul: „Chiar dacă, prin absurd, Scriptura s-ar pierde – cu toate că este destul de dificil de postulat o asemenea situație –, ortodocșii ar reuși să o recupereze datorită faptului că ea este prezentă la toate nivelurile și sub toate aspectele vieții credincioșilor, unul dintre acestea fiind și imnografia”. Această afirmație stă la baza demersului de față, care încearcă să verifice spusele de mai sus și să observe dinamica receptării textului biblic, inclusiv posibilele limitări ale ei.

În cele ce urmează se va face mai întâi o succintă prezentare a felului în care în spațiul teologiei biblice răsăritene de până acum s-a analizat relația dintre textul biblic și cel imnografic, după care se va încerca prezentarea și propunerea anumitor aspecte analitice care pot converge către elaborarea unei metodologii, chiar provizorii, în ceea ce privește regăsirea informației biblice în textul imnografic. Pentru studiul de față avem în vedere texte liturgice referitoare la sărbătoarea Nașterii Domnului cuprinse în *Mineul* pe luna decembrie (vezi *infra*).

2. Recursul la text: citare, parafrizare, preluare de termeni singulari

Este îndeobște recunoscută apetența teologiei biblice ortodoxe pentru discuții hermeneutice de principiu în defavoarea concreteței exegetice. Această realitate este sesizabilă, mai ales în contextul teologiei biblice ortodoxe românești, cu privire la

faptul că până la această dată nu există un manual sau un ghid exegetic care să ajute și să ghideze măcar studenții în direcția abordării metodologice a unui text biblic. Nu cunosc cu exactitate situația în alte medii ortodoxe, dar înclin să cred că situația nu este foarte diferită. Preferința hermeneutică, sau teoretizantă, este dezvoltată în defavoarea exegeticii care constrânge la gândire și argumentare structurată. O schimbare a situației a fost cerută și considerată necesară recent, exemple în acest sens fiind Agourides (2000: 152) și Breck (2001: 9). Aceeași situație este regăsită și în ceea ce privește exprimarea legăturii dintre textul biblic și cel imnografic. Hermeneuții și exegeții biblici din spațiul teologic răsăritean afirmă cu regularitate funcționalitatea liturgică a Scripturii, și în special a Noului Testament. Un astfel de exeget biblic, John Breck, arată că „învățătura doctrinală și rugăciunile liturgice ale Bisericii, limbajul și simbolurile ei provin direct din scrierile canonice. De exemplu, la fiecare Utrenie se cântă troparul *Mărește suflete al meu pe Domnul...*, și la fiecare Vecernie se citește *Acum slobozește...*, ambele preluate din *Evanghelia după Luca*” (Breck 2008: 30). Totodată, același autor evidențiază și funcția iconică a Bibliei în serviciul liturgic ortodox, ea fiind un element important al procesiunii:

În Liturgia euharistică, ea (Biblia – C.P.) face parte din procesiune, este înălțată, ca în Biserica primară, unde episcopul intra în lăcașul de închinăciune urmat de diacon, cu cărțile *Evangheliei*. Cele patru evanghelii rămân tot timpul pe altarul bisericilor noastre, având imagini cu Hristos răstignit și înviat. La Utrenia duminicilor din cursul anului, după citirea Evangheliei Învierii, este adus Evangheliarul în centrul bisericii și așezat pe analog, unde credincioșii i se închină (Breck 2008: 31).

Cu toate acestea, analiza lui nu aprofundează dinamica receptării textului biblic de către și în textul liturgic, ci se menține la nivelul observațiilor generale.

O abordare mai aprofundată a temei în spațiul studiilor biblice ortodoxe este cea a lui Nikolakopoulos (2000), care încearcă să propună imnografia drept partener de dialog pentru metodică exegetică științifică istorico-critică, accentuând totodată importanța acesteia în stabilirea identității exegetice răsăritene. După o serie de afirmații generale care vizează rolul și locul Bibliei în Biserica și Tradiția Ortodoxă, precum și după o scurtă introducere în istoria apariției și dezvoltării textelor imnografice, Nikolakopoulos (2000: 115-122) își configurează analiza conexiunii existente între textele Noului Testament și textele imnografice prin intermediul a două afirmații cu valoare axiomatică, pe care le redăm integral:

a) „Das Neue Testament selbst beinhaltet hymnologische oder hymnische Abschnitte, die höchstwahrscheinlich der frühchristlichen Hymnographie nahe stehen oder ihr ohne Bedenken zuzuordnen sind” [Noul Testament însuși conține fragmente imnologice sau imnice, care cel mai probabil stau aproape de imnografia creștinismului primar sau pot fi subordonate acesteia fără opreliști];

b) „Das Neue Testament legt Zeugnis über seinen Einfluss auf die spätere Hymnographie der Kirche ab, indem es verschiedene Stellen aufweist, die bei der Entste-

hung der liturgischen Texte wörtlich übernommen wurden oder als Vorbilder bzw. Musterformen gedient haben” [Noul Testament depune mărturie în favoarea influenței proprii asupra imnografiei ulterioare a Bisericii, conținând anumite pasaje, care au fost preluate în întregime la momentul apariției textelor liturgice sau care au servit drept modele în acest sens] (*ibid.*: 55).

Ceea ce ne atrage atenția în cazul celor două afirmații este interesul autorului pentru structura sau forma imnografică a textelor biblice și preluarea acestei structuri în textele liturgice. Cu alte cuvinte, Nikolakopoulos își propune să identifice texte liturgice care dovedesc o structură asemănătoare cu anumite texte biblice, asemănarea fiind susținută fie prin citarea sau preluarea exactă a unor texte sau pasaje biblice în textele imnografice, fie prin parafrizarea unor texte sau pasaje biblice: „Die ostkirchliche Hymnographie ist in dem Sinne biblisch bzw. neutestamentlich beeinflusst, als sie entweder unveränderte biblische Abschnitte mittels den liturgischen Texten neu belebt oder eine Art ‘paraphrasierte Bibel’ darstellt, durch welche die theologischen Inhalte poetisch zu Tage kommen” (*ibid.*: 124). Textele biblice pe care le analizează Nikolakopoulos sunt *Luca* 1:35, *Gal.* 3:27, *1 Cor.* 8:6 – *Fil.* 2:11 și *2 Tim.* 4:7-8. Din păcate, autorul nu reușește să ofere o perspectivă sintetică asupra modului concret, și mai ales asupra motivației sub ale cărei auspicii textul biblic este uzitat liturgic, și nici nu lasă impresia unei lecturi critice a propriei sale tradiții, *recte* cea imnografică. Totodată, acesta pare fie să abandoneze voit, fie să omită faptul că legătura dintre Biblie și Liturghie nu se rezumă numai la stabilirea unor asemănări structurale între textele celor două texte, ci și la o preluare mult mai dinamică, adică mai variată, nu doar sub aspectul structurii, ci mai ales sub cel al informației oferite de textul biblic. Dovada cea mai clară în acest sens sunt chiar textele liturgice, care nu se limitează numai la preluarea anumitor structuri imnografice ale Noului Testament, ci își rezervă dreptul chiar de a modifica, prin adăugire, informațiile furnizate de textele biblice.

În cazul textelor imnografice cuprinse în slujba Nașterii Domnului din *Mineii* pe luna decembrie, ziua 25 (MINEI 1975), recursul la informația biblică se produce, în genere, sub o formă întreită: a) *citare exactă* a fragmentelor biblice, care constituie, cel puțin în acest caz particular, cea mai rară formă de recurs la textul biblic; b) *parafrizare*, care indică primele prelucrări ale textelor biblice de către imnografi și, totodată, primele devieri funcționale ale mesajului original într-o direcție interesată; c) *preluarea unor termeni* singulari care alcătuiesc structura referatului biblic despre Nașterea lui Iisus, așa cum apar în *Matei* și *Luca*. Fiecare dintre acești termeni este folosit pentru construirea unor texte imnografice, care reușesc să schițeze împreună o nouă imagine de ansamblu a evenimentului Nașterii Domnului, redesenată și extinsă teologic. Din rațiuni de respectare a limitelor de text impuse de editori, nu vor fi discutate aspectele referitoare la edițiile textelor imnografice și la autenticitatea acestora.

În toate textele imnografice care gravitează în jurul sărbătorii Nașterii Domnului și apar în MINEI 1975 nu există decât o singură citare exactă a unui text biblic, chiar dacă acest text este citat în mai multe rânduri și locuri. În cadrul slujbei Litiei, prima

stihiră, pusă sub numele lui Ioan Monahul, prezintă sintetic ceea ce s-a întâmplat la Betleem, împletind informația biblică cu funcționalitatea dogmatică. În partea de final a textului, toți cei care retrăiesc momentul sunt chemați să aducă laude, prin cuvintele îngerilor din *Luca* 2:14: „slavă întru cei de sus lui Dumnezeu și pe pământ pace” (MINEI 1975: 401) – Δόξα ἐν ὑψίστοις θεῷ καὶ ἐπὶ γῆς εἰρήνη (MINEI 1852: 196). Interesant este faptul că textul liturgic nu preia întregul verset din *Luca*, adică lasă deoparte continuarea, problematică din perspectiva criticii textuale, „între oameni bunăvoire”.

Mai frecventă decât citarea exactă este parafrizarea textelor biblice în imnografia sărbătorii Nașterii Domnului, chiar dacă această parafrizare nu este abundentă. Logica parafrazării este construită pe citarea fragmentară a unui pasaj biblic și pe intercalarea între aceste fragmente a unor cuvinte sau sintagme care denotă o anumită intenție teologică. Spre ilustrare citez o stihiră din slujba Ceasului I, din ajunul Nașterii Domnului, atribuită lui Sofronie al Ierusalimului:

Acum vine să se plinească proorocia proorocilor, care cu taină grăiește: *Și tu, Betleeme, pământul Iudeii, care mai înainte gătești peștera, nicidecum nu vei fi mai mic între domni; că din tine va ieși Mie Povățuitor neamurilor, după trup, din Curata Fecioara, Hristos Dumnezeu, Care va paște pe poporul Său, noul Israel.* Aceștia toți să-i dăm slavă (MINEI 1975: 376)

Καὶ σὺ Βηθλεὲμ γῆ Ἰουδα, οὐδαμῶς ὑπάρχεις ἐλαχίστη ἐν τοῖς Ἑγεμόσι, προευνρεπίζουσα τὸ σπήλαιον· ἐκ σοῦ γὰρ μοι ἐξελεύσεται, ἡγούμενος τῶν Ἑθνῶν διὰ σαρκός, ἐκ Παρθένου Κόρης Χριστὸς ὁ Θεός, ὃς ποιμανεῖ τὸν λαὸν αὐτοῦ, τὸν νέον Ἰσραὴλ (MINEI 1852: 183).

Textul de la *Mat.* 2:6, o preluare a unui text vechi-testamentar din *Mih.* 5:1 este parafrizat și în același timp „încreștinat”, în sensul că autorul realizează nu numai o redare de text, ci și o interpretare și o valorizare a lui din perspectivă creștină. Potrivit imnografului, povățuitorul neamurilor, care se va ridica din pământul Iudeii, se va naște după trup din Fecioara Curata, fiind identic cu Hristos și totodată fiind Dumnezeu. Acesta îl va paște pe poporul Său, care nu mai este numit numai *Israel*, ci primește determinare, anume *noul Israel*. Aceasta înseamnă că pentru Sofronie al Ierusalimului, posibilul autor al stihirii, creștinii, adică cei care vor fi povățuiți de noul conducător, Hristos Dumnezeu, reprezintă noul Israel, profeția lui Miheia aflându-și astfel împlinirea nu în cadrul vechiului Israel, ci în contextul întemeiat de Hristos. Inserarea noilor elemente creștine pe osatura unui text biblic la origine vechi-testamentar, dar preluat ca atare și în *Matei*, denotă realitatea potrivit căreia preluarea informației biblice în textul imnografic are o clară funcționalitate teologică. Putem afirma chiar că această informație biblică este instrumentalizată dogmatic, fiind folosită pentru susținerea unor convingeri teologice.

Cea mai frecventă modalitate de recurs la textul biblic este reprezentată de preluarea unor termeni sau expresii singulare care alcătuiesc structura pericopelor biblice care tematizează nașterea lui Iisus. Practic toate cuvintele semnificative din textele

biblice sunt preluați în textele imnografice: *magi, peșteră, stea, păstori, îngeri, daruri (aur, tămâie, smirnă), Maria, Iosif, Iisus, iesle, Augustus, Cezar, Irod, prunci* etc. Această preluare nu se realizează însă sub forma unei reiterări simple, ci este ghidată de același interes teologic, prin intermediul căruia fiecare dintre acești termeni este corelat cu realități de interes pentru creștinii care vin în contact cu textul imnografic. De exemplu, Vecernia zilei de 25 decembrie – text atribuit generic autoarei Casiana –, amintește recensământul pe care trebuia să îl facă iudeii, din porunca cezarului Augustus (*Luca* 2:1). Numai că acest recensământ „lumesec” are un corespondent teologic, foarte important pentru creștini: „Scrisu-s-au popoarele din porunca cezarului; scrisu-ne-am credințioșii în numele Dumnezeirii Tale, a Dumnezeului nostru Celui întrupat” (MINEI 1975: 394). Astfel, realitatea consemnată biblic a Nașterii lui Iisus și circumscrisă unui context original îl depășește pe acesta și este deschisă, prin intermediul unei instrumentalizări teologice, către contexte noi.

3. Adaosuri literare și dogmatice

În contradicție cu structura oarecum simplistă pe care o propunea Nikolakopoulos (2000) în ceea ce privește receptarea informației biblice de către textele imnografice, analiza concentrată particular pe slujba Nașterii Domnului și legătura ei cu referatele biblice ale Nașterii lui Iisus din *Matei* și *Luca* relevă și realitatea potrivit căreia imnografia își arogă chiar dreptul de a îmbogăți informația biblică, depășind cadrele stricte impuse de textele biblice.

Adaosurile literare sunt extinderi ale textelor biblice care descriu anumite momente legate de contextul general al Nașterii lui Iisus, fără însă a dogmatiza conținutul. Un astfel de adaos literar apare în slujba Ceasului al III-lea (care se oficiază în ajunul sărbătorii Nașterii Domnului), în cadrul unei stihiri alcătuite de Sofronie al Ierusalimului. Fundamentul acestei stihiri, și implicit al adaosului pe care ea îl prezintă, este textul de la *Mat.* 1:19, care menționează dorința lui Iosif de a o părăsi pe Maria, după ce constată faptul că a rămas însărcinată. Textul imnografic lărgeste sfera celor cunoscute pe baza informațiilor biblice în sensul includerii unui posibil dialog existent între Iosif și Maria, primul exprimându-se muștrător la adresa Mariei:

Aceasta zice Iosif către Fecioara: Marie! Ce lucru este acesta pe care îl văd întru tine? Nu mă pricep, și mă minunez. Și cu mintea mă spăimântează. Ascunde-te deci de la mine, degrab. Marie! Ce lucru este acesta, pe care îl văd întru tine? În loc de cinste, rușine; în loc de veselie, întristare; în loc de laudă, ocară mi-ai adus mie. Nu voi mai putea suferi defăimarea oamenilor, *pentru că de la preoți, din Biserica Domnului ca pe o nevinovată te-am luat, și ce este aceasta ce se vede?* (MINEI 1975: 376).

ὕπὸ γὰρ Ἰερέων ἐκ τοῦ ναοῦ, ὡς ἄμεμπτον Κυρίου σὲ παρέλαβον (MINEI 1852: 183).

Apostrofarea Mariei de către logodnicul ei Iosif are rolul de a accentua situația dificilă pe care trebuie să o înfrunte Maria pentru a aduce la îndeplinire lucrarea care îi fusese adusă la cunoștință de îngerul Gavriil și se impune a fi înțeleasă în cheie teo-

logică. De fapt, însăși motivația acestei adăugiri este una teologică. Totodată, textul innografic introduce un aspect care nu este menționat de referatul biblic, anume oprobiul public la care este supus Iosif probabil de către confrății săi. Asta înseamnă că situația Fecioarei Maria fusese deja sesizată de cei din jur, chiar dacă Scriptura se abține de la astfel de comentarii și sugerează chiar contrariul atunci când afirmă, în *Mat. 1:19*, că Iosif nu vrea să o vădească. Cu toate acestea, adăugirile autorului stihirii nu vin să schimbe fundamental percepția asupra unor lucruri cunoscute până acum, ci pot fi descrise mai curând ca o variație pe o temă dată. Stihira presupune o astfel de discuție numai datorită informațiilor biblice. Acest dialog imaginar dintre Iosif și Fecioara Maria își află continuarea într-o altă stihiră a Ceasului al IX-lea. De data aceasta, Fecioara Maria este cea care răspunde neîncrederii afișate la adresa ei de Iosif:

Când Iosif a fost rănit de întristare, Fecioară, plecând de la Betleem, ai strigat către dânsul: pentru ce te mâhnești și te tulburi văzându-mă având în pânțele, necunoscând în întregime înfricoșata mea taină? *Leapădă, dar, toată frica și înțelege minunea*; că Dumnezeu din milă S-a pogorât pe pământ, în pânțelele meu și trup a luat. Și Îl vei vedea născut precum a binevoit și, plin de bucurie fiind, te vei închina Lui, ca Făcătorului tău. Pe Care îngerii Îl laudă neîncetat și-L slăvesc împreună cu Tatăl și cu Duhul Sfânt (MINEI 1975: 387).

Λοιπὸν ἀπόθου φόβον ἅπαντα, τὸ παράδοξον ἐννοῶν (MINEI 1852: 190).

Spre deosebire de adaosul invocat anterior, acesta nu se bazează aproape deloc pe informație scripturistică, ci completează informațiile existente despre neînțelegerea dintre Iosif și Fecioara Maria. Textul innografic își arogă din nou dreptul de a îmbogăți informațiile furnizate și intermediare biblic, oferindu-i Fecioarei Maria un soi de „drept la replică”, care are funcția teologică de a convinge pe Iosif și indirect pe cei care citesc sau ascultă textul liturgic, că totul se întâmplă cu o rânduială dumnezeiască. În plus, intervenția Fecioarei oferă o aprofundare necesară, în sensul că Sfântul Care se va naște din Fecioară, numit chiar de înger Fiul lui Dumnezeu (*cf. Luca 1:35*) și a Cărui identitate poate părea oarecum neclară, este numit de aceasta chiar Dumnezeu întrupat.

Pe de altă parte, așa numitele *adaosuri dogmatice* pot fi numite pe bună dreptate și aprofundări sau precizări dogmatice, pentru că funcția lor este de a conecta informația biblică cu precizările teologice. Altfel spus, pe parcursul procesului de fixare a identității teologice creștine, deosebit de complex și multifacetat, deciziile dogmatice devin chei hermeneutice, care așează informația biblică într-o altă lumină, conform interesului și finalității dorite. Toate textele biblice sunt privite ulterior prin această lupă a precizării sau interesului dogmatic și acomodate acestui interes. Un text innografic din slujba Vecerniei sărbătorii Nașterii Domnului poate fi grăitor în sensul celor afirmate mai sus:

Căci chipul cel neschimbat al Tatălui, pecetea veșniciei Lui, înfățișare de rob primește, ieșind din Maica ce nu știe de nuntă, nesuferind schimbare: că a rămas ce era, Dumnezeu adevărat fiind; și a luat ce nu era, om făcându-Se, din iubire de oameni (MINEI 1975: 394).

Ἡ γὰρ ἀπαράλλακτος εἰκὼν τοῦ Πατρὸς, ὁ χαρακτήρ τῆς ἀιδιότητος αὐτοῦ, μορφήν δούλου λαμβάνει, ἐξ ἀπειρογάμου Μητρὸς προελθὼν, οὐ τροπήν ὑπομείνας· ὃ γὰρ ἦν διέμεινε, Θεὸς ὢν ἀληθινός· καὶ ὃ οὐκ ἦν προσέλεβεν, ἄνθρωπος γενόμενος διὰ φιλανθρωπίαν (MINEI 1852: 192).

Dacă ținem cont de faptul că autorul acestui text se consideră a fi Sfântul Gherman, patriarhul Constantinopolului, și un înflăcărat susținător al cultului Sfințelor Icoane, și dacă luăm în considerare și faptul că perioada în care acesta a activat (715-730) depășise stadiul precizărilor referitoare la identitatea Persoanei lui Iisus Hristos, exprimate mai ales în contextul Sinodului al IV-lea Ecumenic de la Calcedon, atunci înțelegem noile caracterizări ale nou-născutului Iisus, pe care le conține textul imnografic, caracterizări insesizabile doar pe baza informațiilor oferite de textul biblic. Astfel, Iisus este prezentat drept „chip neschimbat al Tatălui, pecetea a veșniciei Lui”, Dumnezeu și om.

4. O posibilă structură a textului imnografic

Pe baza celor prezentate mai sus și ținând cont de importanța factorului numit *actualizarea evenimentului biblic* în dinamica liturgică (Pricop 2015: 443-453), se poate încerca avansarea unui model pentru structura textului imnografic, sub auspiciile raportării acestuia la informația biblică:

Text imnografic = informație biblică + precizare dogmatică/
adaos „literar” + actualizare.

Este evident că această structură nu poate fi verificată în absolut toate situațiile, pentru că uneori poate lipsi precizarea dogmatică sau actualizarea, iar alteori textele prezintă recursul la informația biblică, pe care doar o îmbogățesc literar. Pe lângă aceasta, elementele constitutive ale textelor imnografice nu pot fi în toate cazurile foarte clar delimitate, pentru că sunt deseori intercalate. Totodată, ordinea elementelor constitutive ale textului imnografic nu se menține permanent conform schemei de mai sus, adică recursul la informația biblică nu deschide întotdeauna textul, ci acest loc poate fi luat de precizarea dogmatică sau de *adaosul literar*. În ceea ce privește actualizarea mesajului, aceasta își are locul în general la finalul textului imnografic. Spre ilustrarea celor afirmate mai sus citez un text sugestiv, anume prima stihiră de la Stihovăna, atribuită aceluiași Sfânt Gherman, patriarhul Constantinopolului:

Mare și uimitoare minune s-a săvârșit astăzi: Fecioara naște și pântecul nu i se strică. Cuvântul se întrupează și de Tatăl nu Se desparte; îngerii cu păstorii doxologesc și noi împreună cu dâșii strigăm: slavă întru cei de sus lui Dumnezeu și pe pământ pace! (MINEI 1975: 402).

Μέγα καὶ παράδοξον θαῦμα, τετέλεσται σήμερον· Παρθένος τίκτει, καὶ μήτρα οὐ φθείρεται· ὁ Λόγος σαρκοῦται, καὶ τοῦ Πατρὸς οὐ κεχώρισται. Ἄγγελοι μετὰ Ποιμένων δοξάζουσι, καὶ ἡμεῖς σὺν αὐτοῖς ἐκβοῶμεν· Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ, καὶ ἐπὶ γῆς εἰρήνην (MINEI 1852: 197).

Toate elementele constitutive ale textului imnografic se regăsesc în această stihiră. Informația biblică apare atât sub forma unui citat explicit („slavă întru cei de sus lui Dumnezeu și pe pământ pace”, *Luca* 2:14), cât și sub forma preluării unor elemente constitutive din narațiunea biblică a nașterii („Fecioara naște”, *Mat.* 1:23; „Cuvântul se întrupează”, *Ioan* 1:14; „îngerii cu păstorii doxologesc”, *Luca* 2:13). Precizările dogmatice sunt evidente în ceea ce privește exprimarea păstrării fecioriei Maicii Domnului în momentul nașterii („pântecele nu i se strică”), dar și a afirmării păstrării firii dumnezeiești a Logosului întrupat („Cuvântul [...] de Tatăl nu se desparte”). Finalmente, actualizarea se exprimă prin intermediul unei invitații dresate celor care celebrează sărbătoarea Nașterii Domnului, aceea de a se alătura îngerilor și păstorilor în doxologie.

5. Concluzii

Revenind la întrebarea inițială, cu privire la pierderea Scripturii și recuperarea ei neproblematică pentru creștinii ortodocși, răspunsul are nevoie de nuanțare. *Re-facerea* Scripturii, cel puțin în cazul istorisirii legate de Nașterea lui Iisus Hristos, nu va însemna o *replicare* fidelă în totalitate, ci o *realcăutare* a elementelor principale sau a informației biblice, însă dintr-o foarte clar precizată perspectivă teologică. Receptarea imnografică a textului biblic presupune aprofundare și în același timp alterare. Dar această alterare a mesajului nu înseamnă neapărat o modificare structurală a lui, ci o acomodare teologică, misionară și pastorală la contextul celor cărora textul liturgic li se adresează. Toată această dinamică a receptării, schițată mai sus, relevă de fapt raportarea teologiei ortodoxe la textul biblic, pe care nu îl consideră limita ultimă a dezvoltării comuniunii cu Dumnezeu, ci un punct de plecare în această direcție. În pofida importanței textului biblic, imnografia ortodoxă își permite să îi extindă semnificațiile, accentuând astfel dinamismul raportării libere la Cuvântul lui Dumnezeu.

BIBLIOGRAFIE

- Agourides, Savvas, 2000, *The Orthodox Church and Contemporary Biblical Research*, în James D. G. Dunn, Hans Klein, Ulrich Luz, Vasile Mihoc (ed.), *Auslegung der Bibel in orthodoxer und westlicher Perspektive. Akten des west-östlichen Neutestamentler/innen-Symposiums von Neamt 4-11 September 1998* (WUNT I/ 130), Tübingen: Mohr&Siebeck, 139-154.
- BIBLIA = *Biblia sau Sfânta Scriptură*, tipărită cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române cu aprobarea Sfântului Sinod, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2008.
- Breck, John, 2001, *Scripture in Tradition. The Bible and Its Interpretation in the Orthodox Church*, New York: St Vladimir's Seminary Press.
- Breck, John, 2008, *Sfânta Scriptură în Tradiția Bisericii*, Cluj-Napoca: Patmos.
- MINEI 1852 = ΜΗΝΑΙΟΝ ΤΟΥ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ, En Benetia, Εκ της ελληνικής τυπογραφείας του Φοίνικος [...], 1852.

- MINEI 1975 = *Mineiul pe luna decembrie*, tipărit în zilele păstorici Prea Fericitului Patriarh Justinian al Bisericii Ortodoxe Române, cu aprobarea Sfântului Sinod, ediția a V-a, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1975.
- Nikolakopoulos, Konstantinos, 2000, *Die „unbekannten“ Hymnen des Neuen Testaments. Die orthodoxe Hermeneutik und die historisch-kritische Methode. Exegetische und theologische Deutung neutestamentlicher Stellen unter Berücksichtigung des orthodoxen Kultus* (MUS/ VIOT 7), Aachen: Shaker.
- Pricop, Cosmin, 2015, „Semnificația paradigmatică a evenimentului biblic în rugăciune”, în *Anuarul Facultății de Teologie Ortodoxă „Justinian Patriarhul”* XV, 443-453.

LOCUL INSERATELOR BIBLICE ÎN ECONOMIA PREDICILOR LUI ANTIM IVIREANUL*

Mariana NASTASIA
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
mariananastasia@yahoo.com

Zusammenfassung Die Predigten (*Didahii*) von Antim Ivireanul wurden von den Exegeten vor allem wegen der stilistischen Qualitäten und der argumentativen Redemittel, die die Ausdruckskunst des walachischen Metropoliten hervorheben, analysiert, ohne der Rolle biblischer Einfügungen bei der Ausarbeitung homiletischer Rede zu viel Bedeutung zu verleihen. In diesem Artikel wird das Thema der biblischen Einfügungen aus der Perspektive von Antims Präferenz für bestimmte Strukturen oder Redemittel biblischen Ursprungs, sowie in Abhängigkeit von ihrer Rolle in seinen Predigten am Palmsonntag diskutiert. Dabei ist zu beachten, dass die Predigten nicht isoliert sind, sondern sich durch die Wiederverwendung von Bibelmaterial thematisch ergänzen. Die biblischen Absätze haben insbesondere eine didaktische Funktion.

Schlüsselwörter: biblische Einfügung, Diskursanalyse, Predigten, Redemittel.

1. Premise

Într-o lucrare de omiletică, Gordon *et al.* (2015: 201-202) menționează *Cazaniile* lui Coresi ca repere omiletice reprezentative pentru secolul al XVI-lea, „datorită prestigiului și circulației largi de care s-au bucurat în decursul timpului”, chiar dacă acestea sunt simple traduceri în limba română ale unor omilii răsăritene. *Cartea românească de învățătură* sau *Cazania* mitropolitului Varlaam, tipărită la Iași, în 1643, reprezintă un alt moment semnificativ pentru tradiția oratoriei bisericești din spațiul românesc, fiind pentru multă vreme acceptată ca „text omiletic de bază în bisericile de rit ortodox ale românilor” (vezi Țâra 2013: 213). Gordon *et al.* (2015: 204) explică acest fapt prin simplitatea interpretărilor oferite de autor la textele scripturistice, în care folosește „exemple cât mai plastice luate din viața lor de toate zilele”, astfel încât să fie pe înțelesul ascultătorilor. *Cartea de învățătură* are și meritul de a fi cuprins toate genurile omiletice dezvoltate în epocă sub influența culturii bizantine, astfel că alături de cuvântări exegetice stau omilii tematice și panegirice care trădează talent literar, mai ales prin imaginile plastice folosite.

În continuarea scurtei tradiții amintite, *Didahiile* îl plasează pe Antim Ivireanul, autorul lor, „printre cei mai mari oratori bisericești ai tuturor timpurilor” (Gabriel

**Die Rolle biblischer Einfügungen in den Predigten von Antim Ivireanul.*

Ștrempel, în *IVIREANUL* 1972, p. XLII). Creații valoroase și originale (cf. Gordon *et al.* 2015: 205), cele 28 de predici oferă un model de organizare a discursului după cele mai exigente criterii ale oratoriei antice, respectând toate subdiviziunile genului. Publicate abia în 1871, predicile lui Antim Ivireanul nu au putut influența omiliile timpului imediat următor veacului în care au fost rostite, așa cum se întâmplase cu *Cazania* lui Varlaam (1643), chiar dacă din punct de vedere lingvistic și stilistic sunt superioare acestora.

Datorită calităților stilistice și oratorice, precum și elementelor de noutate care le caracterizau în raport cu omiliile din secolul al XVIII-lea, predicile lui Antim Ivireanul s-au bucurat de o atenție deosebită. Contribuțiile exegetice care au rezultat în urma analizei predicilor reflectă caracteristici ale faptelor de limbă și au în vedere, în general, retorica discursului, strategiile argumentative, elementele expresive ale cuvântării, coerența sintactică și pragmatică (vezi Frâncu 2010) și stilul abordării construcției oratorice exersate de Antim (Cartoian 1980; Ciobanu 1989; Cătănescu 2010). Din această perspectivă, pasajele biblice la care Antim Ivireanul recurge sunt amintite, de cele mai multe ori, numai ca elemente care satisfac exemplificarea și, în consecință, contribuie la demonstrarea ipotezelor formulate cu privire la textele mitropolitului muntean, fără a se acorda o prea mare atenție funcției pe care acestea o dețin în plan textual. În fapt, rolul pe care îl joacă decupajele scripturistice în textele românești vechi este insuficient explorat, iar didahiile antimiene nu reprezintă o excepție.

Îmi propun, în continuare, să abordez tocmai problematica inseratelor biblice în predicile lui Antim Ivireanul și să urmăresc preferința acestuia pentru anumite structuri sau tipuri de construcții de origine biblică, precum și locul pe care acestea îl ocupă în economia predicilor antimiene. Pentru aceasta, mă voi referi la cele cinci predici la Duminica Floriilor, pe care le-am consultat în ediția critică îngrijită de Gabriel Ștrempel (*IVIREANUL* 1972).

2. Specificul predicilor lui Antim Ivireanul

Predicile mitropolitului muntean se caracterizează printr-un discurs autentic, individualizat adesea prin tușe picturale, superior încercărilor anterioare de transmitere a învățăturilor biblice în limba română. Se apropie de Varlaam prin plasticitatea metaforelor folosite, dar se distanțează de predecesorul său prin complexitatea expresiei și prin organizarea discursului. În ceea ce privește sursele de inspirație omiletică pe care Ivireanul le-ar fi putut avea la dispoziție, s-au exprimat opinii în favoarea lui Ilie Miniati (Melhisedec al Romanului) sau pentru Hrisant Notara (Nicolae Iorga), ambele respinse de Ștrempel (1997: 107) în monografia pe care i-o consacră, având ca principal argument criteriul cronologic, în primul caz (predicile lui Ilie Miniati au fost tipărite în 1716, la Veneția, și traduse în limba română abia în 1724), și apelând la autoritatea textului, în cel de-al doilea caz, demers în urma căruia a concluzionat

că la baza actului creator al *Didabiilor* ar putea sta „scrierile clasice ale creștinismului” (*ibid.*: 109).

Chiar și așa, cuvintele de învățătură ale lui Antim Ivireanul nu se înscriu într-o paradigmă universală a oratoriei de amvon, ci rezultă din confruntarea directă cu auditoriul, aspect ce conferă cititorilor de astăzi impresia spontaneității. Înțelegerea și aprecierea justă a semnificațiilor acestora reclamă discutarea predicilor ținându-se seama de contextul socio-istoric în care au fost elaborate. În 1708, Antim, fost episcop de Râmnic, devine mitropolit la curtea lui Constantin Brâncoveanu (1654-1714), unde își asumă, cum reiese din *Aceasta o am zis când m-am făcut mitropolit* (IVIREANUL 1972, p. 6-7) rolul de păstor al turmei ce îi este încredințată. Se adresează, pe rând, domnului și boierilor și dă dovadă de o bună cunoaștere a necazurilor și nevoilor țării, câștigându-le astfel bunăvoința:

După această solemnitate, spune cronica lui Radu Greceanu, Brâncoveanu i-a pofțit pe cei prezenți în casă, unde i-a tratat cu votcă. Boierii l-au felicitat pe noul mitropolit și i-au sărutat mâna. Apoi marele postelnic l-a condus pe Antim, cu același protocol, la Mitropolie (Ștrempele 1997: 93).

Totuși, activitatea lui Antim nu este lipsită de intrigi, pentru că, așa cum observa Ștrempele (1997: 93), „un străin în scaunul mitropolitan și pe deasupra și critic, până la agresivitate, era greu de suportat”. Prin însăși natura lor, predicile sunt construite astfel încât să anticipeze reacția ascultătorilor, pe de o parte, dar să le și permită reacții preîntâmpinate de tehnicile discursive alese. Nu întâmplător Ștrempele arată în monografia sa că didahiile sunt strâns legate de viața cotidiană și pot fi socotite „un document de primă importanță în cunoașterea stărilor de lucruri din Țara Românească și mai ales a societății și moravurilor acesteia” (*ibid.*: 97).

Antim Ivireanul mizează pe efectele metaforelor vizuale pentru a atinge dezi-deratul genului omiletic de înrâurire a minții și a sufletului auditoriului și se folosește de pasaje vetero- și neotestamentare cunoscute, unele dintre ele având ecouri puternice venite dinspre tradiția iconografică, în așa fel încât, prin recursul la memoria sacră, îndemnurile și învățăturile rostite de la înălțimea amvonului să devină adevăruri de netăgăduit. Aducerea imaginilor biblice în fața ascultătorilor și tâlcuirea lor prin raportare la istoria realității imediate echivalează cu un act de exprimare a însăși voinei divine, al cărei mesager se face. Un rol esențial în realizarea acestui fapt îl joacă decupajele scripturistice, la care ne vom referi mai jos folosind termenul de *inserat biblic*.

Dintre cele 28 de predicii păstrate, cinci au fost rostite la Sărbătoarea Floriilor, trei la Prăznuirea Schimbării la Față, câte două predicii au fost închinete Nașterii Mântuitorului, Adormirii Maicii Domnului, Sf. Împărați Constantin și Elena, Sf. Nicolae și Sf. Dimitrie, izvorătorul de mir, două predicii au fost ținute la Lăsatul secului de brânză, câte o predică s-a rostit la Duminica vameșului, la Sărbătoarea intrării Maicii Domnului în biserică, la Sărbătoarea tăierii împrejmur, la Sărbătoarea

Sfinților Arhangheli și una la Sărbătoarea Sfinților Apostoli Petru și Pavel, iar câteva predici au avut caracter ocazional: la numirea sa ca mitropolit, două predici de înmormântare, o cuvântare cu ocazia parastasului, un cuvânt de învățătură despre pocăință și unul despre taina spovedaniei, precum și două scrisori adresate lui Constantin Brâncoveanu. Se observă predilecția pentru predicile ocazionale, în special pentru tratarea praznicelor împărătești. Cinci dintre cuvintele de învățătură le dedică Duminicii intrării Domnului în Ierusalim, acestea completându-se sub aspect tematic și din punctul de vedere al mijloacelor discursive folosite, așa cum se va putea constata în paragraful dedicat analizei acestora.

După Negrici (1971: 10), Antim Ivireanul își construiește cuvântările respectând exigențele oratorice a patru genuri diferite: predica sintetică, omilia, pareneza și panegiricul. Tot el identifică o schemă tripartită a predicilor lui Antim:

Întîi – sistemul de referință: un personaj religios sau un eveniment sacru, așezat sub o lumină sublimă, izvorătoare de vrednice pilde morale. Apoi – agresiunea: locutorul se întoarce spre public și, fulgerând ca Moise, îi confruntă faptele cu amintitele fapte divine. În a treia poziție, vin indicațiile creștine, deturnând, în final, în rugăciune (Negrici 1971: 15).

Tot o organizare tripartită a cuvântărilor identifică și Gabriel Ștrempel în prefața la ediția critică amintită: modul de adresare și introducerile în subiect, tratarea problemelor enunțate și încheierea, întotdeauna calmă și îngăduitoare, „chiar în predicile în care s-a arătat sever și neînduplecat cu cei prezenți” (Gabriel Ștrempel, în *IVIREANUL* 1972, p. LVII).

2.1. *Tipare discursive*

Considerăm că cele două tipare discursive anunțate se completează și oferă, împreună, o imagine destul de fidelă a predicilor lui Antim. O observație trebuie făcută aici, și anume faptul că, din punct de vedere retoric, mitropolitul se folosește des de stratageme consacrate precum antifraza sau interogația, apelează în repetate rânduri la motivul biblic al păstorului care are grijă de turma sa, reciclează pasajele biblice și are priceperea de a le pune într-o lumină nouă, compilează paragrafe din *Vechiul Testament*, pe care le intercalează cu succes în fraze din *Noul Testament*, astfel încât niciunul dintre elementele triadei aristotelice (*logos-pathos-ethos*) să nu lipsească, însă există unele variații ale tiparului discursiv, ce merită a fi semnalate. Având ca reper schema minimală propusă de cei doi exegeți ai operei lui Antim Ivireanul și elementele retoricii antice, voi prezenta în continuare exemple de organizare discursivă a cuvântărilor mitropolitului de la curtea lui Constantin Brâncoveanu.

Primul tipar discursiv, poate și cel mai des întâlnit, la care recurge chiar în predica de investire în funcția de mitropolit (precum și în *Cuvânt de învățătură la Preobrajениia Domnului nostru Iisus Hristos, Luna lui august, 6, Cazanie la Preobrajениia Domnului, Cuvânt de învățătură la Adormirea Preasfintei Stăpânei noastre Născătoarei de Dumnezeu și pururea*

Fecioarei Maria), constă în marcarea exordiumului printr-un citat, urmat de un scurt comentariu, a cărui miză este, pe de o parte, captarea atenției auditoriului, pe de altă parte, anticiparea temei. Comentariul este susținut, de cele mai multe ori, de pasaje de origine biblică, rediate fie prin citare directă, fie prin citare indirectă, de tipul parafrazei, prin aluzie sau prin evocarea unor figuri biblice. De vreme ce pretextul cuvântării a fost expus, apare și îndemnul către auditoriu de a asculta cele ce urmează a fi prezentate. Fraza imperativă, care conține ea însăși aluzii la motive sau personaje biblice, de cele mai multe ori, funcționează ca o *captatio benevolentiae*, indiferent dacă formula de adresare directă este prezentă sau poate fi dedusă după forma verbală întrebuițată, mai ales că această parte a exordiumului este legată, în general, de un alt loc comun al predicilor lui Ivireanul, și anume mimarea modestiei.

Majoritatea cuvântărilor lui Antim sunt omilii tematice¹, care se caracterizează prin aceea că anunțarea temei, chiar și atunci când poate fi dedusă din *exordiu*, se amână prin digresiuni care au menirea de a stabili analogii între imagini laice și tablouri sau replici din Sfânta Scriptură, cu o valoare semnificativă din punct de vedere teologic și hermeneutic. Prin aceasta, se poate proba didacticismul predicilor, meticulozitatea și organizarea metodică a punctelor de referință ale omiliei, pentru că mitropolitul revine asupra lor în partea de expunere și de argumentare propriu-zisă, dar se evidențiază și o nouă funcție a inseratelor biblice, întrebuițate până în acest punct ca pretexte pentru abordarea unui aspect tematic, și anume funcția de *auctoritas*. Recapitularea ideilor-cheie din perorația clasică este înlocuită, în cele mai multe dintre predici, acolo unde Ivireanul nu oferă indicații cu privire la conduita unui bun creștin, de critica socială și de certarea auditoriului. Momentul „mișcării afectelor” este asigurat de rugăciunea din final.

Celelalte tipare discursive se deosebesc de acesta prin *exordiu*, care, fie se declanșează *ex abrupto* și urmează firul comentariului susținut de analogie, parafrază și citat (cum se poate observa în *La Dumineca vameșului cuvânt de învățătură*, *Cuvânt de învățătură la Dumineca lăsatului sec de brânză*, *Luna lui dechemvrie, 6, cașanie la Sfântul Nicolae*), fie are ca prim element antifraza, situație în care se valorifică, de regulă, două imagini puternic încărcate din punct de vedere simbolic: al păstorului care își păstorește turma, ori al părintelui duhovnicesc, care are grijă ca fiii săi să nu se abată de la calea adevărului (situații recurente în *Cuvânt de învățătură la Dumineca lăsatului sec de brânză*, *Cuvânt de învățătură la Dumineca florilor*, *Cuvânt de învățătură la Streteniia Domnului nostru Iisus Hristos*). Ambele tipare se continuă cu anunțarea temei și cu îndemnul către auditoriu de a asculta cele ce urmează a fi expuse. Un alt element specific mai ales predicilor construite pe aceste modele îl constituie sintezele parțiale, care delimitează secvențe diferite din punct de vedere tematic. Mimarea modestiei la

¹ Am ținut cont în abordarea predicilor lui Antim Ivireanul de distincția între omiletica exegetică și cea tematică (Jurca 2009).

începutul cuvântării este stratagema la care Antim Ivireanul recurge adesea pentru a se putea abate de la prăznuirea zilei, probându-și, astfel, erudiția. Perorația păstrează aceeași structură, indiferent de tipul omiliei.

Există și câteva predici exegetice (*Cuvânt de învățătură la Bogoiavenie, Cuvânt de învățătură la Dumineca florilor*), unde pericopa evanghelică a zilei este explicată, procesul de extragere a miezului tematic realizându-se chiar în fața auditoriului. Sintezele parțiale sunt foarte bine marcate în aceste didahii. La fel și valoarea didactică a inseratelor biblice și funcția lor moralizatoare. Tot aici, acestea funcționează ca veritabile *exempla*, care contribuie la înțelegerea semnificațiilor episodului biblic.

2.2. Tipuri de inserate biblice

Raportându-ne la clasa inseratelor biblice, se observă predilecția mitropolitului pentru anumite subcategorii. Trimiterile la pasajele scripturistice se fac fie prin citare directă, fie prin citare indirectă, cu diferite grade de implicare. În prima situație putem vorbi de inserat direct, cu marcă intertextuală implicită, definit de redarea textului biblic fără indicarea completă a coordonatelor sursei biblice. Aceste inserate sunt introduse în discurs, de regulă, prin *verba dicendi*.

Din clasa inseratelor indirecte prezente în *Didahiile* lui Antim Ivireanul amintesc inseratele indirecte cu marcă intertextuală explicită, inseratele indirecte cu marcă intertextuală implicită de tip aluziv, inseratele indirecte cu reactualizare prin parafrază, inseratele indirecte cu marcă intertextuală implicită prin reactualizarea unor motive biblice, și ultima subcategorie, cele care constau în evocarea unor figuri biblice, numeroase în predicile mitropolitului. Ca și în alte texte ale epocii vechi, aceste inserate au putere culturală, manifestată în cazul de față mai ales de inseratele biblice întrebuințate în text ca pretexte pentru introducerea unui nou segment tematic sau ca teme al unei problematizări, și putere didactică, atunci când sunt investite în discurs cu funcție argumentativă, moralizatoare, de exemplificare sau de nuanțare a unui portret. În cele cinci predici la Duminica Floriilor toate aceste funcții pot fi ușor identificate.

3. Specificul predicilor de Florii

Predicile rostite la Sărbătoarea Floriilor (*Cuvânt de învățătură la Dumineca Florilor, Cuvânt de învățătură la Dumineca Florilor, Cuvânt de învățătură și de umilință în Dumineca Florilor, Cuvânt de învățătură în duminica Florilor, Cuvânt de învățătură la Dumineca Florilor*) sunt complementare sub aspect tematic. Cele cinci texte discută tema pocăinței (1, 2, 5), eliberarea de obiceiurile omului vechi pentru a îmbrăca haina cea nouă prin îndepărtarea păcatului (2, 3, 4), fapt ce se realizează odată cu venirea Împăratului celui blând și smerit, ce plânge pentru cetatea Ierusalimului (4, 5).

În prima cuvântare, captarea auditoriului se face prin apelul la metafora *păstor – turmă*. Îndemnul de ascultare este marcat de adresarea directă („iubiții miei ascultă-

tori”), fără să lipsească pasajul de afectare a modestiei („neștiința ne conține”), folosit ca pretext pentru a anunța că predica nu va urmări să clarifice semnificațiile pericopei evanghelice a zilei, ci va trata un aspect tematic înrudit, ales spre folosul duhovnicesc al celor prezenți. Al doilea pretext, întrebuițat de data aceasta pentru introducerea temei, este marcat de un paragraf în care se argumentează de ce botezul este cea mai însemnată dintre taine. Ideea este susținută de pasaje biblice, expuse după tiparul parafrază – inserat direct:

Și fără dânsa nu poate nimenea să între într-o împărăția ceriului; că așa zice domnul Hristos, la Ioann, în 3 capete: „De nu să va naște neștine din apă și din duh, nu va putea să între în împărăția lui Dumnezeu” (IVIREANUL 1972, p. 90).

După formularea tezei, omilia capătă structură argumentativă: taina pocăinței este așezată pe aceeași treaptă cu taina botezului. Fundamentul presupusei argumentări constă în evidențierea ideii că păcatul anulează darurile primite prin taina botezului. Mitropolitul aplică principiul simetriei și apelează la autoritatea scripturistică, respectând aceeași schemă: parafrază – inserat direct, care dovedește în contextul dat funcție argumentativă:

[...] păcatul strică și le întină și din fericit să face ticălos, din sfânt păcătos, din săvârșit să face netrăbuc și de nimica și din fiul lui Dumnezeu să face fiul diavolului; că așa zice Ioann în 3 capete: „Cela ce face păcatul de la diavolul iaste, că din început, diavolul păcătuiaște” (IVIREANUL 1972, p. 91).

Urmează apoi expunerea argumentelor, reprezentate de inserate directe (episodul în care Noe, după porunca lui Dumnezeu, construiește corabia și îndemnul lui Isaia, „la capul cel dintâi: «Spălați-vă și vă curățiți!»”) și completate, după același principiu al simetriei, de parafrază, comentariu explicativ și inserat direct cu valoare explicativ-concluzivă de data aceasta:

[...] că el iaste cela ce ispiteste inimile și răunchii, după cum zice David la al 7 Psalom: „Că de nu ne vom căi de la inimă, zice, și de nu ne vom întoarce cătră dânsul, sabia sa o va luci și arcul lui l-au încordat și l-au gătit pre el și într-însul au gătit vasele morții (și) săgețile sale celor arzători le-au lucrat” (IVIREANUL 1972, p. 92).

Concluzia parțială, marcată de formula *iată dară*, constă în reluarea sub forma parafrazei a unuia dintre inseratele directe expuse pe parcursul argumentării. Din acest paragraf nu lipsește nici aluzia la păcatul originar:

Iată dară că taina pocăinții cu sfântul botez, după cum am zis, iaste întocma în cinste și în lucrare. Că precum acela spală păcatul cel strămoșesc și face pre om fericit, sfânt, desăvârșit și fiu lui Dumnezeu după dar, așa și sfânta pocăință face pre om din mort viu, din pierdut aflat, din necinstit cinstit și sfânt și din fiul neascultării fiul lui Dumnezeu (IVIREANUL 1972, p. 93).

Din acest punct al relatării, discursul se ramifică pe un nou segment tematic, procedeu întâlnit în toate predicile din Duminica intrării Domnului în Ierusalim. Interesantă sub acest aspect este predica a treia, în care, după ce descrie trei categorii de păcătoși, apelând la cele cele trei minuni săvârșite de Iisus (învierea fiicei lui Iair, învierea feciorului văduvei din cetatea Nain și învierea lui Lazăr), prin așezarea faptelor într-un *crescendo* contrastiv, care evidențiază, pe de o parte, intensificarea păcatului și urmările lui, pe de altă, parte sporirea milei și a voinței divine, Antim formulează o teză nouă, conform căreia Dumnezeu nu mântuiește cu de-a sila.

Și aluziile la alte pilde care au ca miez iertarea, și evocarea lui Lazăr ca prototip pentru fiecare creștin aflat în rândul auditoriului, și inseratul direct redat mai jos au funcție moralizatoare, cum se întâmplă în mai toate paragrafele „certărilor”:

Lasă acel obiciaiu rău al păcatului, care te-au omorât și te-au despărțit de Dumnezeu, carele te-au zidit: „Întoarceți-vă către mine, și mă voi întoarce către voi”, zice Dumnezeu, prin rostul prorocului Malahiei, către toți păcătoșii (IVIREANUL 1972, p. 147).

Tot funcție moralizatoare are aici și pasajul în care, după ce îi somează la pocăință și le oferă un set de bune practici, mitropolitul îl citează pe prorocul Isaia:

Dară ce voi zice? Mă tem că să va prinde la noi cuvântul Isaiei ce zice la al șaselea cap: „S-au îngurășat inima norodului acestuia și cu urechile greu au înțeles și ochii lor au închis”; și aceasta este pricina (IVIREANUL 1972, p. 148).

Predica a patra la Duminica Floriilor este elocventă pentru evidențierea forței de sugestie a inseratelor biblice în portretizare. Evocarea figurii Mântuitorului se face prin cuvintele prorocului Zaharia – „Iată împăratul tău vine ție, blând” (IVIREANUL 1972, p. 183). Astfel, după o digresiune elaborată, în care încearcă să demonstreze care sunt faptele pe care le-a săvârșit Iisus de se învrednicește a fi numit împărat, Ivireanul îi îndeamnă pe cei prezenți să ia seama la a-i cunoaște firea, diferită de cea a unui împărat al truției și al măreției așteptat de iudei.

În fapt, portretul este un pretext pentru a explica rațiunile dumnezeiești ale mântuirii și se realizează printr-o înșiruire de inserate directe, însoțite de scurte comentarii și explicații:

Ci au venit „ție blând”, adecă spre ocăr, spre necazuri, spre batjocuri, spre scuipări și spre bătăi a răbda; că trupul său, după cum zice Isaia: „L-au dat celora ce-l bătea și obrazul său scuipătorilor” (IVIREANUL 1972, p. 186).

Pregnantă este aici și măiestria cu care Antim Ivireanul reușește să gestioneze materialul biblic și să explice pasajele neotestamentare prin aducerea în atenția ascultătorilor a unor secvențe semnificative din *Vechiul Testament*:

4. Concluzii

Se poate remarca, din cele câteva exemple discutate mai sus, că predicile lui Antim Ivireanul nu sunt simple compilații, cum le numea Ciobanu (1989: 409), rezultate din

bogata întrebuițare a citatelor biblice. Este evidentă măiestria mitropolitului muntean în folosirea strategiilor oratorice și priceperea de a transmite cuvântul biblic de la înălțimea amvonului, cu intenția clară de a stârni reacții din partea auditoriului și de a modela spiritul celor prezenți. Pasajele scripturistice, comune mai multor didahii, sunt reciclate în funcție de nevoile discursive și de intențiile retorului, evidențându-se mai ales funcția didactică. Astfel, predicile nu sunt izolate, ci se completează sub aspect tematic, iar modelele discursive sunt mai ușor de decriptat și de urmărit.

BIBLIOGRAFIE

- Cartojan, Nicolae, 1980, *Istoria literaturii române vechi*, București: Editura Minerva.
- Cătănescu, Maria, 2010, „Retorica elogiului în *Didahiile* lui Antim Ivireanul”, în *Text și discurs religios* 2, 187-194.
- Ciobanu, Ștefan, 1989, *Istoria literaturii române vechi*, București: Editura Eminescu.
- Frâncu, Constantin, 2010, „Coerența discursului religios în *Didahiile* lui Antim Ivireanul”, în *Text și discurs religios* 2, 195-198.
- Gordon, Vasile/ Ivan, Adrian/ Beldiman, Nicușor, 2015, *Omiletica*, București: Editura Basilica.
- IVIREANUL 1972 = Antim Ivireanul, „Didahii”, în *Opere*, ediție critică îngrijită de Gabriel Ștrempel, Editura Minerva, București, 1972, 3-238.
- Jurca, Eugen, 2009, *Retorică și omiletică. Curs practic. I. Omili exegetică și tematică*, Galaxia Gutenberg: Târgu Lăpuș.
- Negrici, Eugen, 1971, *Antim. Logos și personalitate*, București: Editura Minerva.
- Ștrempel, Gabriel, 1997, *Antim Ivireanul*, București: Editura Academiei Române.
- Țăra, Vasile D., 2013, „Discursul religios, model și normă de exprimare îngrijită în epoca veche”, în *Perspective asupra textului și discursului religios*, Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 211-218.

SHORT NOTICES / **NOTIȚE BIBLIOGRAFICE**

Antim Ivireanul, *Evanghelie, 1697. Ediție critică și studiu filologic-lingvistic*, Roxana VIERU, Adina CHIRILĂ (ed.). Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, colecția „Fontes traditionis”, 2021, 352 p. ISBN: 978-606-714-671-4.

Colecția „Fontes traditionis” a Editurii Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași pune în circulație textul editat și analizat la nivel filologic și lingvistic al *Evangeliei* lui Antim Ivireanul, tipărită la Snagov, în 1697: *Sf[î]nta și d[u]mnezeiasca Evanghelie, cu voia prea luminatului și înălțatului D[o]mn și oblăduitoriu a toată Țara Rumânească, Io Constandin B. Voievod și cu porunca purtătorului Pravoslaviei Preasf[î]nțitul Chir Theodosie, Mitropolitul a toatei Țări Rumânești și exarhu plaiurilor. Acum, a doa oară tipărită și diortosită mai cu multă nevoiță în sf[î]nta Mânăstire, în Sneagov, la anul de la sp[ă]seniia lumii 1697. De smeritul întru iermonabi Anthim Ivireanul (1^r)*. Versiunea editată este cea din exemplarul cu numărul de inventar 467, de la Biblioteca Academiei Române din București.

Textul redat în transcriere fonetic-interpretativă este precedat de un studiu filologic care discută contextul tipăririi versiunii editate: „Tipărint cartea grecească (mai ales bisericască), Antim Ivireanul apare, cum afirmă N. Iorga, ca exponent al unui «curent ce ducea nu numai la înzestrarea cu cărți, pe socoteala românilor, a bisericilor din Răsăritul grecesc, ci și către grecizarea Bisericii românești» (1930, II, p. 10)” (p. 7).

Potrivit editorilor, *Evangelia* de la 1697 „a putut avea ca text de bază una din cele două versiuni anterioare: cea din 1682, care, în privința structurii, se îndepărtează de modelul slavon al tetraevangelului, din secolul anterior, fiind concepută, potrivit predosloviei, «precum umblă cea elinească și întru toate aseamene, după orînduiala Besearicii Răsăritului» (E1682, [III^r]), și cea bilingvă din 1693, care reia, pe coloana românească, textul anterior, păstrîndu-i organizarea. Întrucît la ediția din 1693 a lucrat el însuși, se poate admite că Antim s-a folosit de aceasta în realizarea noii versiuni din 1697, operînd, după cum o sugerează titlul, unele revizuirii; totuși, colaționarea celor trei ediții relevă situații și diferențe care pot fi explicate numai prin reîntoarcerea diortositorului/tipografului la textul mai vechi, din 1682” (p. 11).

Studiul comparativ al *Evangeliei* de la 1697 și al versiunilor anterioare (1682 și 1683) a scos în evidență diferențele de organizare a conținutului dintre versiunile anterioare și textul editat („corelarea între cartea liturgică de uz bisericesc și textul-archetip, *Noul Testament*, împărțit pe capitole”, și „reîntregirea textului cu fragmentele evanghelice corespunzătoare zilelor de luni, marți, miercuri, joi și vineri din a șaptesprezecea săptămîină de după Rusalii a anului bisericesc”, p. 11). La nivel lingvistic (fonetică, morfologie și lexic), inovațiile privesc mai ales regimul timpurilor verbale, remarcându-se tendința de înlocuire a formelor de perfect simplu din edițiile anterioare cu forme de perfect compus (p. 12-16).

Eugen MUNTEANU, coordonatorul colecției „Fontes traditionis”: „Antim Ivireanul (aprox. 1650-1715) a fost unul dintre oamenii pe care îi putem numi cu seninătate providențiali pentru istoria Bisericii și a culturii românești. Purtînd toate darurile cu care Providența poate înzestra un muritor, tînărul georgian a reușit, într-o viață zbuciumată și destul de scurtă, să ajungă unul dintre cei mai rafinați mînuitori ai limbii neamului care l-a adăpostit și l-a ridicat pînă la treapta

de mitropolit al Țării Românești (1708-1715). Impozanta sa operă (cca 65 de unități bibliografice!), formată din ediții de texte biblice, traduceri, predici originale, comentarii patristice, cărți de edificare spirituală și, mai ales, masivul corpus al cărților de slujbă în limba română (*Liturghier, Evangheliar, Psaltire, Octoih, Euhologhion, Catavasier* etc., uneori în mai multe ediții), este însă departe de a fi evaluată și valorificată din punct de vedere științific. De aceea, inițiativa cercetătoarelor Roxana Vieru și Adina Chirilă, cunoscute deja în lumea specialiștilor prin numeroasele și consistentele lor contribuții filologice la o mai bună cunoaștere a vechilor texte românești, este mai mult decât binevenită”.

Sixto Jiménez FORCADA, *Edición crítica del salterio del manuscrito I.i.4 de El Escorial* + CD. Madrid: Fundación San Millán de la Cogolla, CiLengua, colecția „Biblias hispánicas – colección digital” 5, 2019, 229 p. ISBN: 978-84-17107-90-1.

Lucrarea de față este o ediție critică a cărții *Psalmilor* din manuscrisul nr. I.i.4 (E4), care conține mai multe cărți biblice, unele traduse din limba ebraică, altele din limba latină. Manuscrisul a fost datat la începutul secolului al XV-lea și este păstrat la Biblioteca del Real Monasterio El Escorial.

Ediția *Psalmilor* din ms. E4 a fost realizată prin compararea traducerii medievale spaniole cu textul sursă latin și include descrierea codicologică a textului și un studiu lingvistic detaliat. Editorul își propune să ofere o prezentare critică care să faciliteze lectura textului original și o descriere amănunțită a grafiei, morfologiei, sintaxei și mai ales a lexicului, realizată din perspectiva particularităților traducerii (capitolele 2. *El salterio del manuscrito e4: estudio*: 2.1. *La tradición textual*, 2.2. *Sistema de traducción* și 3. *La lengua de la traducción*), precum și o perspectivă istorică asupra limbii textului, astfel încât să poată servi drept bază pentru studii similare. De asemenea, autorul discută (în capitolul 4. *La presente edición del salterio de E4*: 4.1. *Antecedentes*, 4.2. *Metodología*, 4.3. *Criterios de edición*) metodologia și criteriile adoptate în editarea textului. Investigând și transmiterea textului de la original la traducerea medievală, această ediție își propune să fie utilă nu numai specialiștilor, ci și celor care studiază spaniola medievală în relație cu limba latină.

La Biblia Griega. Septuaginta, IV. *Libros proféticos*, traducido del original griego por Natalio FERNÁNDEZ MARCOS, María Victoria SPOTTORNO DÍAZ-CARO (coord.), José Manuel Cañas Reillo, Mercedes López Salvá, Inmaculada Delgado Jara y Lorena Miralles Maciá. Salamanca: Ediciones Sígueme, edición 2ª (primera edición: 2015), colecția „Biblioteca de Estudios Bíblicos” 128, 2021, 576 p. ISBN: 978-84-301-1915-8.

Volumul de față reprezintă o reeditare a celui de-al patrulea volum al traducerii în limba spaniolă a *Septuagintei* (LXX), versiune apărută în prestigioasa colecție „Biblioteca de Estudios Bíblicos”. Tradus în spaniolă sub coordonarea profesorilor Natalio Fernández Marcos și María Victoria Spottorno Díaz-Caro (membri ai grupului de cercetare „Filología y Crítica Textual Bíblicas” al Consejo Superior de Investigaciones Científicas Consejo Superior de Investigaciones Científicas, CSIC, Madrid), după ediția critică *maior* a LXX de la Göttingen (*Septuaginta. Vetus Testamentum Graecum. Auctoritate Academiae Scientiarum Gottingensis*

editum), volumul este ultimul apărut dintr-o serie structurată în patru părți: I. *Pentateuco* (2008), II. *Libros históricos* (2011), III. *Libros poéticos o sapienciales* (2013), IV. *Libros proféticos* (2015). Structura fiecărei cărți sau grup de cărți urmează întotdeauna același tipar: 1) Titlul, data și locul traducerii; 2) Caracter literar, structură și conținut; 3) Traducerea în limba greacă; 4) Ediții principale; 5) Receptarea versiunii grecești; 6) Traducerea în limba spaniolă. Traducerea este realizată după criterii unitare, care urmăresc, pe de o parte, producerea unei versiuni literale, fidele originalului grecesc, urmărindu-se, în același timp, să fie redată într-un stil cât mai literar („sin menoscabar la fidelidad al original, lo que traducirnos a la lengua término son las equivalencias, no las palabras” (I. *Pentateuco*, 2008, p. 28). După ediția de la Göttingen, cărțile *Daniel*, *Susana* și *Bel y la serpiente* („Bel și balaurul”) sunt traduse în spaniolă în două versiuni, LXX și *Teodotion*, dispuse pe două coloane paralele. Potrivit autorilor, traducerea a încercat să reproducă cât mai fidel diferențele de la nivel lexical, morfologic (timpurile verbale, uzul prepozițiilor și al conjuncțiilor) și mai ales stilistic (vezi IV. *Libros proféticos*, 2015, p. 485).

SUMMARY OF ACTIVITIES /
CRONICA CENTRULUI MLD

CRONICA CENTRULUI
„MONUMENTA LINGVAE DACOROMANORUM”
– 2021 –

I. Publicații

- Ana-Maria GÎNSAC, Mădălina UNGUREANU, 2021, „Lexiconul slavo-român din Ms. BAR 3473. Prime atestări pentru sensuri, cuvinte și sintagme”, în *Philologica Jassyensia* XVIII, online: < <https://www.philologica-jassyensia.ro/arbiva.php> >.
- Ana-Maria GÎNSAC, Mădălina UNGUREANU, 2021, „Slavonic-Romanian Lexicons of the 17th Century and their Comparative Digital Edition”, în *Diacronia* 14, art. A192, 1-11.
- Iosif CAMARĂ, 2021, „Evanghelia din 1697 și legătura ei cu școala de slavonie din Țara Românească”, în *Dacoromania* 26/ 2, 119-131.
- Iosif CAMARĂ, 2021, „Cele mai vechi Psaltiri românești și redacțiile Psaltirii slavone”, în *Caietele Sextil Pușcariu* 5, online: < <http://inst-puscariu.ro/CaieteleSP.html> >.

II. Proiecte în desfășurare

- Ana-Maria GÎNSAC (director), *O reevaluare a psaltirilor românești din secolul al XVI-lea. Corpus aliniat și studii comparative/ Re-evaluating the Sixteenth-Century Romanian Psalters. Aligned Corpus and Comparative Studies* (roPSALT), cod PN-III-P4-ID-PCE-2020-2939 (2021-2023), online: < <https://scriptadacoromanica.ro/bin/view/roPsalt/> >.
- Mădălina UNGUREANU (director): *Primele lexicoane românești (secolul al XVII-lea). Corpus digital prelucrat și aliniat/ The First Romanian Bilingual Dictionaries (17th century). Digitally Annotated and Aligned Corpus* (eRomLex), cod PN-III-P1-1.1-TE-2019-0517 (2020-2022), online: < <https://scriptadacoromanica.ro/bin/view/eRomLex/> >.

III. Conferințe, participări la manifestări științifice

- Ana-Maria GÎNSAC, Mădălina UNGUREANU, *The First Lexicographic Recordings of Proper Names in Romanian (Seventeenth Century)* – 27th International Congress of Onomastic Sciences, Cracovia, 22-27 august 2021.
- Ana-Maria GÎNSAC, *Les noms propres dans les premiers psautiers roumains et le problème des sources – Les automatismes de traduction dans l'édition des textes sacrés. Journées d'études franco-roumaines*, Poitiers, 4-5 noiembrie 2021.
- Ana-Maria GÎNSAC, Gabriela HAJA, Alex MORUZ, *The Sixteenth-Century (Slavonic-) Romanian Psalters Digital Corpus: Challenges, Solutions – Vernacular Bible(s): From Manuscript to the Digital Edition*, International Workshop, Czech Language Institute of the Czech Academy of Sciences in Prague (DIABIBLE)/ “Alexandru Ioan Cuza” University of Iași (ropsALT), Praga-Iași, 9 septembrie 2021.

- Iosif CAMARĂ, *Rom. lîngoare (< lat. languorem) în cele mai vechi texte românești* — Simpozionul „Antichitatea și moștenirea ei spirituală”, ediția a XVII-a, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, 12-13 noiembrie 2021.
- Iosif CAMARĂ, *În cântarea surselor Psaltirilor rotaciante. Cercetări în bibliotecă din Bulgaria, Serbia și Muntele Athos* — Simpozionul Internațional „Slavistica Românească și Dialogul Culturilor”, ediția a IX-a, Departamentul de Filologie Rusă și Slavă al Universității din București/Asociația Slaviștilor din România/Asociația Profesorilor de Limbă și Literatură Rusă din România, București, 22-23 octombrie 2021.
- Iosif CAMARĂ, *Descendenții lat. *poenitare în cele mai vechi versiuni românești ale Psaltirii și Apostolului* — Simpozionul Internațional al Institutului de Filologie Română „A. Philippide”, ediția a XX-a, Institutul de Filologie Română „A. Philippide”/Asociația Culturală „A. Philippide”, Iași, 22-24 septembrie 2021.
- Iosif CAMARĂ, *Straturi redacționale în Psaltirea Hurmușaki* — Conferința Internațională „Zilele SEXTIL Pușcariu”, ediția a V-a, Institutul de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu”, Cluj-Napoca, 9-10 septembrie 2021.
- Mădălina UNGUREANU, *Les premiers dictionnaires roumains et les automatismes de traduction* — Les automatismes de traduction dans les éditions des textes sacrés. Journées d'études franco-roumaines, Poitiers, 4-5 noiembrie 2021.

IV. Simpozionul „Explorări în tradiția biblică românească și europeană”

În perioada 3-5 iunie 2021, Centrul de Studii Biblico-Filologice „Monumenta linguae Dacoromanorum”, în parteneriat cu Asociația de Filologie și Hermeneutică Biblică din România, Mitropolia Moldovei și Bucovinei și Institutul de Filologie Română „A. Philippide” din Iași, au organizat a X-a ediție a Simpozionului Internațional „Explorări în tradiția biblică românească și europeană”, desfășurat online.

Lucrările simpozionului s-au încadrat în următoarele domenii tematice: problematica filologică, problematica traductologică, hermeneutică biblică și istoria receptării textelor sacre. Timp de trei zile, specialiști în studii biblice din România, Belgia, Republica Moldova, Ucraina, Israel, Cehia și Italia au dezbătut diferite aspecte ale problematicii editării, traducerii, circulației și receptării textelor sacre în limba română și în alte limbi vernaculare.

Sesiunile de comunicări au fost deschise joi, 3 iunie, cu o ședință cu caracter aniversar, prilejuit de faptul că simpozionul a ajuns la a X-a ediție. La discuție au fost invitați, pe lângă Î. P. S. dr. Teofan Savu, Mitropolitul Moldovei și Bucovinei, reprezentat de pr. prof. dr. Ion Vicovan, Decanul Facultății de Teologie Ortodoxă „Dumitru Stăniloae” de la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași și prof. dr. Ionel Mangalagiu, Prorector pentru programe de cercetare științifică și transfer de cunoștințe, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, alți cercetători și membri ai mediului academic care au avut un rol decisiv în inițierea și desfășurarea proiectului „Monumenta linguae Dacoromanorum. Biblia 1688”: prof. dr. Elsa Lüder, de la Universitatea „Albert Ludwig” din Freiburg im Breisgau; acad. prof. dr. Viorel Barbu, prof. dr. Gheorghe Popa și prof. dr. Vasile Ișan, foști rectori ai Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași. Discuția a fost moderată de prof. dr. Eugen Munteanu, președintele Asociației de Filologie și Hermeneutică Biblică din România și coordonator al proiectului.

În cadrul ședinței de deschidere a simpozionului a fost organizată o sesiune de comunicări în plen, în cadrul căreia au conferențiat prof. dr. Emanuel Tov (Hebrew University of Jerusalem), *Textual Criticism of the Hebrew Bible in the Electronic Age. Advantages and Disadvantages of the Use of Electronic Tools* și prof. dr. Giorgio Ziffer (Università di Udine), *La Bibbia nella letteratura della Slavia Cristiana*. Comunicările plenare au fost urmate de o sesiune de lansare de carte, în cadrul căreia Eugen Munteanu, Dragoș Mîrșanu și Alexandru Mihăilă au prezentat volumele: Sfântul Atanasie cel Mare, *Tălcuiri la Psalmi*, traducere de monahia Parascheva Enache, ediție îngrijită de Dragoș Mîrșanu, Iași, Editura Doxologia, 2021; Sfântul Chiril al Alexandriei, *Tălcuire la Psalmi*, traducere de pr. Dumitru Stăniloae, ediție îngrijită de Dragoș Mîrșanu, Iași, Editura Doxologia, 2021; *Biblia după textul ebraic. Numerii. Deuteronomul*, ediție îngrijită de Maria Francisca Băltăceanu și Monica Broșteanu, traducere, studii introductive și note de Maria Francisca Băltăceanu, Monica Broșteanu, Melania Bădic, Ștefan Colceriu, Emanuel Coțac, Octavian Florescu, Victor-Lucian Georgescu, Cristinel Iatan, Alexandru Mihăilă, Delia Mihăilă, București, Editura Humanitas, 2021.

Prezentăm, în continuare, lucrările susținute în cadrul simpozionului:

Vasile BABOTA (Pontificia Universităă Gregoriana, Roma), *Which Text to Translate? Biblical Texts between Canons, Critical Editions, and Inspiration*.

Ana BOBU (cercetător independent), *Hermeneutica biblică a numelui lui Dumnezeu*.

Eusebiu BORCA (Centrul Universitar Nord Baia Mare, Universitatea Tehnică din Cluj-Napoca), *Strălucirea divină de pe fața lui Moise și vâlul care o acoperea (Is. 34, 29-35). Comentariu alegoric*.

Teodor BRAȘOVEANU (Katholieke Universiteit Leuven), *The Power of Comparison: Paul Meets Dio*.

Constanța BURLACU (University of Oxford), *Romanian Cyrillic: Worth Transcribing or Transliterating?*

Iosif CAMARĂ (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași), *Edițiile românești ale Sfintei Evanghelii: de la Bălgrad la Neamț*.

Ioan CHIRILĂ (Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca), *Tradiția și rolul ei în traducere*.

Mianda CIOBA (Universitatea din București), *Hermeneutică biblică și umanism renescentist în traducerea comentată a Cărții lui Iov de Luis de León*.

Gheorghe COLȚUN (Universitatea de Studii Europene din Moldova, Chișinău), *Frazeologisme biblice care au în structura lor substantivul ochi în comparație cu cele din limba română contemporană*.

Claudiu COMAN, *Aripile lui Dumnezeu între hermeneutica biblică și simbolismul liturgic ortodox*.

Anca Crivăț (Universitatea din București), *Lectură și interpretare a Bibliei în Los trabajos de Persiles y Sigismunda de Miguel de Cervantes*.

Mioara Dragomir (Institutul de Filologie Română „A. Philippide” din Iași), *Denumiri ale Sfintei Scripturi în Hronograf den începutul lumii (Ms. 3517)*.

Irina Marinela DEFTU (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași), *Interferențe lingvistice româno-polone în domeniul traducerilor din Noul Testament, cu aplicație la versiunile ortodoxe. Atitudini și comportamente traductologice*.

Felicia DUMAS (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași), *Prezența Psalmilor în scrierile de teologie și spiritualitate creștin-ortodoxă*.

Maria-Lucreția DUMITRAȘ (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași), *Considerații lexicale pe marginea textului Liturghiilor. Analiză comparativă între Liturghierul lui Antim Ivireanul și cel de la Chișinău (1815)*.

- Ioan-Mihai FELEA (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași), *Slavona românească în Unicode: probleme și soluții*.
- Alin-Mihai GHERMAN (Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia), *Psaltirile calvino-române*.
- Ana GHILAȘ (Institutul Patrimoniului Cultural, Chișinău), *Identificare cultural-religioasă în discursul artistic din perioada totalitarismului*.
- Ioan Ștefan HAPLEA (Universitatea de Medicină și Farmacie „Iuliu Hațieganu”, Cluj-Napoca), *Conceptele de minte și inimă în Biblia de la București – o perspectivă a istoriei medicinei*.
- Onisim LEHACI (Universitatea din București), *The Argumentative Function of Jesus’ Epithets: A Linguistic Analysis*.
- Raluca LEVONIAN (Università degli Studi di Udine/ Universitatea din București), *Biblical References and the Discursive Construction of Christian Religious Identity in Media Interviews*.
- Silviu LUPAȘCU (Universitatea „Dunărea de Jos”, Galați), *Calea spirituală spre simfonia celestă: Rambam, Abraham ben Moise ben Maimon, Moise ben Shem Tov de Leon, Abū Sa’id al-Kharrāz*.
- Ilie MELNICIUC-PUICĂ (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași), *Mesajul biblic din Efeseni 2,20 transpus în pictura eclezială românească*.
- Alexandru MIHĂILĂ (Universitatea din București), *Biblia Sinodală Rusă și Biblia Sinodală Românească: două versiuni surori*.
- Dragoș MÎRȘANU (Departamentul de Valorizare a Tezaurului Patristic, Mitropolia Moldovei și Bucovinei/ Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași), *Cunoașterea și vindecarea din Scripturi în Epistola către Marcelin despre tâlcuirea Psalmilor a Sfântului Atanasie cel Mare*.
- Laurențiu MOȚ (Universitatea Adventus, Cernica), *The Verb πληρώω in Rev 6,11: A Lexicographic Study*.
- Svitlana NASAKINA (Odessa State Agrarian University), *Christian Books in 19th Century Advertising*.
- Mariana NASTASIA (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași), *Locul inseratelor biblice în economia predicilor lui Antim Ivireanul*.
- Daniel OLARIU (Hebrew University of Jerusalem), *Society of Biblical Literature Commentary on the Septuagint of Daniel: The Old Greek and Theodotion*.
- Stelian Pașca-Tușa (Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca), *Jertfa lui Avraam în arta bizantină – perspective hriologice de interpretare*.
- Ondřej PAZDÍREK (Masaryk University, Brno), *“No One Can Serve Two Masters”: The Biblical Metaphor of Slavery in Translations*.
- Constantinos PETRAKE (Thessaloniki), *Sfântul Ioan Hrisostom, un neîntrecut ermineut al Scripturii*.
- Ana-Magdalena PETRARU (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași), *Literatura de inspirație biblică în predarea englezei academice pentru teologie (ortodoxă): cazul Cain-ului lusitan*.
- Călin POPESCU (Seminarul Teologic Ortodox „Justin Patriarhul”, Câmpulung Muscel), *„Călcăiul” biblic. Dificultăți și erori de traducere*.
- Florin PURICE (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași), *Cartea profetului Iona în traduceri românești ale Bibliei: posibil indiciu pentru stabilirea sursei de traducere*.
- Andrei SĂLĂVĂSTRU (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași), *The Biblical Image of the Providential Ruler in the Huguenot Propaganda on the Eve of the French Wars of Religion*.
- Ștefan ȘUTEU (Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca), *Toponime biblice în Istoria ieroglică (1705)*.

Dana-Lumiņa TELEOACĂ (Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti” al Academiei Române), *Frazeologie biblică. Cu referire la unele versiuni (ortodoxe și heterodoxe) contemporane: textul psalmic și textul evanghelic.*

George-Codruț ȚAPCIUC, *Simbolistica numelui YHWH din perspectiva numerologiei iudaice.*

Cătălin VARGA (Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca), *Problematica traductologică a drepturilor omului în Vechiul Testament (țedaca, mișpat, dyn, saddîq, yașar).*

Lucrările Simpozionului au fost publicate în volumul *Receptarea Sfintei Scripturi: între filologie, hermenetică și traductologie. Lucrările Simpozionului Internațional „Explorări în tradiția biblică românească și europeană”, Iași, 3-5 iunie 2021, Iași, 2021*, și pot fi consultate online: < <http://consilr.info.uaic.ro/~mld/monumenta/simpozionMLD.html> >.

Submitting Manuscripts

Biblicum Jassyense is an annual publication edited by the Center of Biblical-Philological Studies „Monumenta linguae Dacoromanorum” of „Alexandru Ioan Cuza” University of Jassy (Iași), with the support of the Association for Biblical Philology and Hermeneutics of Romania. The editors’ welcome contributions submitted exclusively to *Biblicum Jassyense* from scholars interested in the historical, hermeneutical and theological aspects of the study of the Bible in general, and of the Romanian Bible in particular. Intended to provide a forum for international debate, *Biblicum Jassyense* is issued in five languages (English, French, Italian, German, Spanish), and may include occasional brief notes or book-reviews in English, French or Romanian. Submissions should not have been published, nor currently under review by another publication and should be sent to eugenmunteanu@hotmail.com (Editor in chief) or centrulmld@gmail.com. The notes for contributors are available on the website:

⟨ <https://consilr.info.uaic.ro/~mld/monumenta> ⟩.

Manuscripts, books and magazines may be sent to the Center of Biblical Philological Studies “Monumenta linguae Dacoromanorum”, “Alexandru Ioan Cuza” University of Iași, Institutul de Cercetări Interdisciplinare, Departamentul de Științe Socio-Umane, Str. Alexandru Lăpușneanu 26, 700057, Iași, Romania.

